LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

Lengyel András: A lapgründoló József Attila. A Szép Szó megindításának előkészítése

Vukašin Pavlović: A politika etnifikálódása és a multikultúra
Végel László: Multikultúra és modern civil társadalom
Losoncz Alpár: A posztkommunizmus és a kisebbségek
Milan Podunavac: A polgárság elve és a politikai rendszer természete a posztkommunizmusban
Bosnyák István: A kisebbségi helyi önkormányzatok és a személyi autonómia létrehozásának lehetőségei és problémái a Vajdaságban
Székely László: A kisebbségek a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban
Claude Karnoouh: Nacionalizmus. Az alany metafizikája a másik tükrében

Milovan Đilas: A forradalom jellege

A Szemlében Juhász Erzsébet, Molnár Csikós László, Láncz Irén, Horváth György, Nagy Attila és ifj. Korhecz Tamás írásai

1–2

1996

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XXVI. évfolyam, 1996. 1–2. szám

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

Fő- és felelős szerkesztő:
Dr. Várady Tibor

Szerkesztette:
Mgr. Faragó Kornélia

Műszaki szerkesztő:
Szilák Ibolya

A kéziratot gondozta:
Takács Ilona

E számunk támogatói: a Szerb Köztársaság Művelődési Minisztériuma, a Vajdasági Művelődési és Oktatási Titkárság, valamint a budapesti Illyés Alapítvány

TARTALOM

Lengyel András: A lapgründoló József Attila (A Szép Szó megindításainak előkészítése) 7

Vukašin Pavlović: A politika etnifikálódása és a multikultúra 23
Végel László: Multikultúra és modern civil társadalom 31
Losoncz Alpár: A posztkommunizmus és a kisebbségek 48
Milan Podunavac: A polgárság elve és a politikai rendszer természete a posztkommunizmusban 62
Bosnyák István: A kisebbségi helyi önkormányzatok és a személyi autonómia létrehozásának lehetőségei és problémái a Vajdaságban 75
Székely László: A kisebbségek a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban 88
Claude Karnoouh: Nacionalizmus. Az alany metafizikája a másik tükrében 110

Milovan Đilas A forradalom jellege 116

Könyvszemle

Juhász Erzsébet: Legitimitás és legalitás 131
Molnár Csikós László: A nyelv is áldozat 136
Láncz Irén: A nyelvi norma és a nyelvhasználat 141
Horváth György: Előre a Felvilágosodás útjain 146
Nagy Attila: Funkcionalizmus és cselekvéselmélet 152
Ifj. Korhecz Tamás: Létezik-e szabadság kisebbségi különjogok nélkül? Fordulat a liberális szemléletben 156

SADRŽAJ

Andraš Lenđel: Atila Jožef kao osnivač časopisa; priprema pokretanja časopisa „Szép Szó" 7

Vukašin Pavlović: Etnifikacija politike i multikultura 23
Laslo Vegel: Multikultura i moderno civilno društvo 31
Alpar Lošonc: Postkomunizam i manjine 48
Milan Podunavac: Građanski princip i priroda političkog sistema u postkomunizmu 62
Ištvan Bošnjak: Manjinske lokalne samouprave, mogućnosti stvaranja i problemi personalne autonomije u Vojvodini 75
Laslo Sekelj: Manjine u SRJ 88
Klod Karnuš: Nacionalizam. Metafizika subjekta u ogledalu drugog 110

Milovan Đilas: Karakter revolucije 116

Prikazi

Eržebet Juhas: Legitimacija i legalitet 131
Laslo Molnar Čikoš: I jezik je žrtva 136
Iren Lanc: Jezička norma i korišćenje jezika 141
Đerđ Horvat: Napred na putevima prosvetiteljstva 146
Atila Nađ: Funkcionalizam i teorija delanja 152
Tamaš Korhec ml.: Postoji li sloboda bez specijalnih manjinskih prava? Obrat u liberalnoj misli 156

CONTENTS

András Lengyel: Attila József as the founder of the journal Szép Szó. The preliminary steps in starting the journal 7

Vukašin Pavlović: The ethnification of politics and multiculturalism 23
László Végel: Multiculturalism and the modern civil society 31
Alpár Losoncz: Post-communism and minorities 48
Milan Podunavac: The civil-principles and the character of the political system in the post-communist era 62
István Bosnyák: The local self-government of minorities and personal autonomy in Vojvodina. The possibilities and difficulties of implementation 75
László Székely: Ethnic minorities in the Federal Republic of Yugoslavia 88
Claude Karnoouh: Nationalism: The metaphysics of the subject reflected in the mirror of the other 110

Milovan Đilas: The character of revolution 116

Bookreview

Erzsébet Juhász: Legitimacy and legality 131
László Molnár-Csikós: Language too falls victim 136
Irén Láncz: Language norm and language use 141
György Horváth: Forward along the paths of Enlightenment 146
Attila Nagy: Functionalism and the theory of actions 152
Tamás Korhecz, Jnr.: Is there freedom without the special rigths of minorities? Turn in the liberal view 156

Lengyel András

A LAPGRÜNDOLÓ JÓZSEF ATTILA

A Szép Szó megindításának előkészítése

1

A *Szép Szó* jelentősége egyre nyilvánvalóbb. Sokáig csak József Attila kései nagy verseinek legfőbb fórumaként, a nagy költő lapjaként tartották számon, az utóbbi évtizedben azonban e jogos szempont mellé fölzárkózott egy másik – gondolkodástörténeti – szempont is (vö. pl. Agárdi Péter 1987, 1995, Lengyel András 1989). A *Szép Szó* ugyanis amellett, hogy valóban a század egyik legnagyobb magyar költőjének folyóirataként kezelendő, mint közérzületkifejező és gondolkodásformáló intézmény is jelentős volt. Markánsan képviselte az akkor lehetséges fontos beállítódások egyik alaptípusát. Sőt, nyugodtan állítható, alighanem a legfőbb kikristályosító, gócosító közege volt annak a nagy gondolkodástörténeti áramlatnak, amelyet – in vulgo – urbánusnak szokás nevezni, s amely a liberalizmus akkor lehetséges – kevert és torlódott szerkezetű, kollíziós – formája volt, szembefordulván az akkori élesen antiliberális korhangulattal. S bár e fontos irányzat egyelőre aligha tekinthető módszeresen földolgozottnak, annyi már ma is bizonyos: ez az áramlat azzal tudott véglegesen intézményesülni, hogy a *Szép Szó* létrejött, s néhány évig jelen volt a magyar szellemi életben. Ám máig nyitott a kérdés: maga a folyóirat hogyan született meg?

Az alábbiakban ezt a kérdést igyekszünk megválaszolni, rekonstruálni az előkészület folyamatát.

2

A *Szép Szó* létrehozásának legfőbb oka, motiválója – ahogy Ignotus Pál már 1936 nyarán nyilvánosan is megvallotta – az Új Szellemi Front 1935 tavaszi zászlóbontása volt. (Vö. Ignotus Pál 1936.) Zilahy Lajos és a „reformnemzedék" Gömbös felé való nyitása hozta működésbe ugyanis azt a szociálpszichológiai erőteret, amelynek alanyai – így vagy úgy – veszélyeztetve voltak a Gömbös-kormány reformdemagógiájának újralegitimálási kísérletétől. Ennek kimondása azonban, bár tagadhatatlan igazság, így túlzottan általános, s elfedi az Új Szellemi Fronttal szemben egységesülő áramlat belső különbségeit, valamint a szellemi élet egységesüléshez vezető finomabb – személyesebb és esetlegesebb – mozgásait. Ahhoz ugyanis, hogy a *Szép Szó* – az Új Szellemi Fronttal szemben állva – létrejöhessen, s éppen úgy jöjjön létre, ahogy végül megtörtént, egy sor véletlenszerű személyes motiváció összjátéka is szükséges volt. Részben el kellett hárítani az együttműködés bizonyos személyi akadá-

lyait, részben meg kellett találni azt az eszmei közös nevezőt, amely úgy tette lehetővé a személyes ambíciók kiélését, hogy az elfogadható legyen a partnereknek is.

Az alapító szerkesztő: József Attila és Ignotus Pál együttműködése ugyanis korántsem volt magától értetődő. Ismeretes, maga Ignotus Pál is megírta *Csipkerózsa* című önéletrajzi cikksorozatában, hogy kettejük barátsága 1929 körül, József Attila „narodnyik"-korszakában elhidegült, s ezen sokáig az sem változtatott, hogy a költő utóbb kommunista, majd – Mónus Illés köréhez tartozó – független szocialista („szociáldemokrata") lett. (Ignotus Pál, 1989. 143–148.) Sőt, a *Csipkerózsá*ból az is kiderül, hogy az ifjabb Ignotus évekig meglehetősen ridegen, alig leplezett ellenszenvvel kezelte volt barátját; emberileg is, politikailag is fönntartásai voltak vele szemben. (Ignotus Pál 1989. 154–155.) A *Csipkerózsá*ból tovább kitűnik, hogy a közeledés kezdeményezője – szinte kierőszakolója – József Attila volt, s ő kezdeményezte a lapalapítást is. (Ignotus Pál 1989. 158–175.) Más emlékezésekből (Hatvany Bertalan 1980, Cserépfalvi Imre 1980.) pedig az is egyértelművé válik, hogy más összefüggésekben – a mecénás, ill. a kiadó viszonylatában is – József Attila szorgalmazta a folyóirat létrehozását. Nyitott kérdés azonban, hogy mi késztette erre. Ignotus Pál emlékezése (1989. 166.) a politikai helyzetmegítélésben jelölte meg a kötlő személyes motivációját, Cserépfalvi Imre (1980. 303.) pedig – ugyancsak József Attila egykori érveire hivatkozva – a saját irodalmi fórum igényében. Abban, hogy beszűkülő közlési lehetőségei miatt a költő saját folyóiratot kívánt teremteni versei számára. Nincs ok kételkedni egyik emlékező szavaiban sem; nyilván mindketten arról nyilatkoztak, amit József Attilától hallottak, amit a költő nekik mondott. De a két érvelés különbsége nyilvánvaló, s valamiképpen meg kell magyaráznunk ezt. Arra kell tehát gondolnunk, hogy József Attila eltérő meggyőzési stratégiával akarta megnyerni a folyóirat létrehozásában fontos közreműködőket. Tudva, hogy Ignotus Pál „ingerlékeny urbánus" volt, s elsősorban a politikai helyzet alakíthatósága érdekelte, nem az irodalom, neki e szellemben érvelt. Cserépfalvi Imrének pedig, aki irodalomkedvelő könyvkiadóként elsősorban kulturális menedzser volt, az irodalmi szempontokat hangsúlyozta. Kérdés, persze, ez puszta taktika volt-e részéről, vagy csak értelemszerű hangsúlykülönbség, amelyet az eltérő személyes nexus és élethelyzet indokolt. Bizonyos taktikázás kétségkívül volt a költő személyre szabott meggyőzési akcióiban, de két dolog valószínűnek látszik. 1. Legfőbb motivációja valóban az lehetett, amit érveléséről szólva Cserépfalvi fölidéz: saját költői fórumot akart magának, olyat, amely nemcsak közli verseit, de amelynek ő a meghatározó költője. Ez utólag visszatekintve is érthető és jogos igénye volt. 1935 nyarán, amikor ez a tervezgetés komolyabbra fordult, már valóban nagy költő volt, s ami talán még fontosabb, s saját lap megvalósulásával – mint azóta kiderült – életműve minőségben és mennyiségben is „megugrott": kiteljesedett. A saját lappal ösztönzés, alkotásra serkentő személyes kihívás érte. 2. Az is valószínű azonban, hogy Ignotus Pálnak sem „linkelt"; a népi tábornak Gömböshöz való közeledése, a reformdemagógia fölerősödése a magyar közéletben csakugyan bosszantotta, ellenkezésre, kritikára késztette. A népi mozgalom bizonyos szempontjai és követelései ugyan (Ignotus Pállal ellentétben) hozzá közel álltak, bizonyos „népi" karakter egész költészetén végighúzódik, s kései, a *Szép Szó*ban megjelent versei egyikében-másikában is jelen van. (Vö. N. Horváth Béla, 1995.) De több dolog meglehetősen taszította tőlük. A népi tábor ellen hangolta személyes ellentéte és rivalizálása Illyés Gyulával (vö. JAVL 304–305, JAÖM 3:156; 161–163.), s ez tagadhatatlanul nemcsak nagyon erős érzelmi motívum volt, de éppen 1934 végén, 1935 elején

élesedett ki. S az is bizonyos ekkori írásaiból, hogy e személyes motiváción túl még legalább két mozzanat szembeállította a népiekkel. Minden jel szerint elfogadhatatlan volt számára a népiek egyik csoportjának a Horthy-rendszer hatalmi központjához való, jórészt önáltató, kiegyező közeledése. Ő még korai „narodnyik"-korszakában is a rendszer radikális oppozíciójaként határozta meg önmagát politikailag; szemben állt mindazzal, amit a Horthy-rezsim politikailag jelentett. (Vö. pl. Tasi József, 1994., Tverdota György 1989.) S legalább ennyire taszította a népi mozgalom sok szereplőjének, sőt hangadójának teoretikusan tisztátalan politikai nyelvezete. Ekkori, az Új Szellemi Front ellen írott cikkeiből (JAÖM 3:155–166. vö. 376–408.) kiderül, Zilahyék érvelésének önellentmondó, zavaros vagy semmitmondó nyelvi-gondolati inkoherenciája oly mértékben bosszantotta, hogy két cikket is szánt ezek leleplezésére. Igaz, mint Ignotus Pál Kosztolányi-cikkéről írott, már *Szép Szó*ban megjelent bírálatából kiderül, az ifjabb Ignotus szintén elvi érvelésre alkalmatlan, politikában is „lírikus" alkatnak tartotta (vö. JAÖM 3:187.), s ez a véleménye még baráti és szerkesztőtársi hangszerelésben is elég súlyos. De az ifjabb Ignotus politikai intranzigenciája nyilvánvaló volt számára, s ez elegendőnek bizonyult a szövetségvállaláshoz. Az persze aligha tagadható, hogy Ignotus Pálnak ezen túl – személyes intellektuális kvalitásaitól függetlenül – is volt még pragmatikus előnye József Attila számára. Olyan régi – s újra megszerezhető – barátja volt ő a költőnek, aki családi háttere (apja bizonyos körben még élő nagy tekintélye) és személyes, informális kapcsolatrendszere révén „hozhatta" a költő számára azokat a kapcsolatokat, vagy legalább azt a bizalmi tőkét, amelyek nélkül a baloldali–liberális anyagi erőforrások nem nyíltak volna meg előtte. A jó néhány sikertelen (s egy időlegesen sikeres) lapalapításban közreműködő József Attila tapasztalatból tudhatta: a lapalapításnak nagyon kemény anyagi föltételei vannak, s minimális háttér megteremtése nélkül reménytelen folyóiratot alapítani, pláne tartósan működtetni. Számára tehát Ignotus Pál – minden származási, illetve elvi különbség ellenére – alapvető fontossággal bírt. Meg kellett nyernie, mindenáron.

Kérdés, persze, mi késztette a másik leendő szerkesztőt, Ignotus Pált az együttműködésre. Nem a személyes szimpátia, s nem is József Attila az együttműködésre. Nem a személyes szimpátia, s nem is József Attila költői teljesítménye – ez a *Csipkerózsá*t olvasva teljesen nyilvánvaló. Ekkori publicisztikája, elsősorban az *Esti Kurír* 1935. április 27-i számában megjelent, az Új Szellemi Frontot élesen elutasító cikkéből az derül ki, erős volt benne a veszélyeztetettség érzése. Ez részben származásából fakadt, hiszen a „korszellem" alakulása, főleg Hitler hatalomra jutása után, a kirekesztő tendenciákat erősítette föl, s úgy érezhette – joggal –, hogy személyében is veszélyeztetik. De ezen túl, az akkori antiliberális közhangulatban, megint csak joggal, elveinek veszélyeztetettségét is érzékelhette. Mint zsidó származású liberális minden síkon defenzívába szorult, s utóvédharcot folytatott. (Vö. Ignotus Pál 1935. 216.) Számára tehát egyéni élete esélyeit is javító politikai érdek volt a rokon törekvéssel, törekvésekkel való együttes föllépés. József Attila érvelése, mint a *Csipkerózsá*ból közvetve ki is derül, ezt a tényt tudatosította benne.

Ha az eseményeket a maguk eredeti kronológiai rendjében tekintjük át, mindez – a fölmerülő forrásproblémák ellenére – viszonylag jól érzékelhető. Sajnos, az emlékezések természete szerint a *Csipkerózsa* nem tud pontos időpontokkal szolgálni, így nem tudjuk konkrét időpontokhoz kötni a két alapító szerkesztő újbóli egymásra találását sem. Arra a nagy, tisztázó beszélgetésre, amelyet a *Csipkerózsa* leír, 1934 végétől 1935 nyaráig bármikor sor kerülhetett. Bizonyos jelek mégis arra vallanak, hogy erre valamikor az Új Szellemi

Front zászlóbontása (1935. ápr. 14.) után, de még József Attila *Esti Kurír*-beli cikke (1935. máj. 5.) előtt került sor. A döntő, egymás felé lökő mozzanat mindenképpen Zilahyék látványos föllépése lehetett; ez az esemény – s a kibontakozó vita – tehette nyilvánvalóvá, hogy – Ignotus Pál szavaival – *van* „együtt elvégzendő feladatuk". Hogy József Attilában mikortól érlelődött az elhatározás az ifjabb Ignotushoz való közeledésre, nem tudhatjuk, de ehhez az Új Szellemi Front meghirdetése jó *alkalmat szolgáltatott*. Joggal vélhette, hogy ez az esemény komolyabban el fogja gondolkodtatni volt barátját is. S alighanem igaza van Tverdota Györgynek; az *Esti Kurír*ban publikált cikkeikben már összehangoltan léptek föl. (Vö. KJA 1:805.) Ignotus Pál cikke természetesen fejlemény volt, teljesen beleillett egész addigi (s azt követő) publicisztikájába, s akár újságírói munkája rutinszerű megnyilvánulásának is vélhetnénk. József Attila ezzel összangban lévő cikke azonban mind tartalmában, mind megjelenési helyét tekintve valami újnak a kezdete volt pályájában: *egy új orientáció első manifeszt dokumentuma*. Ő, aki 1933 elején még aktív szerepet játszott a Bartha Miklós Társaságban, most, két évvel később, már a népiekkel hadakozó Ignotus Pált erősítően lépett föl. Jellemzőnek kell tartanunk, hogy tételesen, név szerint is hivatkozott rá: „Ignotus Pál – írta a költő – az *Esti Kurír*ban erélyesen visszautasította Zilahyék szelleminek mondott, misztikus, kultikus próbálkozását. De hozzátette, hogy Zilahyék hite is, mint minden hit, tiszteletet érdemelne! Minket, kik az emberi szellemet *nem az állati vérsejtek górcsövi képleteiben*, hanem *a társadalmi és állami élet alkotásaiban* keressük, minket, kik a civilizált lélek lakását *a tiszta fogalmak világos építményében* találjuk meg, és nem pártvezéreknek futólag elejtett, semmitmondó, de éppen ezért fürge tollnokoktól hamarjában filozófiákká rajongott megjegyzéseiben – nagyon tisztelnek odaát, csak éppen megtűrni nem hajlandóak. Mi azonban elveink értelmében – megtűrjük őket, de tiszteletükre képtelenek vagyunk." (JAÖM 3:157.) S bár cikke egészének érvelése sok szempontból eltér az Ignotus Pálétól, az idézett rész mutatja, régi-új barátja harcát nem pusztán folytatja, egészíti ki s erősíti meg, de – rá is licitál. S azzal, hogy szerinte az „igazi szellemi arcvonal a régi, az örök, továbbra is a világos szellemű humanizmusért folytatja harcát, a nép polgárosodásáért, a nemzet csinosodásáért, a társadalom elszegényedése ellen, és azért a reformkorszakért, melyben a dolgozó emberek szabadon nyivláníthatják akaratukat, és szabadon dönthetnek sorsuk fölött" – megfogalmazta azt a közös nevezőt, amely együttműködésük alapja lehetett. Úgy vitte tovább saját legmélyebbről fakadó politikai igényeit, hogy eközben elfogadta és a sajátjával összhangba hozta az Ignotus Pál képviselte liberalizmust. Az pedig, hogy írása az *Esti Kurír*ban jelent meg, ahol sem korábban, sem később nem publikált soha, meglehetős egyértelműséggel az ifjabb Ignotus közvetítésére vall, ő, a lap belső munkatársa helyezhette el a cikket a *Kurír*ban. De hogy ez a vitacikk nem pusztán a véletlen szülötte volt, jelzi, hogy az Új Szellemi Frontot elutasító véleményét József Attila utóbb hosszabb, részletezőbb cikkben a *Szocializmus*nak is megírta (JAÖM 3:157–166.). A két cikk együtt pedig, ha arra még szükség volt, végleg meggyőzhette Ignotus Pált arról, hogy József Attilában ne pusztán egy – mégoly tehetséges, vagy akár zseniális – költőt lásson, hanem egyben politikai szövetségest is. S tudjuk, számára ez volt a döntő. Ahogy – a *Csipkerózsa* szerint – József Attilának meg is mondta: „. . . én azt kérdem a költőtől, hogy merre világít. Annyit ér, amennyit a civilizáció védelmében tenni akar, és tenni hajlandó. Bánom is én, ha száz év múlva majd kiássák az egyiknek a művét, és kimutatják róla, hogy remekeket írt, csak az a szamár Ignotus Pál nem akarta elismerni, mert nem volt neki elég jó antihitlerista." (Ignotus Pál, 1989.

164–165.) S nem volt hajlandó támogatni a „mécses- és fáklyahordókat" pusztán azért, mert költők, őt az érdekelte, hogy közülük „melyikük készül a maga kis költői lángjával fejünkre gyújtani a Japán kávéházat". (Ignotus Pál, 1989. 164.) De József Attila érvelése, magától az egykori vitapartnertől tudjuk, éppen arra irányult, hogy együttműködésüket politikailag is megalapozza. Nagy, tisztázó beszélgetésük során ki is mondta: hát „nem érted, hogy neked engem – (s) itt szótagolni kezdte a szót: – *po-li-ti-ká-ból* kellene támogatnod"?! (Ignotus Pál, 1989. 166.)

Végül, minden jel szerint, ebben maradtak; *politikai* szövetséget kötöttek. Ennek az eredménye, hogy 1935 augusztusában már olyan, bizalmas emberi kapcsolatra valló közös föllépésük is tetten érhető, amely szövetségvállalásukat kifelé is megmutatta. Augusztus 11-én megjelent a *Népszavá*ban egy hír, amely szerint ők ketten vállalják két sztrájkoló munkás családjának élelmezését, amíg tart a sztrájk, – s ezt a vállalást Ignotus Pál a költő tudta nélkül merte megcselekedni. Ahogy egyik emlékezéséből kiderül, tudta, hogy ezt megteheti, mert barátságuk természete megengedi az ilyesféle, előre nem egyeztetett közös föllépést. (Vö. KJA 1:384, 807.)

1935 nyarán, minden jel szerint, már a folyóirat-alapítás is javában tartott. Nemcsak Ignotus Pál volt meggyőzve a lapindítás szükségességéről, de – József Attila gründoló igyekezetének eredményeként – már a majdani kiadó, Cserépfalvi Imre megpuhítása is folyt. Ahogy Cserépfalvi Hajdú Ráfisnak adott interjújából kiderül, ekkor József Attila fölkereste az üzletét egyre jobban fölvirágoztató kiadót (régi, párizsi éveiből való barátját), s beszámolt neki saját dolgairól, terveiről. E látogatás természetesen céltudatos volt: József Attila kiadót keresett a tervezett folyóirathoz. „József Attilának – vallotta erről Cserépfalvi – visszatérő témája volt a lapalapítás. Ez végre 1935 nyarán realizálódni kezdett." (Cserépfalvi Imre, 1980. 30.) „Attila most elmondta, miért sürgeti egy új folyóirat megindítását. (. . .) Előadta, hogy ezúttal igen komoly esélye van a lapalapításnak. Erről már Ignotus Pállal is tárgyalt. Őt említette elsősorban, de felmerült Fejtő Ferenc neve s még öt-hat potenciális munkatársé. Részletezte, mennyire reális a lehetőség, és azt mondta, hogy közreműködésemmel a lap hamarosan megjelenhetne. Attila ismerte már a kiadás mechanizmusát, pénzügyi követelményeit. Tájékozott volt, tudta, mi kell egy lapalapításhoz. Talán jobban is, mint én." (Cserépfalvi Imre, 1980. 30.) Nem állapítható meg, vajon egyetlen megbeszélés alkalmával jutottak-e el a megállapodáshoz, vagy több ilyen előzetes megbeszélés volt, s Cserépfalvi emlékezete több, egymást követő tárgyalást összevont. Ám akár egyetlen, akár több ilyen tárgyalás kvintesszenciája tárul föl emlékezéséből, a lényeg alighanem hiteles. Ahogy elmondta: „Hosszasan tárgyaltunk a legapróbb részletekről is. Én akkortájt már megengedhettem magamnak, hogy kockáztathassak. Mondtam Attilának, hogy örömmel részt veszek ebben a vállalkozásban, s említettem saját elképzeléseimet. (. . .) tájékoztattam Attilát kiadói terveimről, céljaimról is. Attila ebben a beszélgetésben közölte velem, hogy (sajtójogi értelemben) időszaki lapot kívánnak indítani. Évi tíz számot jelentetnének meg, mert ehhez nem kell lapengedély. Vázolta a lap célját, és megemlítette, hogy Ignotus Pállal együtt jegyeznék, mint főszerkesztők. Ignotusról, akit én akkor még nemigen ismertem, bővebben beszélt. Elmondta, hogy az *Esti Kurír*nál van, eszes, szorgalmas, fáradhatatlan ember, nem fogunk csalódni benne. Attila az anyagiakkal kapcsolatban is csaknem kész tervet hozott. A kiadónak – nekem – nem kell gondoskodni Ignotus és az ő fizetéséről, mert azt Hatvany Bertalan fedezi. Erre tehát ne legyen gondom, csak a többire." (Cserépfalvi Imre, 1980. 30.)

Ha Cserépfalvi valóban egyetlen, 1935 nyarai beszélgetést idéz föl, akkor ez azt jelenti, hogy ekkor már Hatvany Bertalan meggyőzése is megtörtént. Ezt a báró emlékezése (1980) nem erősíti meg, igaz, nem is cáfolja. Mégis, az a tény, hogy Hatvany – bár konkrét időpontot nem említ – a *Levegőt!*-nek a *8 Órai Újság*ban való megjelentetéséhez kapcsolja a folyóirat-indításba való bekapcsolódását, arra enged következtetni, hogy ő csak viszonylag későn, 1935 novemberében kapcsolódott be a tervezgetésekbe. (A vers, ismeretes, november 21-én született, s december 2-án jelent meg. [Vö. JAÖV 2:269.]) Hatvany szerint ugyanis, miután „véletlenül" kiderült, hogy mindketten – ti. Ignotus Pál s a báró – egyaránt jól ismerik a költőt, e vers kapcsán beszélgettek arról, hogy Illyés Gyuláékkal (s más irodalmi csoportokkal) nem lehet együtt dolgozni. S akkor – ahogy Hatvany megvallja – Ignotus Pál jóvoltából „kiteregetődött előttem a tudtommal még ma is létező falu kontra város dolog." (Hatvany Bertalan, 1980. 22.) Azaz, az ellentétek tudatosításával megtörtént az új, saját lap megindításának megindoklása. József Attila (s Ignotus Pál) persze már jóval előbb kombinációba vehette Hatvanyt, számolhattak vele, mint lehetséges anyagi támogatóval, ha teljesen biztosak nem is lehettek segítségében. Nagyon érdekes azonban, hogy bár Hatvanyval Ignotus Pál beszélt, illetve ő nyerte meg az ügynek, bevonásának terve József Attilától eredt. Ezt a *Csipkerózsa* így idézi föl:

„– Hüh, van egy ötletem – folytatta Attila [egyik beszélgetésük alkalmával]. – Őt [ti. Hatvany Bertalant] kellene bevonnunk a lapba, pénzt is adna.

– Ugyan, ne légy ilyen naív – feleltem. – Amíg Krisnamurti nem vesz részt benne, addig nem látsz tőle egy garast sem.

– Én máris láttam.

– Az más, az személyi támogatás . . .

– Meg fogod látni . . . lesz lapunk" – válaszolta erre a költő. (Ignotus Pál, 1989. 174.)

Ignotus Pál szkepszise, meg kell mondani, nem volt teljesen alaptalan. Hatvany Bertalan nem tartozott a hagyományos baloldalhoz, politikai értelemben inkább konzervatív volt, semmint liberális, az ezoterikus színezetű keleti filozófiák vonzották. (A Krisnamurti-utalás erre vonatkozott.) A „falu kontra város dolog"-gal való megismertetése mégis eredményes lehetett, hiszen ennek a szembenállásnak kétségkívül volt egy olyan oldala, a vélt vagy valóságos antiszemitizmus, a származási szempontú kirekesztés, amely az erősen zsidó-öntudatú Hatvany Bertalan számára lényeges volt. A kirekesztő, diszkrimináló politika készülődő magyarországi előretörése kétségkívül közvetlenül, személyében is veszélyeztette, s ez, Ignotus Pál militáns érvelését hallgatva, nyilván tudatosodott is benne. Ez, illetve a kirekesztő, diszkrimináló törekvésekkel való szembefordulás szükségessége lehetett az a személyes motívum, amely anyagi kötelezettségvállalásra késztette. (Igazában, saját bevallása szerint, csak az első számok után látta be teljesen, hogy egy ilyen lapra, egy ilyen eszközre neki személyesen is szüksége van. [Hatvany Bertalan, 1980. 24.])

A József Attila–Ignotus Pál–Cserépfalvi Imre–Hatvany Bertalan-négyes „fölállása" 1935 november végére, vagy – legkésőbb – december elejére eldöntötte a tervezett lap sorsát. A legfontosabb funkciók (nagy költő, politikai debatter, kiadó, mecénás) gazdára találtak, együttműködési szándékuk pedig megadta a tervezett folyóirat intézményi srtuktúráját, gerincét. E négyes azonban, bár az utókor értelemszerűen együtt látja és összetartozónak tudja őket, egyáltalán nem valami spontán csoportképződés eredménye volt. Láttuk, már József Attila és Ignotus Pál egymásra találása is csak egy nagy, tisztázó beszélgetés során következett be; politikai vonatkozásban pedig a két majdani szer-

kesztő együtt is, külön-külön is jelentős mértékben mást képviselt, mint mecénásuk. (Igaz, mindegyik esetben voltak összekapcsoló mozzanatok is; részben – Hatvany és az ifjabb Ignotus között – a származási közösség, a kultúra alapjainak közössége, részben pedig személyi szimpátiák és elvi megfontolások.) S nem volt teljesen magától értetődő Cserépfalvi Imre kiadói szerepvállalása sem. Cserépfalvi ugyanis, bár József Attila költészetét valóban respektálta, s párizsi közös élményeik emléke is élt benne, mint kiadó más értékeket preferált, mint Ignotus Pál. Bár személyes gondolkodásának története föltáratlan, abból a tényből, hogy a népi–urbánus csatározások éveiben a népi írók egyik vonulatának (pl. Kovács Imre, Szabó Zoltán) a kiadója lett, arra következtethetünk, véleménye legalábbis eltért a népieket sommásan *völkisch*nek tekintőkétől. A baloldaliságnak egy másik, a népiek felé nyitottabb, engedékenyebb változatát képviselte. Azaz: e négyes összeállása valójában sok kis egyeztetés és kompromisszum eredménye volt, s benne többféle konfliktus lehetősége is meghúzódott. (Ezeknek egy része, tudjuk, utóbb realizálódott is; Cserépfalvi például 1936 végén elállt a kiadástól stb.) Ugyanakkor az is tény, hogy – noha különböző mértékben és módon – valamennyien érdekeltek is voltak a folyóirat megindításában. Ki politikai fórumot, kik politikai-eszmei érdekvédelmet, ki üzletet remélt közös vállalkozásuktól, s József Attila – a legfőbb gründoló – erre játszott rá, ezekkel számolva, ezeket egyeztetve törekedett saját irodalmi közegének megteremtésére.

3

Cserépfalvi Imre úgy emlékezett (1980. 30.), hogy 1935 nyarai beszélgetésük után József Attila hamarosan megismertette vele Ignotus Pált – „Hatvany Bertalant viszont csak hónapokkal később" ismerte meg. Ez az adat, közvetve, megerősíti, hogy Hatvany Bertalan csakugyan 1935 novembere körül kapcsolódott be a tervezgetésekbe, s egyben jelzi, a dolog ekkor fordult komolyra. Az ábrándozás pénzt igénylő operatív szakaszába jutott. De miután már kiadó is, mecénás is akadt, az események fölgyorsultak. November végén, vagy – legkésőbb – december első napjaiban József Attila két, Hajós utcai nyomdától is árajánlatot kért a folyóirat előállítására. A nyomdák már december 5-én elkészítették ajánlatukat, mindkettő meg is maradt a költő hagyatékában (PIM Kézirattár J. A. 883., J. A. 882.) A Kellner Albert könyvnyomdája cég költségkalkulációja – József Attila nevére címezve – ez volt:

Egy 4 íves folyóirat, 3000 példányban, 10-es 8 nagyságban, nyomdai előállítása, szedés, nyomás, fűzés ívenként ..... P 100.-
Fenti kalkulációba oldalanként 4000 n-t vettünk alapul 2000 példányban 10.-P-vel olcsóbb.
A papír ára ívenként és 1000 példányonként, félfamentes 60.-klg.os regénynyomó papíron ..... P 30.-
A 4 oldal borító ára 3000 példányban, 4 oldal szedés, nyomással, secessiós borító papíron ..... P 90.-
2000 példánynál ..... P 72.-

Az árajánlaton olvashatók a költő ceruzás számítgatásai is: a 100 pengős ár mellé egy *106*-os, ez utóbbi alá pedig egy *119*-es számot írt be. Ez nyilván annak lenyomata, hogy – mint a *100 P* alá írott bejegyzéséből kiderül – nem 4000 n-es szedéstükörrel, hanem ennél kisebb, 3150 n-essel számolt. Így szá-

mítgatásai szerint a végső ár 2000 pengő lett volna – legalábbis e szám szerepel a *P 100* fölött.

A másik nyomda, a Radó István Nyomdai Műintézet ugyancsak 5-én adta meg árajánlatát. Ez a kalkuláció a következő:

3 ív folyóirat (2 ív garmound, 1 ív borgis)
szedéssel az „Apollo" papírján, 2000 pld-ban, fedéllel, fűzve .. P. 390.-
u.a. papír nélkül ..... P. 270.-
további 1000 pld. papírral ..... P. 123.-
további 1000 pld. papír nélkül ..... P. 63.-
plus forgalmiadó

Ezen az ajánlaton megint csak olvashatók a költő számítgatásai, amelyek itt már részletezőbbek:

nyomda 90.-
papír 40.-

130.-

4 ív = 4 X 130 = 520.-
papír nélkül = 360.-
további 1000 ív 41.-
további 1000 pld 164.-

E két árajánlatból s a költő számítgatásaiból kiderül, hogy előbb egy 3 íves, majd nem sokkal később már egy 4 íves folyóiratban gondolkodott. A szokásos szedéstükörnél elegánsabb, kisebb méretűt („n 3150") tervezett. Ez arra vall, a lapot a magyar folyóirat-konvenciótól eltérő, ún. franciás formátumúnak akarta. (Ez valószínűleg magának a költőnek az ötlete volt, aki, tudjuk, magának sajátította ki a nyomdai tervezést. Ha így van, akkor ez tipográfiai, könyvművészeti jártasságára vall.) S lehetett valami esélyük arra is, hogy ingyenpapírhoz jutnak (innen a papír nélküli árral való, többszörösen aláhúzott kalkuláció!). Azt azonban, hogy ez puszta ötlet volt-e, s csupán a *Medvetánc* kötet kiadásának tapasztalatából táplálkozott, vagy volt konkrét ígéretük is az ingyenpapírra, nem tudjuk. Mint kombináció azonban, láthatóan, fölmerült.

A fönti két árajánlat azonban puszta tapogatódzás maradt, a megrendelést egyik nyomda sem nyerte el. Előbb, nyilván, még a lapindítás előkészítése volt soron, utóbb pedig egy, ezeknél valamilyen szempontból kedvezőbb lehetőség kínálkozott. A fordulópont mindenesetre december 27-én következett be, amikor jogi érvénnyel írásban szabályozták a működés keretét és föltételeit. Ezt a *Megállapodás*t, melyet Hatvany Bertalan, Ignotus Pál, József Attila, Fejtő Ferenc és Cserépfalvi Imre írt alá, M. Pásztor József (1975. 273–274.) már közzétette, s így – bár fontos dokumentum – nem szükséges szövegszerűen újranyomtatni. Tartalmát viszont részletesen kell interpretálnunk, mert szinte minden lényeges kiderül belőle. Így kiderül, hogy a lap kiadását Cserépfalvi vállalta, „szerkesztői honoráriumait" és „szerkesztési díjait" pedig – legalább évi 3000 pengő értékben, havi részletekben – Hatvany. A lap „kiadásáért felelős" s egyben formálisan is „felelős szerkesztő" Ignotus Pál és József Attila együtt lett. „A lap szellemi irányítását és a szerkesztéssel járó munkát a szerkesztőbizottság látja el, melynek tagjai: Fejtő, Ignotus és József urak. A szerkesztőbizottságban vita esetén a többség dönt. A szerkesztőbizottság intézkedéseiről tartozik kívánságnak megfelelően báró Hatvany Bertalan urat infor-

málni." (M, Pásztor József, 1975. 273.) Ez a személyi kombináció azt mutatja, hogy időközben – talán éppen december folyamán – az eredeti kettős mögé, mintegy a második vonalba bekerült Fejtő Ferenc is. Ő pár éve publikáló, 26 éves esszéista volt akkor, irodalmi tekintélyben és kapcsolatokban mögötte maradt mindkét szerkesztőnek. (Útját, tudjuk, éppen a költő és élettársa, Szántó Judit egyengette; előbbi vezette be pl. Mónus Illés körébe, utóbbi pedig írásaival házalt. [Vö. Szántó Judit, 1986. 120–121.) De tehetséges volt, s ami különösen fontos lehetett, az alapítók egyaránt elfogadták. József Attila pedig – minden jel szerint – egyenesen „saját emberének" gondolhatta. Részben azért, mert személyes sorsuk is, politikai tájékozódásuk is több ponton összefonódott, részben pedig azért, mert Fejtő becsülte költészetét, de 1934 végétől folyamatosan és rendszeresen írásban is hangot adott ennek (vö. pl. KJA 1:338, 351, 356–62, 384–85.). S a költő nyilván úgy vélte, hogy az Ignotus Pállal folytatott esetleges vitákban támogatója, szövetségese lehet, tompíthatja annak „ingerlékenységét". (Csak zárójelben jegyzendő meg, Ignotus Pálnak – mint Nagy Lajos *Budapest Nagykávéház* [1936] című regényének róla mintázott, *Verő* nevű figurájából kitetszik – volt egy sor olyan emberi vonása, viselkedési szokása, amit a rosszabb anyagi helyzetű költő akár lekezelésnek is vehetett. Nagy Lajos mindenesetre annak vette.) Ez magyarázhatja, hogy – mint Hatvany elmondta utóbb – „Attila külön szólt nekem, hogy [Fejtőt] vegyük be teljesen azonos joggal". (Hatvany Bertalan, 1980. 22.)

A *Megállapodás,* rendeltetésének megfelelően, intézkedett egy sor technikai, de a lap egészét illetően nagyon is fontos kérdésről. Eldőlt, hogy az új folyóirat valóban évente tízszer – 5–6 hetenként – fog megjelenni, „minimálisan" ezer példányban. A tízből legalább nyolc szám eléri a 80 oldalas terjedelmet. A bolti ára 1, maximum 1.20 pengő lesz. A kiadótulajdonos – Cserépfalvi – kötelezte magát arra, hogy a 700 példányon felül eladott lapok bolti árából – meghatározott „norma" szerint – „szerkesztési prémiumot" ad, ami például egy 3100 példányos eladás esetében 285 pengőre rúgna. A kiadótulajdonos számonként „kb. 2–3 oldalt, de minimálisan 2 oldalt" hirdetésre vesz igénybe. Ugyanakkor vállalja, hogy a szerkesztőség részére, heti két alkalommal irodát, fűtést, világítást ad, „de ezen kívül semmi néven nevezendő kiadás a kiadót nem terheli". (M. Pásztor József, 1975. 274.) Figyelemreméltó, hogy a 7. pont kimondja, a „szerkesztő bizottság tartozik gondoskodni a lapnak belső tartalmáról és az ennek összeállításával kapcsolatos összes kiadások őket terhelik, illetve a fent megjelölt [Hatvany Bertalan folyósította] szubvencióból fedezendő." (M. Pásztor József, 1975. 273.) Ez ugyanis azt jelenti, hogy Cserépfalvi nem biztosította a szerzők honoráriumát, a Hatvany folyósította, számonként átlag 300 pengő pedig megoszlott a szerkesztők és a szerzők honoráriuma között. Azaz, e *Megállapodás* szerint mindkét közreműködő-típus csak minimális honoráriumra számíthatott. Az egyezség azt is kimondja, hogy Hatvany csak egy évre vállalt anyagi kötelezettséget, s ezt követően, ha úgy gondolja, elállhat e kötelezettség vállalásától.

Ekkor, a *Megállapodás*ból kikövetkeztethetően, két dolog még nem dőlt el. A lap, ahogy e dokumentum mondja, „később megállapítandó címen" fog megjelenni, s a folyóiratot előállító nyomdára sincs semmi utalás. Ez utóbbi azt jelenti, hogy Cserépfalvi – bár kiadótulajdonosként kötelezettséget vállalt a nyomdaszámla kiegyenlítésére – vagy csupán egy hozzávetőleges összegű kiadással számolt, vagy külön megállapodást kötött a nyomdával, de ezt nem tartotta szükségesnek a szerkesztőkkel való egyezségbe belefoglalni.

A nyitva maradt kérdések ezt követően hamar, jórészt már 1936. januárjának első felében eldőltek. Ekkor, ha addig nem történt volna meg, tisztázó-

dott, hogy az új lapot a *Löbl D. és Fia nyomda* fogja nyomni. (Landy [Löbl] Dezső) egy emlékezésében [1987] arról beszél, hogy őt a *Szép Szó* előállításával kapcsolatban Cserépfalvi 1935 novemberében kereste meg. Ez azonban bizonyosan tévedés. Ha már ekkor megszületett volna az egyezség, akkor december elején József Attila nem tárgyalt volna más nyomdákkal, s egyébként is: az időpontokban Landy más esetben is tévedett, azt állította például, hogy *Szép Szó* 1936 januárjában jelent meg – ami nyilvánvaló tévedés.) A Löbl-nyomdára, e nívós és egyre jobban fejlődő, minőségi munkára is képes kis officinára alighanem az 1935. november 14-én megjelent szép kiállítású nyomdaismertető könyv (Löbl Dezső 1936) hívhatta föl az alapítók vagy Cserépfalvi figyelmét, amelyet – kinyomtatott megjelenési éve (1936) szerint – éppen ekkor, 1936 elején kezdtek terjeszteni. Azt persze, hogy e végső döntést József Attila tipográfiai igényei motíválták-e, vagy Cserépfalvi üzleti kalkulációja, esetleg a kettő együtt, pontosan nem lehet megmondani. De sok idő ekkor már a hezitálásra nem lehetett, hiszen – a *Megállapodás* tanúsága szerint – az indulást már februárra tervezték, s addig a lap szellemi részét is „össze kellett hozni". Valamikor ez idő tájt – december 27-e után, de január 22-e előtt – dőlt el az új lap neve is. Ekkoriban, de értelemszerűen még a döntés előtt keletkezett József Attilának az a kéziratos följegyzése, amely a költő lapcímterveit tartalmazza. (Hasonmása megjelent a József Attila emlékkönyvben.) E papírlap elárulja, hogy a költő, aki a címadást is nagyon komolyan vette, maga is több névvel próbálkozott. Eszébe jutott pl. az *Őszinte Szó, Rodostó, Rodostói Lapok, Látunk, Magyarázat, Ludas Matyi, Garabonciás, Bólya, Szemlélő, Jelenidő, Számadás, Felelős Szó.* Kiderül az is, komolyan fontolgatta, hogy *Rodostó, Magyarázat* vagy *Garabonciás* legyen-e a lap címe (e neveket aláhúzással, vagy felkiáltójelekkel megjelölte, kiemelte), de már ekkor a *Szép Szó* elnevezés kerekedett benne felül. Ezt a címet többször is, összesen hatszor fölírta, s egyszer bekeretezte, a többi alkalommal pedig csupán nagybetűvel (verzális) írta le. A legnagyobb méretű változatot még külön alá is húzta. Arra az alapítói megbeszélésre tehát, amelyen a címet megszavazták, már e választása tudatában ment el. Ebben a végső eszmecserében, amelyről többen is beszámolnak (Fejtő Ferenc 1948, Cserépfalvi Imre 1980, Ignotus Pál 1989), természetesen az övétől eltérő új nevek is fölmerültek. Így volt, aki pl. *Zord Idő, Ubrs, Út,* vagy éppen *Európa* mellett voksolt. Végül mégis a költő elképzelése diadalmaskodott. „Sok cím, sok név jött számításba – mondta erről később Cserépfalvi –, de egyikben sem tudunk egyetértésre jutni. Ezért a jelenlévők egy kalapba dobták az általuk javasolt címet tartalmazó papírokat. Attila sürgött-forgott, hozta a kalapot, kihúztak egy cédulát, amelyen ez állt: *Szép Szó.* Ezt mindenki elfogadta, sőt örültek neki, jónak vélték." (Cserépfalvi Imre, 1980. 30.) Más emlékezésekből kiderül, a cédulákat maga a költő írta meg s helyezte el a kalapban, így alkalma nyílott rá, hogy „némileg" befolyásolja az eredményt. Mindegyik cédulára ugyanis ugyanazt a címet írta föl, a saját javaslatát. S csak a vita után, túl a címadáson vallotta be mindezt társainak. Akkor azonban már nem változtattak a döntésen.

1936. január 22-én Fejtő Ferenc már az új lap nyomtatott fejléces levélpapírján kért kéziratot Buday Györgytől, illetve a Szegedi Fiataloktól. Ebben Fejtő egyebek közt ezt írta: „József Attila és Ignotus Pál szerkesztésében »Szép Szó« címen február hó folyamán irodalmi és kritikai folyóirat indul meg, melynek szerkesztésében én is részt veszek. A lap tízszer jelenik meg évente 80 oldal terjedelemben, oldalanként 4.- Pengő honóriummal." (Figyeljünk fel rá: A honóriumra való utalás azt jelenti, hogy vagy hazardíroztak, vagy kilátásban volt valami újabb, honóriumra fölhasználható pénz. Az

így kiszámítható szerzői díj ugyanis számonként önmagában is már 320 pengő volna, s ehhez kellett járulnia a szerkesztők díjazásának.) A fölkérő levél külön érdekessége nyomtatott fejléce, amelyből kiderül, ekkorra eldőlt a lap adminisztrációjának valamennyi lényegi kérdése. A „Szép Szó irodalmi és kritikai szemle. Szerkesztik: Ignotus Pál és József Attila. Szerkesztőség: IV., Mária Valéria-utca 5. Telefon: 81-0-42. Szerkesztőségi órák kedden és pénteken délután 5–7 óráig. Kiadóhivatal: Cserépfalvi, IV., Váci-utca 10. Telefon: 89-5-94." (Lengyel András 1984. 329.) Valószínű tehát, hogy eddigre már tisztázódott az is, hogy Cserépfalvi titkárnője, Környei Matild lesz a *Szép Szó* szerkesztőségi titkárnője is. (Február elején mindenesetre már ő gépelte le és szignálta Fejtő egyik levelét.)

4

Az új lap beharangozására két előfizetési fölhívás is készült. Az egyik József Attila kézírásával maradt fönn, a másik kinyomtatva. (Szabolcsi Miklós, 1980., Tasi József, 1980.) Szabolcsi Miklós, aki az előbbit közölte, úgy vélte, e szöveget a költő és Ignotus Pál „*együttesen* fogalmazhatta", s ebből adódik a szöveg saját karaktere. Tasi József viszont, aki a nyomtatott változatot közzétette, úgy gondolta, hogy a kéziratos változatot fogalmazhatták ugyan együtt a szerkesztők, de a szöveg inkább a költő személyes vallomásának tekintendő. A nyomtatott – aláíratlan – változatot pedig a másik szerkesztő, Ignotus Pál készítette el. Magam úgy vélem, a helyzet némileg más. A kéziratos változat kizárólag a József Attila műve, noha – értelemszerűen – alkalmazkodott, vagy alkalmazkodni próbált a lehetséges közös álláspontho. A nyomtatott változat szerzősége nehezebb kérdés. Bizonyos, hogy Ignotus Pálnak csakugyan jelentős részesedése lehetett benne. De, az ilyen típusú közös föllépések természetét ismerve, nagyon valószínű, hogy a nyersfogalmazványt a többiek – legalább a költő s Fejtő – is véleményezték, s megtették apróbb-nagyobb változtatási javaslataikat, amelyek azután be is épültek a végleges szövegbe. Erre utal, hogy a kinyomtatott szöveg stílusa, összefogottsága és tömörsége nem Ignotus Pál aforisztikus, csapongó írásmódjára vall, noha az érvényesített szempontok jórészt az övéi. A feszesebb mondatszerkesztés, az erős logikájú kiemelések József Attila stilizátori beavatkozásának eredményei lehetnek. S nagyon valószínű, hogy – ismerve ekkori ügybuzgalmát, s tipográfia iránti vonzalmát – a kinyomtatott fölhívás megtipografizálása is, legalább alapformáját illetően, az ő műve. Igaza van ugyanis Tasi Józsefnek, remekül tipografizált nyomtatvány ez. „A négyrét összehajtott nyomtatvány háromnegyed része a *Szép Szó* voltaképpeni programja, míg utolsó negyede letéphető – túloldalt a Cserépfalvi Kiadóhivatalnak címzett – *Előfizetési ív*. Maga a program remekül tipografizált; hétszer fordul elő benne fekete alapon fehét betűkkel a folyóirat címe, a tizennégy részre tagolt nyilatkozat vezérszavai pedig piros betűkkel figyelmeztetnek a lényegre." (Tasi József, 1980. 13.) A piros és fekete nyomás ritmikus és egyben kiemelő célzatú használata pedig, tudjuk, a költő kedves tipográfiai megoldásai közé tartozott, erősen rá vall. Már korai szegedi könyvei bibliofil változatában (pl. a Juhász Gyulának nyomtatott unikális példányban) megjelenik ez a megoldás, s az 1936 végén kinyomtatott *Nagyon fáj* ugyancsak ezt alkalmazza. De Cserépfalvi Imrétől tételesen is tudjuk, ez időben „Attila egy dologhoz különösen ragaszkodott. Az volt a kikötése, hogy a nyomdai részt csak ő csinálja. Nem azért, mert ez anyagi előnyt jelentett – egyébként nem jelentett –, hanem azért, mert egy szép, áttekinthető, ideális szerkezetű lapot, akart, amelyik jobb, korszerűbb a meglévőknél." (Cserépfalvi Imre, 1980. 31.)

A folyóirat arculattervezésébe pedig a programot adó előfizetési fölhívás „külalakja" nagyon is beletartozott.

Sajnos, pontos keletkezési idejét egyik szövegnek sem ismerjük. A József Attila változata készülhetett előbb (a kinyomtatott verzió elkészülte *után* írni egy ilyen rendeltetésű szöveget fölösleges lett volna). Szabolcsi Miklós úgy vélte, ez 1935 végén, 1936 elején íródott, de a szöveg ennél pontosabb datálást is lehetővé tesz. A fölhívás ugyanis nyíltan kimondja, hogy a lap „*ez* év februárjában" jelenik meg, s megmondja címét – *Szép Szó* – is. Egyértelmű tehát, hogy már 1936-ban készült, méghozzá a címadó vita után, föltehetően január folyamán. A kinyomtatott változat mindenképpen későbbi. Január 22-én, amikor Fejtő beharangozta a lapot a Szegedi Fiataloknak, még nem volt meg, hiszen ha meglett volna, tájékoztatásul ezt is megküldte volna. Február 21-én azonban egy példány már postán volt belőle (Budaynak címezve). Azaz, ha visszaszámolunk, s figyelembe vesszük, hogy a tipografizáláshoz, szedéshez, nyomáshoz, postázáshoz idő – legalább néhány nap – kellett, föltételezhetjük: az elfogadott változat február első felében íródhatott.

A két szöveg, noha politikai szempontból nem áll szemben egymással, láthatóvá teszi azt a két pólust, amit a költő, illetve a másik alapító képviselt, s amelyeknek kompromisszumaként indulhatott meg a *Szép Szó*. Mindkét szöveg nyilvánvalóvá teszi, hogy – József Attilát idézve – „a világszerte fellépő erőszak" ellen kívánnak küzdeni, mert – ugyancsak őt idézve – „a nyers erőszak, mint a történelem folyamán annyiszor, ma ismét elpusztítással fenyegeti a kultúrát". (Szabolcsi Miklós, 1980. 14.) Ezt a kinyomtatott változat, mindjárt nyitányként, így fogalmazza meg: a „Szép Szó ellensége a barbárságnak, az erőszaknak, a hatalom imádatának és a szellem lebecsülésének". (Tasi József 1980. 13.) Azaz: alighanem ez az a pont, amelyben nemcsak egyetértettek, de amelynek fontossága össze is hozta s együttműködésre késztette őket. De a két szöveg összevetése azt is fölszínre hozza, hogy e harcra különböző meggondolások késztették őket. József Attila motívációja egyértelműbb, hiszen ő érvelve fejtette ki elképzeléseit, de kikövetkeztethető Ignotus Pál szólamszerűbb, jelszók sorozataként rögzített szövegének indítéka is. A költő változatát olvasva teljesen egyértelmű, hogy számára a meghatározó saját személyes csalódása volt. „A munkásosztály – írta – nem váltotta meg az emberiséget, amit pedig történelmi feladatának tekintett, hanem maga is felbomlott, s akármint állapítanók meg fogalmi keretét, e kereten belül az egész társadalom fejetlenségét tükrözi vissza. A társadalom elveszítette régi eszméletét". (Szabolcsi Miklós, 1980. 14.) Ezért – nagyon konzervensen – az új folyóirat programját abban jelölte meg, hogy: „Igazságokat, de nem szükségképpen új igazságokat keresünk, inkább régi tévedésektől kívánunk óvakodni. Szerény forradalmi elhatározásunk: szabatos jelentésük értelmében használni a szavakat." A világ radikális átalakításához képest ez a program tagadhatatlanul visszalépés, a kiábrándulás realizmusa munkál benne. Azaz: a liberalizmushoz közeledő posztmarxista álláspontja ez. Gyakorlatilag szabadságvédő liberális álláspontot képvisel, de ehhez egy sajátos freudomarxista elemzés juttatja el. Fölismerve a munkásosztály (vagy a munkásosztályra hivatkozó politika) történelmi kudarcát, úgy vélte, az emberi nem egységének skizofréniás széthasadása fenyeget. „Korunk emberisége a schisofrenia kórképét mutatja. »Nemzeti öntudat«, »osztályöntudat«, »faji öntudat« önállósították magukat és szét akarják tépni az emberiséget". Ismeretes, a társadalmi méretű és jellegű neurózist már nevezetes 1932-es *Egyéniség és valóság* című tanulmányában „diagnosztizálta" (JAÖM 3:126–127.). De ott, hite szerint, e neurózisból még volt kiút, a radikális változtatás, a forradalom. Itt a diagnózis már súlyosabb, itt már a föl-

bomlásnak, a társadalom széthasadásának veszélyét regisztrálja. S az, ami 1932-ben még a „neurózis" meghaladásának lehetősége és eszköze volt számára, itt – mint „osztályöntudat" – már idézőjelbe kerül, megkérdőjeleződik, sőt a fölbomlás (egyik) kompónenseként neveztetik meg. De marxi indíttatásainak nyomai még ebben a helyzetrögzítésben is jelen vannak. Az emberiséget, noha a „széttépettetés" fenyegeti, szerinte „saját alkotásai, a tudomány, az irodalom, a művészet, az ipari és mezőgazdasági technika ma jobban" egybekötik, „mint valaha". A „zűrzavar", amely ellen a folyóirat föl kívánt lépni, szerinte éppen ebből az ellentétből, „széthasadású és egység ellentétéből fakadt. Logikus tehát, hogy úgy vélte, ebben a helyzetben „az emberi egység igényét" kell megpróbálni „életre hívni" – „a réginél fejlettebb egységre tartó haladottabb igényt. A modern zsarnokság, a modern elnyomatás ellen küzdünk a modern, magamagát fegyelmező, rendbefoglaló szabadságért." Azaz: a freudomarxista elemzés eredménye a konzervatív és a liberális alapérték (a *rend*, illetve a *szabadság*) egyesítésére való törekvés lett. (Vö. Lengyel András, 1995.) Beállítódása nem lezárt; mondandója nem egy zárt, végleges tan tételeinek deklarálásából áll, hanem mint valamire való törekvés, mint nyitás fogalmazódott meg. Célja ezért, érthetően, az: „a mondvacsinált ellentétekből ki akarjuk hámozni a valódi ellentéteket, hogy megoldásukhoz közelebb juthassunk". Olyan „társadalmi és állami életforma" felé törekszik tehát, „melyben a szép szó, a meggyőzés, az érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása érvényesül". Azaz közvetlen célja – ha tetszik, minimálprogramja – egy olyan beállítódás, egy olyan szellemi technika érvényre juttatása, amelynek emblémája a nyers erőszakkal szembeállított, érdekelismerésen alapuló meggyőzés, a szép szó. Ezért választotta, önmagához, beállítódásához teljes mértékben híven, folyóiratcímül a *Szép Szót*.

Ez a porgram, ismételjük meg, nyitott – nyitott abban az értelemben is, hogy nem tudja, vagy nem is akarja meghatározni a „végcélt", a jövő társadalmát. Csak bizonyos – e nyitva hagyott jövő felé vezető – technikákat, beállítódásokat jelöl meg. A kinyomtatott programváltozat jellege más. Nem annyira törekvést tükröz, mint elveknek – szilárd, megrögzült elveknek – a deklarálását. Egészében retorikus; közvetlen célja a figyelemfölhívás. Gondolatmenetét az antitézisek („ellensége", „híve") sorozataként rögzített tézisszerű megállapítások – már-már jelszók – fölsorolása adja. A meghirdetett elvek jelentős részben nyelvkritikaiak; a „közhelyek", a „zavarosság" ellen, az „európai gondolkodás logikája" és „szabadsága" mellett szólnak. De ezek – noha „a stílus választékosságának, tisztaságának és világosságának" igénye is föltűnik köztük – alig mennek túl a liberális szabadság- és toleranciaelv szokványos, publicisztikus deklarálásán. Ami figyelemreméltó, az a konzervativizmus beemelése a tézisek sorába, méghozzá két összefüggésben is. Először csak azt szögezi le a program, hogy a Szép Szó „*ellensége* irodalomban a konzervatív és forradalmi közhelynek egyaránt", majd, valamivel utóbb, egy másik gondolati blokkban azt is kimondja: a „Szép Szó egyszerre konzervatív és forradalmár szemle. *Konzervatív* azokkal szemben, akik a kultúra jövőjét összetévesztik saját pártjuk jövőjével, de *forradalmár* azokkal szemben, akik a kultúra jövőjét a saját kényelmükkel tévesztik össze". Ezekben a tézisekben elsősorban nem az ellenpontozó, antitéziseken keresztül előrehaladó logika érdekes; sokkal érdekesebb az *összekapcsolás* puszta ténye. Mert bár a *Szép Szó* konzervatívnak és forradalmárnak való deklarálása aforisztikus, s ugyanakkor rejtjelezett (nemigen tudni, hogy mi is a valódi tartalma), együttes vállalása mégis beszédes. A hagyományos liberális – „urbánus" – pozícióból való elmozdulást jelzi, s egyben a kompromisszumkészség is kifejeződik benne. „Az a magatar-

tás húzódhat meg mögötte, amit tíz évvel később, 1945-ben, explicit formában Ignotus Pál így fogalmazott meg: „amikor a fasiszta embertelenség és útszélisége elterpeszkedése a »jók« és »rosszak« összecsapásává egyszerűsíti a készülő világháborút [. . .], akkor össze kell fogni minden valamit érő emberrel, aki a »jó« oldalon áll." (Ignotus Pál, 1985. 10.) E törekvés őszinteségében nincs ok kételkedni (utóbbi, a meginduló *Szép Szó* első számai igazolták is ezt a nyitást), a „jó" oldal mélyebb tartalmának, mibenlétének reflektálatlanul maradása azonban mindenképpen szimptomatikus. Olyan gyöngeség, amely – mint a későbbi fejlemények jól mutatják – gondolatilag védtelenné tette e pozíciót a bekövetkező konfrontálódás során.

Nagy kérdés, persze, miért nem a költő változata emelkedett hivatalos verzióvá? Valószínű azért, mert – ahogy Tasi József is – a szerkesztőtársak is túlzottan egyéninek, „vallomásosnak" vélték. S ebben lehetett is bizonyos igazuk; a lapprogramok – kivált ilyen rövid, deklaratív célzatú formájukban – többnyire személytelenebb megnyilatkozások. Egyébként is, Ignotus Pál verziója jobban illeszkedett az akkor már többé-kevésbé kiformálódott urbánus konvencióhoz. A költő bizonyos kitételei (pl. a munkásosztály csődjéről, vagy a skizofrénia-metafora) pedig leszűkítették volna a lehetséges támogatási kört is. S úgy vélhették, a tézisekbe foglalt, retorikusan fölépített változat lappropagandának megfelelőbb, mint a költő kifejtő, érvelő logikájú, meglehetősen „sűrű" írása – érvelésre, gondolhatták, ott lesz az egész folyóirat. József Attila tervezetének elvetése mégis előrejelez valamit. Jelzi, hogy – minden kompromisszumkészségük ellenére – különbségeik éltek, s a költőt le lehetett szavazni, jóllehet gondolkodástörténetileg kétségkívül az ő változata volt a mélyebb és színvonalasabb. De ennél is fontosabb, ő komolyan gondolta azt, amit a másik változat szerzője alighanem csak pragmatikus szükségletnek vélt. Neki az „érdekek" elismerése, sőt a „valódi ellentéteknek" a „mondvacsináltakból" való „kihámozása" is benső szükséglete volt, s ezek a kinyomtatott változatban föl sem bukkannak. (Igaz, a *Szép Szó* első számában, *Vissza az értelemhez* című cikkében Ignotus Pál arról az „új liberalizmusról" beszél, amely „most erjed a fejlett *szociális érzékenységű* és öntudatos, fiatal európai értelmiségben", de ez az erjedés a lapon belül sohasem teljesedett ki. S aligha csak a külső körülmények alakulása miatt.) E rejtett diskrepanciák pedig magukban foglalják a szerkesztőségen belüli meghasonlás lehetőségét, a belső erőviszonyok átrendeződésének dinamikáját.

5

Az első szám nyomdai munkálatai, minden jel szerint, részben az előfizetési fölhívásokkal párhuzamosan folytak, részben azt követték. Mivel az induláskor a bejáratott lapokénál összetettebb feladatokat kellett megoldani (a lap arculatának teljes tipográfiai megalkotása, a nyomdai „menetrend" kialakítása stb.), valószínűleg az egész január és február ráment az előkészületekre. Érdekes, de az előzmények ismeretében egyáltalán nem meglepő módon, a nyomdai elintéznivalókat is József Attila vette kézbe. Cserépfalvitól tudjuk, Ignotus Pált elfoglalták újságírói feladatai (nyilván egyébként sem nagyon érdekelte a nyomdatechnika, pláne nem a technikai szerkesztés), a költő pedig kimondottan ambícionálta ezt a munkaterületet. Landy (Löbl) Dezsőtől tudható, hogy „röviddel" a Löbl-nyomda Cserépfalvival való megállapodása után, be is állított a nyomdába a költő. „Főleg az iránt érdeklődött, a 8, 9 és 10 pontos betűkből (nyomdász nyelven petit, borgisz, garmond típusokból) egy-egy oldalra mennyi fér, hogy így kiszámíthassa az aktatáskájából előkerült kéziratok végleges

oldalterjedelmét." (Landy [Löbl] Dezső, 1987. 123–124.) Az induló lap technikai megszerkesztése nem volt egyszerű feladat. A nyomdatulajdonos erről így emlékezett később: „Ahogy most visszaemlékezem, rettentő sok baj volt az első szám tördelésével. Kiderült, hogy a kéziratok betűmennyiségét alig lehet pontosan kiszámítani: sokszor az író nagy betűkkel kezdte és papírhiány miatt aprókkal fejezte be cikkét, amely az előírtnál kétszer annyi helyet foglalt el. Aztán jöttek az írói érzékenységek: senki sem akart »rossz« helyre kerülni, így Attila többször össze-vissza tördelte a lapot, olyannyira, hogy rajta is maradt a szedők által rászabott gúnynév: »Attila, a nyomda ostora«. Emelett nem lehetett haragudni rá: egyaránt szerették kétkezi és szellemi munkatársai." (Landy [Löbl] Dezső, 1987. 24.) Ha valaki e leírásból arra gondolna, hogy a költő rosszul végezte önmaga vállalta munkáját, tévedne. Aki végzett már ilyesféle munkát, tudja, a lapot tartalmában és formájában elképzelő szerkesztő és a szükségképpen a könnyebbik megoldás felé törekvő nyomdai praktikum óhatatlanul ütközik; szempontjaik különbözőek. A tartalmi szempontokat (pl. az írások sorrendje és mennyisége) könyvművészeti, sőt technikai szempontokkal és adottságokkal kell összeegyeztetni. S bár tudjuk, a lap arculatának „végső formáját" a Löbl-nyomda grafikusai, Nemes György és Káldor László alakították ki (nyilván a költővel való eszmecserék, viták eredményeképpen), az alapelképzelés a József Attiláé volt, s az eredmény az ő érdeme is. (Landy [Löbl] Dezső, 1987. 24.) értékítélete nem is nagyon túloz; a *Szép Szó* csakugyan „az akkori irodalmi folyóiratok legszebbje lett". Legföljebb a sokkal tőkeerősebb *Nyugat*é vetekedhetett vele, a *Válasz*t pedig messze felülmúlta.

Az új lap a tervek szerint 1936 februárjában jelent volna meg, a kinyomtatott *Szép Szó* azonban önmagát márciusinak mondja. Valószínű, hogy mégis az eredeti terv szerint alakultak a dolgok, azaz februárban jelent meg (Simándy Pál március 1-i ismertetője úgy emlegeti, mint amelyik „a napokban" hagyta el a nyomdát [KJA 1:400.]), csak a terjesztés történt márciusban. Az első számból, az érdeklődést kielégítendő (vagy a reklámot fokozandó?), második kiadás is készült. (Ez, az ún. ügyészségi kötelespéldány címlapján olvasható átvételi keletbélyegző szerint március 20-án jelent meg.) A lapalapítás tehát sikerült, útjára indult egy folyóirat, amely a kései József Attila legfőbb fórumává, jó néhány fontos verse kifejezett „megrendelőjévé" vált, s amely ugyanakkor egy nagyon bonyolult gondolkodástörténeti szituációban, a kéthárom legfontosabb, mondhatnánk, paradigmatikus lappá forrta ki magát. Hogy a költő elképzelései mennyire valósultak meg, s a versei kiemelt gyakoriságú és terjedelmű közlése kielégítette-e szerkesztői-alkotói igényeit, vagy többre vágyott, másik tanulmány feladata lesz megvizsgálni. Annyi bizonyos, a lapalapítás szükségességének tudatosítója és legfőbb motorja mindvégig ő volt, s az ő erőfeszítései hozták létre és tartották fönn azt az együttműködést, amely végül folyóiratot eredményezett.

Irodalom

AGÁRDI Péter 1987 – *Utószó.* In: *A Szép Szó 1936–1939.* Bp. 567–582.

AGÁRDI Péter 1995 – *József Attila és liberális barátai.* In: *„A Dunánál". Tanulmányok József Attiláról.* Szerk. Tasi József Bp. 153–168.

CSERÉPFALVI Imre 1980 – *Budapesti emlékek.* [Hajdú Ráfis Gábor interjúja József Attiláról]. Kritika, 8. sz. 30–34.

FEJTŐ Ferenc 1948 *József Attila, az útmutató.* Bp.

HATVANY Bertalan 1980 – [*Vezér Erzsébet interjúja József Attiláról, Hatvany Bertalannal.*] Kritika, 12. sz. 21–24.
HEGYI Béla – TARJÁN Magda szerk. 1987 – *József Attila és a Szép Szó.* Bp.
N. HORVÁTH Béla 1995 – *József Attila és a népi írók.* In: *„A Dunánál." Tanulmányok József Attiláról.* Szerk. Tasi József. Bp. 146–152
IGNOTUS Pál 1935 – *Frigiai sapkából tányérsapka.* Esti Kurír, ápr. 27. Újraközölve: Nagy Sz. Péter szerk.: *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932–1947.* Bp. 1990. 214–217.
IGNOTUS Pál 1936 – [*Molnár Tibor interjúja a Szép Szóról*]. In: KJA 1:415–419.
IGNOTUS Pál 1985 – [*Levél Lukács Györgyhöz, közread. Ambrus János.*] Kritika, 4.sz. 9–14.
IGNOTUS Pál 1987 – *A lapcím születése.* In: Hegyi Béla – Tarján Magda szerk. 1987. 19–22.
IGNOTUS Pál 1989 – *Csipkerózsa. Budapesti és londoni emlékek.* Sajtó alá rend. Nagy Csaba. Bp.
JAÖM – József Attila *Összes Művei* [Kritikai kiadás.] 3. köt. Szerk. Szabolcsi Miklós. Bp. 1958.
JAÖV – József Attila *összes versei.* Kritikai kiadás, 1–2. köt. Közzéteszi Stoll Béla. Bp. 1984.
JAVL – József Attila *válogatott levelezése.* Sajtó alá rend., jegyz. Fehér Erzsébet. Bp. 1976.
KJA – *Kortársak József Attiláról,* 1–3 köt. Szerk. Bokor László, sajtó alá rend. Tverdota György. Bp. 1987.
LANDY [LÖBL] Dezső 1987 – *A Szép Szó nyomdájában.* In: Hegyi Béla–Tarján Magda szerk. 1987. 23–32.
LENGYEL András 1984 – *A Szép Szó szegedi kapcsolatainak történetéből.* Irodalomtörténeti Közlemények, 3. sz. 327–336.
LENGYEL András 1989 – *A liberalizmus újraalapozásának kísérlete. A Szép Szó történetéhez.* Jelenkor, 3. sz., újraközölve: Lengyel András: *Törésvonalak.* Bp. 1990. 131–151.
LENGYEL András 1995 – *„. . . saját szemem láttára átalakulok". József Attila 1935 augusztusi fordulatáról.* Jelenkor, 4. sz. 356–365.
LÖBL Dezső 1936 – *A Löbl-nyomda hatvan éve.* Bp.
NAGY Lajos 1936 – *Budapest nagykávéház.* Bp.
M. PÁSZTOR József 1975 – *József Attila műhelyei. Lapok, szellemi és irodalmi csoportok.* Bp.
SZABOLCSI Miklós szerk. 1957 – *József Attila-emlékkönyv.* Bp.
SZABOLCSI Miklós 1980 – *Egy kiadatlan „Szép Szó"-dokumentum.* Kritika, 4. sz. 13–14.
SZÁNTÓ Judit 1986 – *Napló és emlékezés.* Sajtó alá rend. Murányi Gábor. Bp.
TASI József 1980 – *Egy elfeledett „Szép Szó"-dokumentumról.* Kritika, 6.sz. 13.
TASI József 1994 – *József Attila és a Bartha Miklós Társaság.* Kandidátusi értekezés, kézirat.
TVERDOTA György 1989 – *József Attila ismeretlen vitacikke 1930-ból.* Magyar Nemzet, dec. 30. 8.

Vukašin Pavlović

A POLITIKA ETNIFIKÁLÓDÁSA ÉS A MULTIKULTÚRA

A huszadik század a tömegek ébredésének jegyében kezdődött, és S. Noscovici szerint a tömegszociológiának és -lélektannak a létrehozói meg voltak győződve róla, hogy a tömegek fognak diadalmaskodni. Ezzel szemben viszont az történt, hogy a század java része olyan erőteljes és karizmatikus politikai vezetők jegyében telt el, mint amilyen Lenin, Mao, Szatálin, Mussolini, Hitler, Gandhi, Tito vagy Nehru volt. S bárhogyan nevezték is őket – leader, the presidente, massimo, caudillo, duce, Führer, nagy vezető, vezér –, a milliók mindenütt bennük látták a régóta várt megváltót, aki népüket az ígéret földjére vezeti. De ahogyan mindjobban közeledünk a huszadik század végéhez, mintha megismétlődne a század eleji történet. A világ politikai színterén nincsenek kimagasló politikai vezetők, még csak jelentősebb politikusok sem, akik előrelátóan stratégiai válaszokat adhatnának arra vonatkozólag, milyen irányban halad a mai világ. Ennek hiánya annál inkább érezhető, mivel mostanában kifejezetten bizonytalan, megrázkódtatásokkal és konfliktusokkal terhelt időszakban élünk. Másrészt pedig ismét szemtanúi lehetünk a tömegek ébredésének, a társadalmi és politikai színtéren való megjelenésének. Ezúttal azonban, a század eleji helyzettől eltérően, a tömegek fölemelkedésének egy sajátságosan új jellege van. Nem amorf módon, hanem rendszerint nemzeti hovatartozásuk alapján lépnek a társadalmi színtérre. Századunk utolsó évtizedének egyik fő jellegzetessége a nemzeti érzelmek újbóli megnyilvánulása és a nacionalista mozgalmak erősödése. Ez az irányvétel szorosan összefügg azzal a folyamattal, amelyet a politika etnifikálódásának nevezhetünk.

Annak vizsgálata, hogy Szerbiában milyen lehetőségek vannak a civil társadalom felújítására, szükségszerűen felveti a kérdést: egyáltalán van-e rá mód a hangsúlyozottan nemzeti irányvételű politikának és a volt Jugoszlávia etnonacionalizmussal kiváltott háborús szétesésének körülményei között? A válaszadást megnehezíti az a tény, hogy az autoritáriusság minden nemzeti politika természetes velejárója és legfőbb ismérve.

A választ keresve két elképzelésből indulok ki, pontosabban egy elméleti tételből és egy olyan modellből, amelyet Claus Offe, a mai politikai szociológia egyik vezető személyisége kínál fel.

A politika etnifikálódásáról („ethnification of the politics") szóló tézis a lényeget pontosan tükröző módon főként azt magyarázza, mi történik az átalakuló kelet-európai társadalmakban. Habár a politika entifikálódása a posztkommunista társadalmakban a legszembetűnőbb, ennek a folyamatnak számos jele észlelhető a fejlett demokratikus hagyományú országokban is.

A szocializmus összeomlásával egyidejűleg bontakozott ki, szinte robbanásszerűen, a nacionalizmus. A szocializmus összeomlását, különösen a többnemzetiségű társadalmakban és a föderatív államokban, részben a posztkommunista nacionalizmus új és erős hullámának hatása váltotta ki, vagy gyorsította fel. Másrészt a szocializmus bukása egyúttal az egész értékrend felbomlását is jelentette, ami a többi között a kollektív identitás válságát idézte elő és erősítette fel. A nacionalizmus éppen a kollektív indentitásnak arra a válságára ad egyfajta választ, amely számos jelenlegi társadalomban észlelhető. Az egykori kommunista társadalmakban a vezetők és az új politikai elit a legkézenfekvőbb és legkönnyebben aktivizálható identitásbeli megoldást választották. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a tömegek sem teljesen ártatlanok, s a főleg más nemzetiségűekkel szembeni gyakran militáns, agresszív és a toleranciát nélkülöző magatartásukat nem lehet megmagyarázni, még kevésbé igazolni azzal, hogy mindezt (kétségkívül a média közvetítésével) manipulációs és indoktrinációs mechanizmusok idézték elő. A nemzeti identitás felélédésének ösztönzése azért is volt megfelelő mód, mert viszonylag könnyen lehetett az ismét feltámasztott és felhevített nemzeti érzelmeket eszközként alkalmazni bizonyos politikai célok elérésére, mindenekelőtt a politikai hatalom felosztására, újbóli átcsoportosítására és a politikai dominancia új formáinak megteremtésére.

Offe szerint az átalakulóban levő társadalmakban a politika etnifikálódásának elméleti képletét azok a hatalmon levő, de semmiképpen sem „természetes" okozati erők alakítják ki, amelyek a posztkommunista társadalmakban működnek, és nem lehet őket kívánság szerint eltávolítani.

Jóllehet Offe rámutat, hogy a politika etnifikálódásának milyen tragikus következményei lehetnek mind az individuális mikrokörnyezetben, mind a kollektív makrovilágban, megfogalmazásának egyik fő pontja ez: „tekintettel arra a helyzetre, amelyben a posztkommunista Kelet-Európában vannak az egyének és a közösségek, számukra az etnifikálódásnak ésszerű stratégiaként kell megnyilvánulnia." (Offe: 1993, 16)

A politika etnifikálódására vonatkozó tézis megdönti azt a huszadik század utolsó negyedének kezdetén általánossá lett meggyőződést, hogy a nacionalizmusnak mindörökre vége, és visszavonhatatlanul elkezdődött a multinacionális és multikulturális társadalmak korszaka, továbbá hogy a posztnacionális korszak küszöbén állunk (Tamir: 3). Még egy nemrégiben megjelent könyvében Eric Hobsbawn ismert történész is ezt írja: „A nacionalizmus egyszerűen többé nem alkot olyan történelmi erőt, mint amilyen a francia forradalom és az imperialista gyarmatosítás vége közötti időszakban volt" (Hobsbawn: 184). Ilyen értelemben állítja, hogy a huszadik század végén a nacionalizmus teljesen irreleváns kérdés, amely nem kínál fel semmilyen hosszú távú megoldást, még olyan esetekben sem, amikor új államok jönnek létre nemzeti mércék alapján (mint ahogyan ez a volt Jugoszlávia területén történt).

Természetesen nagy különbség van a XVIII. század liberális nacionalizmusa, a XIX. század végi és a XX. század eleji forradalmi nacionalizmus, a XX. század közepén a harmadik világ (egykor gyarmati) országaiban megnyilvánuló emancipációs nacionalizmus, illetve az új, gyakran retrográd, Hobsbawn szavaival, szeparatista nacionalizmus között. E legutóbbi különösen a posztkommunista korszakra jellemző.

Ha azonban elfogadjuk a politika etnifikálódására vonatkozó tézis intencióját, fel kell tennünk a kérdést, vajon léteznek-e mélyebb gyökerei a nacionalizmus újbóli kibonatkozásának – amely elsősorban a posztkommunista országokban a legszembetűnőbb, de mint jelenség a nyugati demokrácia számos országában is észlelhető.

A politika etnifikálódása a politika súlypontjának és lényegének kétszeres eltolódását jelenti:

a) a polgár mint egyén és az állam között fennálló viszonyok nyomatékos szabályozásától a (határon belüli, vagy kívüli) etnikai csoportok egymáshoz való viszonyának túlzott szabályozása felé;

b) az egyének és csoportok eltérő politikai nézetei és állásfoglalása szerinti megkülönböztetéstől az etnikai hovatartozás mérceként való alkalmazása felé (más szóval a polgároknak centrumpártiakra, bal- vagy jobboldaliakra való hagyományos politikai felosztásánál nagyobb súllyal esik latba a nemzetiségi megoszlás).

A politika etnifikálódásában a politikai rétegeződés főbb irányvonalait és a társadalmi ellentétek legjelentősebb formáit *a kollektív identitások összetűzései* képezik. A szokásos érdekellentétektől eltérően az identitások ütközésének (jelen esetben az etnikai összetűzéseknek) néhány olyan sajátsága van, amelyeket világosan felismerhetünk a volt Jugoszlávia vitatott térképén is.

Először, ezek olyan társadalmi összeütközések, amelyek elvben a „vagy-vagy" típusú konfliktusokhoz sorolhatók, illetve olyanok, amelyeknél a kizárólagosság foka az egyik oldalon rendkívül magas, a tolerancia szintje viszont a másik oldalon rendkívül alacsony. A volt Jugoszlávia területén megnyilvánuló etnikai konfliktusok azt mutatták, hogy a semleges álláspontot valló csoportok száma mindinkább csökkent, s az összetűzések terjedésével a helyzetük mind súlyosabbá vált.

Másodszor, az ilyen ellentétek „mindent vagy semmit" logikája miatt szűkül a közös nevezőre jutás, vagy a kompromisszum lehetősége, a megoldást nehéz meghatározni, s még nehezebb elérni. Ilyen helyzetben rendszerint az egyik fél követeléseinek minimuma a másik fél részéről való maximális engedményeket jelenti. Tipikus példája ennek a különválásra is feljogosító nemzeti önrendelkezés követelése, ami a volt Jugoszlávia területén a szemben álló feleknek rendkívül megnehezítette, hogy módot találjanak a konfliktus megoldására.

Harmadszor, az identitások ellentétének, elsősorban az etnikai összetűzéseknek gyakran végzetes hatásuk van: tovább gerjesztik az összetűzéseket kiváltó indulatokat. Ennek egyik megnyilvánulása, hogy az összetűzések mind nagyobb társadalmi rétegekre terjednek ki, pl. a nemzeti szolidaritás érzelme a lakosságot sokkal nagyobb számban ragadta el, mint azokat, akiket jogosan nevezhetünk nacionalistáknak (E. Pušić: 1994). Szerbiában sokan nem tudták megérteni a nemzeti homogenizálódásnak a Szlovéniában és Horvátországban kibontakozó magas fokát, mert nem élték át a harci gépek átrepülései okozta

veszélyhelyzetet, legfeljebb a tévé képernyőjén láthatták a városok elleni tüzérségi támadásokat.

Negyedszer, az ilyen típusú összetűzések pszichológiai természetéből következik a nehezen megállítható spirális növekedés. Más szóval, minél tovább tart az összetűzés, annál nagyobb a társadalmi ereje, s mind jobban növekszik elhúzódásának lehetősége.

Ötödször, s az előzővel összefüggően, az identitások, főleg pedig a nemzetek közötti összetűzések jellegzetessége, hogy gyakran ellenőrizhetetlenné, irányíthatatlanná válnak. A történelemben számos példa bizonyítja, hogy akik kiváltották az ilyen összetűzéseket, vagy manipulálni akartak velük, egy bizonyos határ átlépése után már ők sem voltak képesek ellenőrzésük alatt tartani vagy leállítani őket.

Hatodszor, mind az egyéni, mind a kollektív identitások összeütközésénél észlelhető, hogy a szemben álló felek készek feláldozni gazdasági vagy egyéb érdekeiket (akár az életüket is), ha úgy vélik, hogy reálisan vagy potenciálisan veszélyeztetve van az identitásuk. Az etnikai összetűzések részvevőinek viselkedése ezért tűnik a végsőkig irracionálisnak, vagy a maguk számára (mind anyagi, mind érdekbeli s minden egyéb vonatkozásban) károsnak, ugyanakkor az összecsapások részesei, vagy akik védelmükbe veszik őket, érzelmi, erkölcsi, történelmi vagy értékrendbeli helyzetre és álláspontra hivatkozva igazolást találnak erre a magatartásra.

Mindezek a jellegzetességek világosan felismerhetők a volt Jugoszlávia nemzeteinek összetűzéseiben, s egyértelműen tanúsítják a politika etnifikálódását.

A politika etnifikálódásának képletét Offe egy korábban (1991) kialakított elméleti modelljéből fejlesztette ki, amely magyarázatot keresett az átalakuló kelet-közép-európai társadalmak demokratikus elméletének és gyakorlatának a nehézségeire. Jóllehet ez a háromlépcsős modell viszonylag egyszerű, mégis helyesen mutat rá a posztkommunista társadalmak átalakulásának minden kihívására és bonyolultságára (Offe, 1991).

Offe szerint a politikai közélet vagy az „operatív politikai rendszer" mindig három hierarchikusan eltérő szinten meghozott határozatok összességének következménye.

Az első vagy alapvető szinten *az identitásra vonatkozó határozatot* hozzák meg, olyan értelemben, hogy kik vagyunk „mi", s milyenek a másokkal szembeni társadalmi, kulturális, sőt területi határok. Ez egyébként az a szint, amely a korai modern európai gondolkodók megállapítása szerint az indulatokhoz, a bátorsághoz és a hazafiassághoz kötődik, illetve az a nívó, amelyen végeredményként a nemzeti hovatartozás vagy nemzet (nationhood) kategóriája jut legjobban kifejezésre.

A második szinten a kulcsfontosságú *alkotmányos határozatokat* hozzák meg, azaz a közös jogokra, eljárási folyamatokra és szabályokra, valamint a politikai közélet legfontosabb intézményes megoldásaira vonatkozó döntéseket. A korai politikai filozófia hagyománya szerint ez a szint az értelemhez és az ésszerűséghez kapcsolódik.

Végül a harmadik, legmagasabb szinten megy végbe az, amit általában *rendes politikai döntéshozatalnak* neveznek, s amit bizonyos érdekek politikai határozattá való átlényegítésének eredményeként fognak fel (Lasswell ismert de-

finíciója szerint a politikai döntéshozatal lényege, ki mit és mikor kap meg). Ez a szint az érdekek és a hatalom kategóriáival áll összefüggésben.

Offe pontos értékelése szerint az átalakuló posztkommunista társadalmak azzal a helyzettel szembesülnek, hogy mindhárom szinten egyszerre kell határozatra jutniuk. Helyzetüket súlyosbítja az *egyidejűség és gyorsaság* kényszere. Offe jogosan figyelmeztet arra, hogy a nyugat-európai országokban több évszázadra volt szükség ahhoz, hogy mindhárom említett szinten végső formát öltsön a politikai élet. Fejlődésük úgyszintén jobbára fokozatosan ment végbe: legelőször megalakultak a nemzetállamok, majd kifejlesztették a kapitalizmust, és csak a legvégén jutottak el a demokrácia komplex modelljéhez.

A volt Jugoszlávia és Szerbia azonban eltér ettől a modelltől, mégpedig abban, hogy a döntéshozatal első szintje kapott elsőbbséget és fokozott hangsúlyt, tehát az a szint, amelyen az identitásról és az identitás szemszögéből hozzák meg a határozatokat.

Szerbiára a többi társadalomhoz viszonyítva még egy dolog jellemző. A hatalmon levő politikai pártnak (SZSZP) a politikai nyomásgyakorlás eszközeivel sikerült *összezsúfolnia, egymáshoz közel hoznia és összekevernie* a döntéshozatal három említett szintjét. Ezáltal a második szint (a konstitúcióról) és a harmadik szint (az érdekről való rendes politikai döntésthozatal) az első szintű (a nemzetre, illetve a meglehetősen ködösen megfogalmazott „nemzeti érdekekre" vonatkozó) döntéshozatalnak az árnyékába szorult. Ily módon a párt megkerülte (pontosabban elodázta) a második szintű határozathozatalt, és ideiglenesen kitért az alkotmányos berendezkedés lényeges és nagy kérdései elől (mert az alkotmányt még az első többpárti választások előtt megváltoztatta, a saját mércéi szerint átszabta). Ebben a nem eléggé erős politikai ellenzék konfúziója is közrejátszott, az ellenzék ugyanis előbb elfogadta a játékszabályokat (alkotmány és választási törvények), majd a választásokon elszenvedett veresége után követelte az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását és a „kerekasztal"-típusú konstitucionális tárgyalásokat. Ebből kitűnt, hogy nem fogta fel a döntő politikai pillanatok jelentőségét, illetve a politikai timing fontosságát. Mivel egy ilyen pillanatban, amikor az egypárti rendszer többpártivá válik, azaz a Szerbia politikai jövőjét illetően viszonylagos bizonytalanság rövid időszakában az ellenzék elmulasztotta (vagy nem volt ereje hozzá), hogy kierőszakolja az alkotmányos eljárást, később ez már nemcsak nehéznek, hanem jóformán lehetetlennek bizonyult.

Habár az úgynevezett rendes vagy napi politika harmadik szintje, tehát az érdekek meghatározása, főleg pedig a politikai hatalom általi elosztása a legtávolabb áll az identitásra vonatkozó határozatok szintjétől, mégis gyakran megtörtént, hogy a mai Szerbia többpárti parlamentjének rövid korszakában közvetlen kapcsolatba hozták az identitásra vonatkozó határozatok fundamentális szintjével. A képviselőházi vitákban és határozatokban, a kormányhatározatokban, legvégletesebben pedig a köztársasági elnök határozataiban (példa erre a parlament feloszlatásáról szóló határozat) mindig felmerült a patriotizmus és a nemzeti érdekek kérdése, különösen akkor, ha a politikai ellenzék részéről erőteljesebb tiltakozás nyilvánult meg az ilyen határozatok meghozatala ellen.

Az Offe-modell szerinti második és harmadik szintű döntéshozatalnak az első szint javára történő kiiktatását a többi között az is lehetővé tette, hogy voltaképpen nem létezett valamelyest is fejlett civil társadalom. A normális demokratikus rendszerben ugyanis a civil társadalom az, amelynek össze kellene kapcsolnia mindhárom említett döntéshozatali szintet, és ki kellene töltenie a közöttük levő teret. Mivel ez a térség üresen maradt, és hiányzott a civil közvélemény hatékony ellenállása is a legmagasabb politikai hatalmi intézményekkel szemben (amelyek közül a legnagyobb hatalom kétségtelenül a köztársasági elnök tisztségében, még inkább a személyiségében összpontosult), lehetővé vált, hogy a politikai rendszer modelljét és működését személyes mércék és megítélés szerint alkalmazzák.

A politika etnifikálódása és a nemzeti kisebbségek

Azok miatt a gyakorlati kérdések és nehézségek miatt, amelyekkel a multikulturális és többnemzetiségű társadalmak a reálszocializmusból a posztkommunista társadalomba való átmenetük folyamán szembekerültek, különösen pedig mindhárom egykori szocialista föderáció (a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia) széthullása után több szerző hajlamos olyan következtetést levonni, hogy a multikultúra és a demokrácia ellentétben áll a demokráciával, vagy még pontosabban fogalmazva, a multikultúra korlátozó tényezője és akadálya kialakulásának. Jóllehet fentebbi elemzéseim bizonyos alapot nyújtanak az ilyesféle következtetésekhez, hangsúlyoznom kell, hogy ez csak bizonyos feltételek esetén és csak meghatározott körülmények között érvényes. Ezek a körülmények mindenekelőtt azokhoz a folyamatokhoz kötődnek, amelyeket a „politika etnifikálódásaként" jelöltünk meg. Zavartalan viszonyok között azonban a multikultúra inkább kedvez a demokrácia fejlődésének, mintsem akadályozná. Elsősorban azért, mert már magában a multikultúra fogalmában benne rejlik a pluralizmus eszméje, amely a demokrácia egyik lényeges meghatározója. A multikultúra továbbá feltételezi a tolerancia meghatározott nívóját, a különbözőség méltányolását és mások elismerését, hogy lehetővé váljon a közös élet megteremtése. Végül a multikulturális környezetekben a demokratikus jogok spektruma szélesebb, mert az egyéni követelések mellett meg vannak határozva a kulturális és etnikai csoportok kollektív jogai is. Az a következtetés tehát, hogy a multikultúra gátja a demokráciának, csak kivételes feltételek esetén érvényes: a politika szélsőséges etnifikálódásának körülményei között, s ha a demokráciát szűken értelmezve csupán a polgárok egyéni jogainak érvényesülésére terjesztik ki.

Kivételes feltételen azt értjük, ha a valódi politikai pluralizmus etnikai pluralizmusra redukálódik. Ilyen esetben szemtanúi lehetünk annak, hogyan válik egy politikai közösség prepolitikai közösséggé. Ezek azok a helyzetek, amelyekben a politikai többség és kisebbség fogalma (ami a demokráciában változó viszony) etnikai értelemben állandó többséggé és kisebbséggé transzformálódik.

A politika etnifikálódása azonban, amelyben gyakran a nemzeti kisebbségek politikai pártjai is részt vettek, nem kedvezett politikai helyzetük és befolyásuk javulásának. Bármennyire meglepőnek és paradoxálisnak hangzik is, a politika etnifikálódásának éppen ellentétes hatása volt minden olyan nemzet

reális politikai helyzetére, amely valamely társadalomban, vagy a társadalom részében kisebbséget alkot. Ennek az a magyarázata – miként G. Schoepflin megfogalmazza –, hogy „a nemzeti ideológiák végső és természetesen elérhetetlen célja az etnikailag tiszta nemzetállamról való álom – vagy rémálom".

Habár a történészek szerint a nemzet kialakulásánál a nacionalizmus megelőzi a nemzetet, a nemzeti kisebbségek esetében fordított a folyamat – a nemzetet követi a nacionalizmus. A kisebbségi jogok esetében – főként a nemzeti kisebbségek jogaira vonatkozólag – kiviláglik, hogy ellentét feszül a többség érdekei, amelyeket az állam képvisel (objektívan a többségi nemzet javára), és a kisebbség érdekei között (ez utóbbinak a képviselete nemcsak objektívan, hanem szubjektívan is mindig nehezebb). Amennyiben ez a potenciálisan konfliktusos viszony a kollektív identitás ütközésének jellegét is magára ölti (az egyik vagy a másik fél identitásának obejktív, vagy csupán feltételezett és kigondolt veszélyeztetettsége miatt széles körben elterjedt érzelmek alapján), amiről már szóltunk, akkor az összetűzés elkerülhetetlen, és számos érzelmi vagy irracionális tartalommal és sajátsággal telítődik.

Amikor a nemzeti identitások összeütközése (mind az érintettek számát, mind pedig a veszélyeztetettség érzésének intenzitását tekintve) túllép a tolerancia meghatározott küszöbén, a normális politikai keretek közötti megoldásra, például az eltérő érdekek egyeztetésére nemigen van kilátás.

Ha pedig feltételezzük, hogy az átalakulóban levő társadalmak politikai arrangement-jai sokkal nagyobb demokratikus kapacitásokat és lehetőségeket tüntetnek fel, mint amilyenekkel objektívan rendelkeznek (tekintettel a politikai kultúra viszonylag alacsony szintjére, a közelmúltbeli vagy régebbi terhelő örökségekre stb.), végképp túlzott derűlátásra vallana azt hinnünk, hogy gyorsan, könnyen és sikeresen leküzdhetik a nacionalizmusnak és a politika etnifikálódásának problémáit. Főképpen érvényes ez azokra a társadalmakra, amelyekben rendkívül erősek az autoritárius törekvések, és amelyek a „demokratikus despotizmus" és a „despotikus demokrácia" között ingadoznak.

A fentebb leírt kedvezőtlen helyzetből való kiutat csak úgy lehet megtalálni, ha egy komplex stratégiát viszünk végbe, mégpedig különböző szinteken.

Az alkotmányos-jogi berendezkedés szintjén feltétlenül egyensúlyt kell teremteni a polgárok egyéni jogai és az etnikai csoportok kollektív jogai között; akárcsak az állam szuverén jogai és az etnikai autonómia szükséges foka között.

Szélesebb társadalmi téren szükség van arra, hogy a civil társadalom fejlődésével megteremtődjenek a kedvező feltételek a civil etnikai pluralizmus fejlődéséhez, a jelenleg domináns politikai etnonacionalizmus helyett. Más szóval, olyan feltételek között, amikor a politikai pártok (a többségi nemzetek pártjai is) etnopolitikai pártokká válnak, a nemzeti kisebbségek jogaiért folytatott harc súlypontját és színterét a szűkebb politikairól a szélesebb társadalmi térre kell áthelyezni. Ellenkező esetben a kisebbségi etnopolitikai pártoknak nincs valami nagy esélyük és kilátásuk a sikerre.

Végezetül: úgy vélem, hogy a korszerű demokrácia számára a politika etnifikálódása, nem pedig a multikultúra jelenti az egyik legnagyobb kihívást. A modern demokratikus elméletnek nincsenek kielégítő válaszai azokra a kérdésekre, amelyeket az etnikum politizálódásának és a politika etnifikálódásának folyamatai vetnek fel. A megoldást tehát a civil etnikum fejlődésében,

nem pedig az elpolitizált nemzeti etnikumban kell keresnünk – s ennek minden etnikai csoportra vonatkoznia kell, függetlenül attól, hogy a többségi nemzetekhez, vagy a nemzeti kisebbségekhez tartoznak-e.

Fordította: *KARTAG Nándor*

Irodalom

HOBSBAWN, Eric: *Nacije i nacionalizam.* Liber, Zagreb, 1993

KEANE, John: *Democracy and Civil Society.* Verso, London, 1988

PUŠIĆ, Eugen: *Država, nacija, politika.* (Izlaganje na okruglom stolu „Srbi i Hrvati"), Erazmus, Zagreb, 1994., 5. sz.

MOSCOVICI, Serge: *The Age off the Crowd.* Cambridge University Press, 1985

OFFE, Claus: *Capitalism by Democratic Design?* Democratic Theory Facing Triple Trancition in East Central Europe. *IPSA Congress,* Buenos Aires, 1991

OFFE, Claus: Etnic Politics in East Europen Trancition. In: *Paradoxes of Transation.* Ed. by J. Jensen, F. Miszlivetz, Savaria University Press, 1993

SCHOEPFLIN, George: Culture and Indentity in Post-Comunist Europe. In: *Developments in East European Politics.* Ed. by S. White, J. Batt, P. Lewis, The Macmilan Press, London, 1993

TAMIR, Yael: *Liberla Nationalism.* Princeton University Press, 1993

Ez a szöveg a Visszaszorított civil társadalom Szerbiában című referátum része. Ugyanakkor tartalmaz néhány olyan gondolatot is, amelyek a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémián a jugoszláviai kisebbségek helyzetéről szóló, 1995 januárjában megtartott tudományos értekezleten hangzottak el

Végel László

MULTIKULTÚRA ÉS MODERN CIVIL TÁRSADALOM

Elöljáróban szeretném leszögezni, hogy a kisebbségi–etnikai csoportok jogegyenlőségét, politikai státusát, alkotmányos helyzetét, civil társadalmi formákra épülő autonómiáit nem a többségi nemzettel való konfrontálódásban próbálom meghatározni, hanem egy *demokratikus–liberális politikai értékskálán,* vagyis a polgári társadalommal való kompatibilitásban.

Kiindulópontom az, hogy Szerbia 1.) *multietnikumú közösség,* s javarész 2.) *multietnikumú közösségek szomszédságában,* vagyis bonyolult etnikai hálózatban él; tehát ennek a szempontnak az érvényesülése meghatározó erővel bír egyrészt az állam és a társadalom harmonikus, demokratikus viszonyának építésében, másrészt az európai konstellációk megteremtésében.

A kisebbség és az alkotmányos hazafiság

Mindebből következik, hogy a kisebbségek jogegyenlőségét, beleértve az autonómiára való jogot[1], az előnyös megkülönböztetést[2], továbbá a kisebbség kollektív politikai akaratának intézményes létét, szemben a jelenlegi liberális retorikával, nem csupán partikuláris kisebbségi érdeknek tartom, hanem a polgári társadalom alapvető érdekének, az „alkotmányos hazafiság" paradigmájának. Jürgen Habermas e fogalma a közép-kelet-európai térségben rendkívül hasznosítható eredményekhez vezethet, hiszen az elkülönülés helyett a „liberális politikai kultúra" által megteremthető „alkotmányos hazafiság közös nevezőjét" tárja fel, amelyben erősödik a multikulturális társadalom különböző, együtt élő életformáinak sokfélesége és integritása iránti érzék"[3].

E kontextusban a kisebbségi jogok szintje az egész társadalom érzékeny lázmérője, amely mindenkor pontosan mutatja, merre tart a (szerbiai) társadalom, milyen mértékben sikerül modernizálódnia, mekkora eséllyel építi a tartós demokratikus intézményeit. A kisebbségi kérdés a politikai közösség par exellance demokratikus kérdése. Az a társadalom, amely nem tudja megoldani a kisebbségi kérdést, vagy a többség akarata oktrojál a kisebbségre egy megoldást, az bármilyen ideológiai magyarázatot és alibit keres vagy talál erre,

beláthatatlan időre elodázza a demokratikus feladatok intézményes meghatározását is.

Az alkotmányos hazafiság mércéjének alkalmazása révén szakíthatunk azzal a *totalitárius retorikával*, amelynek szótára az etnikai közösségekre vonatkoztatva továbbra sem demokratikus, hanem autoritatív és paternalista. Csak röviden emlékeztetek az összeomlott reálszocializmus kulcsszavaira: tartósan „megoldotta" a kisebbségi kérdést, a kisebbség számára jogokat ajándékozott, „adományozott", a kisebbségeknek nincs joguk politikailag szerveződni, mert ezzel kétségbe vonják a Párt legitimációját. S mivel demokratikus intézmények nélkül mintegy a polgárok feje fölött osztogatta vagy vonta meg a rétegkiváltságokat (amelyek legtöbbször a kisebbségi politikai elitet érintették), de nem a kollektív jogokat, legtöbbször nem nyerte meg azoknak a rokonszenvét, akiknek szánta a jogokat, viszont ellenszenvet váltott ki azokból az erőkből, sokszor az emberi jogokért síkraszálló ellenzékiekből is, amelyek mindebben egy autoritatív hatalom privilégiumosztó technikáját látták, nem ismerve fel, hogy a kisebbségi jogok e hiányossága folytán „valami sokkal alapvetőbb megy veszendőbe[4], s ezek a jogok mindenképpen az alapvető emberi jogok nómenklatúrájába tartoznak.

A reálszocialista egypártrendszer mintegy kisajátította magának a kisebbség érdekvédelmét, ennek vélt sikereit saját érdemének tulajdonította, és ezzel rendkívül ügyesen alkalmazta a megosztó politikai stratégiát.

Mindez a többpártrendszer küszöbén, az elmaradt demokratikus fordulat előestéjén, a volt Jugoszláviában patthelyzetet teremtett. A demokrácia hívei szalmaszálba kapaszkodtak, arra az eszményre esküdtek fel, amelyet a tekintélyelvű uralom legitim örökösei már előzőleg kisajátítottak maguknak. A különböző szempontok szerint értelmezhető, kritikusan átgondolt nemzetfogalom megszűnt létezni, megindult a nagyméretű nemzeti homogenizálódás. *A nemzeti konfliktusok megoldására nem volt felkészülve sem a meglévő kommunista elit, sem pedig a demokratikus–nemzeti szempontú – de a demokratikus–liberális ellenzéke sem.* A volt kommunista elit egy része a nyolcvanas években már felismerte, hogy elhasználta a nemzeti érzéseket, emiatt egyik része, e következményektől megrettenve, visszavonult volna, de nem volt, hova, a másik része pedig alaposan meggyengülve, a belső frakcióharcokban kimerülve a polgárháborúba menekült. A nemzeti demokraták képtelenek voltak alternatív erőként fellépni, mert a nemzet és a modern állam ellentmondásának, az antimodernizációnak az áldozatai lettek. A liberális demokratáknak pedig nem volt reformkommunista előtörténetük, ezenkívül pedig az „európai liberális orientációban" nem ismerték fel a jellegzetes közép-európai vonásokat.

A kisebbségek a totalitarizmus és a nemzetállam harapófogójába kerültek. Ennek azon kisebbségek, etnikai csoportok estek egyszerre hosszú és rövid távon áldozatul, amelyeknek nem volt „fegyveres prófétájuk".

Az áldozat nagyságát majd csak a következő évtizedben ismerjük fel, de ha fel akarjuk mérni, akkor – *Hannah Arendt* nyomán – megállapíthatjuk, hogy a nemzeti kisebbségeken esett sérelem egyben a demokratikus folyamatok fékezését, stagnálását, a tekintélyelvűség, a totalitarizmus revitalizációját is jelentette és jelenti ma is.[5]

Annak a véleménynek, hogy a kisebbségeknek máris túl sok joguk van, az is tápot adott a nem hivatalos közvéleményben, hogy nem kaptak kellő hang-

súlyt az állampolgárok távlatos érdekei. A reálszocializmusban az érdekek mellőzése azzal magyarázható, hogy a rendszer nem teremtett intézményeket ezen érdekek megfogalmazására, ütköztetésére. Az érdekek ideológiával való helyettesítése pedig egy jövendőbeli (általában populista színezetű) tömeges kisebbségellenes hangulat szításának melegágyát készítette elő. Ez a kettősség a jugoszláviai ellenzékben is tért hódított, valójában egy mozzanatát képezte a jugoszláviai ellenzék *hajótörésének.*[6]

Tudnunk kell ugyanis, hogy a kisebbségi jogok leggyakrabban a marxista legitimációt vesztett nemzeti bürokráciák közötti presztizsharc függvényei lettek. A reálszocialista korszak tehát ezzel is megosztotta a politikai közösséget, a polgárokat, a politikai elit úgy viselkedett, mintha hatalma természetéből kifolyólag „kierőszakolná" a társadalomtól a kisebbségi jogokat. Ez a retorika a kisebbség számára időnként „engedményeket" nyújtott, ideológiákat gyártott, amelyek hellyel-közzel javítottak a kisebbség helyzetén. Ezekre az engedményekre a kisebbségek képviselői, régi és új politikai és kulturális elitjei manapság gyakorta hivatkoznak, de nemcsak nekik tűnik úgy, hanem a kisebbségi polgároknak is, hogy a szocializmusban jobb volt a helyzetük.

Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy a kisebbségek érzéketlenek a demokrácia és a totalitarizmus ellentmondására, még akkor sem, ha a többségi populizmusok gyakran ilyen vagy-vagy szituáció elé kényszerítik. Csak arról van szó, hogy a totalitárius ideológia az általános emberi szabadságjogok megtépázásának burkába zárta be és rejtette el a kisebbségi jogok megtépázását, ezzel megteremtette azt a látszatot, hogy a kisebbség és a többség lényegében egyformán károsult, ami így is volt az élet legtöbb területén, de a nemzeti hovatartozás vonala mentén lényeges hangsúlyeltolódásra került sor. Ezt a látszatot könnyű volt megőrizni, annak ellenére, hogy kisebbségi polgárok és a többségi polgárok szociális státusa (iskoláztatási szint, a gazdasági elitben való részarány stb.) között érezhető különbségek voltak.

Az egész kérdés az ideológia voluntarista terében torzult el, s lehetetlen volt a szabad politikai intézmények, a törvények, a politikai akaratok jogi megfogalmazása szintjén felvetni őket. A totalitarizmus puhább vagy keményebb változata az általános, az egész társadalomra érvényes elnyomás, vagy *Miroslav Kusy* kifejezésével, a „totalitárius rendszer minden különbséget elnyomott"[7], tehát az általános emberi jogi diszkvalifikáció elfedte a reálszocialista retorika hamisításait, represszív jellegét, a kisebbségi politikai önszerveződés tabuvá tételét, azt, hogy a politikai rendszerből kiiktatta a kisebbségek politikai kollektivitásának legalitását. A polgári szabadságjogok, a minden különbség elnyomása egyszerűen elfogadható, sokszor keserűen vigasztaló kompromisszummá hamisította a kisebbségek jogfosztottságát.

A többpártrendszerben, a vélemény- és szólásszabadság erősödésével, a különböző politikai akaratok szabad versenyében a régi totalitárius függöny lehullik, minden előző kompromisszum bumerángként visszavág, tehát a kisebbségi kérdés sokkal érzékenyebben és fájdalmasabban kerül előtérbe. Ez az a veszélyes határvonal, amikor a többségi uralom, mint ahogyan jelentékeny teoretikusai kifejtették, *a többség zsarnokságába lendül át.*[8] A többpártrendszerben megfelelő intézményes védelem híján ennek leginkább a kisebbség esik áldozatául. Az új politikai szerkezetben a régi rend politikai filozófiája, a reálszocializmus retorikája valósul meg, ami történelmileg óriási visszaesés, a

kisebbségiek körében pedig erőteljes tiltakozást vált ki, nemegyszer felszabadítja a védekező kisebbségi populizmus játékterét is. Szerbiában pedig a régi rend retorikája legkifejezettebben a kisebbségi jogokat illetően restaurálódik, az állami tisztségviselők továbbra is azt a nyelvet beszélik, amit a kommunista elit, vagyis kritika nélkül veszik át a totalitárius örökséget: a világ legjobb megoldásával hivalkodnak, de annak intézményes kereteit sem az alkotmányban, sem a törvényekben, sem az intézmények rendszerében nem kívánják meghatározni.

Mi több, a retorika annál keményebbé válik, minél elevenebben ébred fel a kisebbségi polgárokban a demokráciába vetett remény. Ez kiderült az új nyelv- és oktatási törvények, a helységnevek használatára vonatkozó és más törvények esetében. Az egypártrendszerű tekintélyelvűség ingája veszélyesen kilendült a többpártrendszerű zsarnokság irányába.[9] A szerbiai totalitarizmus utóélete valójában a kisebbségi kérdés intézményes és demokratikus megoldása után tartható lezárult történelmi szakasznak. Ebben a vonatkozásban tehát a kisebbség esélyeiről szóló töprengés a demokrácia esélyéről való töprengést jelenti.

Multikultúra és civil heterokozmosz

Felmerült a kérdés, hogy ebben a szövegkörnyezetben milyen értelemben használjuk a multikultúra fogalmát. *A multikultúra valójában olyan – a politikán túlmutató – antipolitika, amely közmegegyezést, minimális szellemi alapokat teremt a sajátosságok fejlesztésére, vagyis olyan metanyelvet képvisel, amely pacifikálja az egymástól eltérő diskurzusokat, nem kényszeríti másokra saját nyelvét, hanem alkotóan befogadja és elsajátítja a más nyelveket, ami azt jelenti, hogy a multikulturalizmus elképzelhetetlen az egyetlen uralkodó nemzeti diskurzus eszméjének feladása nélkül.* „Pluralista világunk, amelyben élünk, olyan, mint az új Bábel. De ez a pluralista világ feladatokat ad nekünk, melyek megoldása nem annyira racionalizáló tervezésen át vezet, mint inkább az emberi egymással-lét szabad tereinek észlelésén, kitéve magunkat az idegennek is."[10]

A multikultúra a reálszocializmusban gyanús fogalom volt, a többség is, a kisebbség is a nemzeti identitás rongálását látta benne, valójában azonban a multikultúra nem ezt jelenti. Máshol már kifejtettem, hogy a multikultúra nem egy új eszperantó, és szó sem lehet arról, hogy a társadalmat vagy a kisebbségeket „eszperantósítani" kell vagy lehet. Sem arról, hogy a többség önként felvállalja ezt az „eszperantót". Inkább posztmodern európai sokkterápia[11], a különböző univerzalisztikus ideológiák (kereszténység, nacionalizmus, kommunizmus) válságában, ami közvetlenül arra a felismerésre késztette a kritikusan gondolkodó elméket, hogy lemondjanak a homogén identitás sztereotípiájáról, sokszor veszélyessé és agresszívvá váló illúziójáról. *Fehér Ferenc* a multikulturalizmussal kapcsolatban egyenesen a „nyugati típusú modernség" válaszútjáról beszél. „Az a feladat vár rá – írja –, hogy újragondolja megoldásainak eddigi részét, amelyen keresztül a szabad társadalom intézményein, az egyöntetűségen és az egyközpontúságon alapuló identitásnak és nemzeti kultúrának elvesztése meglehetősen keserves folyamatnak ígérkezik."[12]

Vagyis kiderült, hogy az európai ember, ha valóban az akar lenni, akkor felismeri, hogy – *Edgar Morin* szavaival élve – poliidentitásúak vagyunk, egyen-

rangúan él bennünk a családi, a regionális, a nemzeti, a transznacionális, a vallási, a doktrinér, a lokális identitás. A neves szerző ezt nevezi unitas multiplexnek.[13] Mi ezt a pluralizmus alapsejtjének nevezzük, nélküle a pluralizmus a multikulturális társadalmakban nem képes ténylegesen kibontakozni. Beleveszik és elsikkad a politikai pártok viszályaiban, de nem hatol be a civil társadalomba. Enélkül pedig minden politikai pluralizmus csonka.[14]

Valójában a multikultúra eszméje akkor kezdett erőteljesebben, mozgalomszerűen hatni, amikor az átrendeződő, integrálódó Európa-kép megfogalmazódott. Nem ennek ellenpólusaként, vagy tagadásaként, hanem mintegy kiegészítéseként. Ez a magyarázata annak, hogy egyszerre két egymással egyensúlyt kereső irányzat van kialakulóban: (1) az európai egység, amelynek érdekében az államok részlegesen lemondanak szuverenitásukról, de ugyanakkor a gazdasági logikából következően, a nemzetállam központi hatalmának állandó gyanakvása közepette, fokozatosan tért hódít az (2) euróregionalizmus gondolata és – ellentmondásosan és sok ideológiai konfúzió árán – a gyakorlata is. A polgári öntudatnak az eddiginél sokkal rétegeltebb, összetettebb képlete alakul ki, amelyben a polgár és az állam, a polgár és a nemzet, valamint az egyén és a közösség viszonyának mechanikus rendszere elveszti hagyományos jellegét.

Ennek az életformának, életvitelnek szellemi gyökerére ihletetten mutatott rá *Czeszlav Miloš*. Egyik esszéjében megjegyezte, hogy „az emberek manapság hazára vágynak, de helyette csak államot kapnak. A haza organikus; a múltba gyökerező, sohasem nagy, szívet melengető, közeli, mint a testünk. Az állam mechanikus. A haza Walles, Bretagne, Provance, Catalónia, Baszkföld, Erdély, Hucuföld." Nem másról van itt szó, mint a nagy állani diskurzus felbomlásáról, amely szerves része a nagy elbeszélések hitelvesztésének.[15] A mai polgár sokkal nehezebben engedi át magát egyetlenegy Nagy Narrációnak, s felismerve világának bonyolultságát, még a populista narráció-pótléknak is csak ideig-óráig képes hinni. Ugyanezt a szindrómát ismeri fel *John Nasbitt* és *Patricia Aburdene* is, amikor Európa gazdasági integrációjával párhuzamosan a kilencvenes években a „kulturális önérvényesítés felerősödésének" időszakát látja. „Így aztán különösképpen ellentmondásos módon minél hasonlóbbá válunk egymáshoz, annál inkább hangsúlyozni óhajtjuk a magunk összetéveszthetetlen egyediségét."[16]

Az eurorégiók gondolata is a nagy metaideológiák felbontásának folyamatába sorolható. Ezekben az egységekben termékenyen és kölcsönösen kiegészíthetik egymást a civil szervezetek és a helyi legitimitások; a sokféleség természetes keretekben bontakozhat ki, vagyis ez az új intézményhálózat pozitívan befolyásolhatja a működőképes, semleges állam irányába történő lépéseket is. „Az állam tehát legyen karcsú, de izmos. Semmiképp se legyen dagadt, de vézna se. A decentralizált állam sem feltétlenül gyenge, épp ellenkezőleg"[17], *Pithart, aki a közép-kelet-európai ellenzéki értelmiségi hagyományra alapozva veti fel a semleges állam eszméjét. Az eurorégiók és a multikulturalizmus kérdése tehát egyértelműen azt aktualizálja, hogy milyen államot akarunk.* Ezen dől el egyben, hogy milyen a viszonyunk a civil társadalomhoz, de ezen a ponton derül ki az is, hogy milyen jövő vár a kisebbségekre.

A mai jugoszláviai ellenzék éppen ezen a ponton ingadozik legtöbbet, az értelmiség pedig ezen a ponton adta fel autonómiáját; ez befolyásolja a kisebbségi

politikai arculatát is. Egyrészt szüntelenül ismételgeti, hogy a civil társadalom híve, másrészt azonban erős, centralizált, a nemzeteszme alá rendelődő, az élet minden szféráját átitató (a nemzeteszme államosítása ugyanis átitatja az élet minden pórusát) államot akar[18]. *A szabadság útja viszont minimális, de eredményes államot követel, amelyet nem vele ellentétben, hanem a vele való párbeszédben, vitában kiegészít, korrigál a civil társadalom gazdag, plurális hálózata. Václav Bělohradský* egyenesen kimondja, hogy a posztmodern állam nem az egyetlen államalkotó kultúra kifejeződése, hanem a kultúrák közötti viszonyé. Ezért „a" multikulturális társadalom kifejeződése a föderatív állam".[19] Egy másik ellenzéki értelmiségi, *Konrád György* pedig a civil társadalom kontextusában fogalmazva állapítja meg: „A civil társadalom a nyelvek sokféleségét, a dimenziók pluralizmusát igényli."[20]

Ennek különleges jelentősége van az etnikailag vegyes, kisebbségi csoportoktól tarka térségekben, főként Közép-Kelet-Európában. Ez növeli a szabadság tereit, de egyaránt származhatnak belőle gazdasági és kulturális előnyök, ugyanakkor gazdagítja a polgári azonosságformákat, s ezzel teremtődnek meg a multikulturalizmus keretei.[21]

A multikulturalizmus gondolata Közép-Kelet-Európában a mindenható állam hatalmát ellensúlyozó civil mozgalmak alkotórésze[22], nélkülözhetetlen eleme a liberális ellenzékiségnek, s ebben a formában ellentmond a bolsevik-jakobinus tradícióra visszavezethető centralizált, a nacionalizmusba átvergődő reálszocializmusnak.[23]

A kisebbség körében rendkívül nagy számban felismerték, hogy a többkultúrájúság a mi körülményeink között a modernizáció következménye és szellemi hatóereje, a közép-kelet-európai polgárosodás paradigmája, hogy ez egy közép-kelet-európai civilizációs paradigma, amely ebben a térségben különlegesen értékes szellemi hagyománnyal bír. Ez a hagyomány éled fel az újabb közép-kelet-európai regionális törekvésekben, nem holmi birodalmi illúziók[24], nem monarchikus nosztalgiák,[25] miként azt nálunk a nemzeti etatizmus, a türelmetlen nemzetállam vagy a posztszocialista etatizmus hívei gondolják.

Figyelemreméltó, hogy Közép-Kelet-Európában ennek a hagyománynak az örökösei a kisebbségek. Nálunk is, Isztriától egészen a Vajdaságig, kialakultak a multikulturális sávok, amelyek képviselték a modernizáció eme szellemét. Valójában a marginális kisebbségi műhelyekben született meg az a szótár, amely megakadályozhatta volna azt a bomlást, melyet erőszakkal megakadályozni egyébként nem lehetett.

Ennek bizonyítására megfelelőnek látszik a többkultúrájúság egyik mozzanatának, a többnyelvűségnek a térhódítása a kisebbségi közösségekben. Jelentősége természetesen kisebbíthető azzal, hogy a kisebbségeknek ez érdekükben állt. Ez igaz, de ez az igazság egy másikra, mélyebbre okít bennünket: mégpedig arra, hogy éppen az érdekmozzanatát hanyagoltuk el az ideológiai kedvéért. A többnyelvűség csak akkor válik általános érdekké, szabadon választott úttá, ha a polgárok érdeküket látják benne. Az érdekek viszont csak akkor fogalmazódhatnak meg szabadon, és nem felülről irányítottan, ha a szabadságot nem korlátozza egyetlenegy ideológia, még a nemzetállami sem. A szabadság tereiben viszont létrejöhetnek azok a kisebbségi autonómiák, amelyek segítenek megfogalmazni a többség soraiban jelentkező multikulturális, multilingvális érdekeket. Ennek nyomai máris kezdenek felbukkanni, elsősor-

ban a vállalkozók, az üzletemberek körében. Az a baj viszont, hogy az állam gátolja ezeknek a kereteknek a kibővülését. Ha a kisebbségi jogok korlátozás nélkül megfogalmazódnak, ha a kisebbségi érdekek kifejezésének törvényes keretük lesz, akkor a multikultúrában kétségkívül minden polgár megtalálja érdekeit. Ezek néha gazdaságiak lesznek, néha kulturálisak, néha pedig politikaiak. A polgár érdekből fogja választani azt, amit tegnap ideológiaként elutasított. Az érdekek törvényes kibontakoztatásának illusztrálására vegyük például az állami érdekeltségű vállalatokat, vagy az állam közvetlen hatáskörébe tartozó létesítményeket, mint például a postát, a vasutat a bankokat, az állami hivatalokat s mindazokat a szervezeteket, amelyek a polgár szolgálatára állnak, az orvosi ellátástól, a szerencsejátékoktól a vöröskeresztig.

Az igazságos és méltányos állam gondoskodik arról, hogy ezekben a szervezetekben arányosan képviselve legyenek a kisebbségek nyelvei, sokszor az előnyös megkülönböztetés intézményével élve. Ugyanakkor az alkalmazottak között – minden szinten – kötelezővé teszi a lakosság arányszámának megfelelő keretszám alkalmazását. Ebben az esetben érvényesül minden polgár érdeke. Jelenleg ezt az érdeket leginkább a magánvállakozás ismerte fel, de érvényesülése alig mutatkozik meg, mivel a piacközpontúság e szférában még nem bontakozhat ki teljes mértékben.[26]

Bizonyos vélekedések szerint az előnyös megkülönböztetés a szakértelem és a gazdasági racionalitás rovására megy. Ennek ellenkezőjét bizonyítja, hogy egy liberális állam, mint az Amerikai Egyesült Államok, amely a szakértelem tiszteletében még az elkövetkező évtizedekben is példát fog mutatni nekünk, 1964-ben a Polgári Jogok Törvényének VII. Cikkelyében kimondta: annak a munkaadónak, aki hátrányos megkülönböztetéssel élt, előnyös megkülönböztetést kell alkalmaznia, helyrehozva ezzel a korábbi helytelen gyakorlatot. 1965-ben Lyndon Johnson elnök rendeletet hozott, és valamennyi szövetségi vállalkozót utasított, hogy az *állások betöltésénél, az előléptetéseknél alkalmazzanak előnyös megkülönböztetést, még akkor is, ha korábban sohasem alkalmaztak hátrányos megkülönböztetést.* A hetvenes évek elején az Egyenlő Foglalkoztatási Lehetőségek Bizottsága egy lépéssel tovább ment, *kvótákat, statisztikai keretszámokat állapított meg bizonyos etnikai kisebbségi csoportok foglalkoztatására.*

Az ellenkező példát a Vajdaságban találjuk meg, ahol ezt a kérdést semmiféle törvény nem szabályozza. Elegendő például betérni a közhivatalokba, a postákra, a bankokba, hogy kiderüljön, mi még mindig a hátrányos megkülönböztetés ideológiájában élünk, s az anyanyelv használata legtöbbször kínos ideológiai vitákba torkollik, és sokszor fenyegetéssel ér véget. *A multikultúra tehát belső politikai zárlat alá van helyezve, az új nyelv- és oktatási törvények szinte csírájában fojtják el a multikulturális törekvéseket.* Az állami felügyelőség alá tartozó intézményekben napról napra csökken a kisebbségek jelenléte.[27]

Eltorzult modernizáció – türelmetlen nemzetállam

A volt Jugoszlávia szétbomlása hallatlan méretekben felerősítette a jugoszláv térségben a nacionalista tendenciákat, ez volt a felbomlás egyik tartós politikai következményekkel járó oka. Ezt a jelenséget nem kívánjuk elszige-

telten vizsgálni, akkor sem, ha nálunk különlegesen éles formában bukkan fel, hiszen az igazsághoz tartozik az is, hogy majdnem az egész posztkommunista térségben a nacionalizmus váltotta fel a kommunista diktatúrákat: ez teremtett a régi feszültségek után újakat.

Némely magyarázatok szerint mindenütt a nacionalizmus kürtharangjára omlott le a kommunizmus Jerikó-fala, mivelhogy csak ez volt képes mozgósítani a tömegeket a fennálló rendszer ellen. Ennek az érvelésnek a súlyát némileg csökkenti, hogy a második választást több országban azok a pártok nyerték meg, amelyek elejétől kezdve következetesen a nacionalizmus ellen léptek fel, s jelenleg sem nemzetállami keretekben gondolkodnak. Nyilvánvaló azonban, hogy a jelenség különbözőképpen ítélhető meg, de tagadhatatlan, hogy a posztkommunista térség továbbra is neuralgikus pontot képvisel, tehát elfogadjuk *Jan Urban* diagnózisát: új totalitarizmus van kialakulóban. Ennek az okát a szerző a következőben látja: „A kommunizmus atomizált társadalmakat hagyott maga után. Az emberek itt semmiben sem hisznek, és elvesztették ellenségüket, akiktől félnének. A múltban nemzedékek élték le életüket úgy, hogy létük egy hatalmas és ismeretlen ellenség gyűlöletén alapult, de ez az ellenség a félelemmel együtt eltűnt: csak egy nagy gyűlölet emléke maradt. És megmaradt a pozitív kapcsolatok kialakulására való képtelenségük. Egy betegség ütötte fel a fejét, amelynek gyanakvás, xenofóbia/nacionalizmus a neve."[28] Az 1989-es remények gyorsan kifakultak, az antitotalitárius mozgalmak kifulladtak, a liberális értelmiségiek reményei nem váltak be. „A civil sociaty diadalmas apoteózisa helyett annak vagyunk tanúi, hogy az önjelölt szóvivők a homogenitás veszélyes fitogtatása felé vezetik az archaikus törzsszövetségeket."[29] Nem várható el azonban, hogy egy politikai fordulat oldja meg az összes alapvető társadalomszerkezeti problémákat, amelyeknek a megoldatlansága hathatósan növeli a nacionalizmusok esélyét. Biztató jel azonban, hogy minden korlát ellenére növekedett a demokratikus potenciál, a többpártrendszer bevezetése lehetetlenné teszi a politikai jogok nyilvános elvetését, az állampolgári jogok zsarnoki elnyomását. Ma a szolgasághoz vezető út szubtilisebb szakaszai jelentenek veszélyt.

Ezt felismerve térnénk ki a nacionalizmus félrevezető értelmezésére, amely abban merül ki, ha a kisebbség védelméről van szó, hogy ha nincs zsarnoki jogfosztás, akkor a kérdés megoldottnak tekinthető. Ez a vélekedés nem vesz tudomást arról, hogy a többségnek teljes morális és politikai felelősséget kell vállania a nemzeti kisebbség kollektív jogaiért, ezek maradéktalan, minden részletre kiterjedő megvalósításáért. Ez a felelősség nem csupán a pártok, a politikai szerveződés, nemcsak a politikai elitek szintjén keresendő, ez esetben a többségi nemzet egészének felelősségéről van szó, a felelősség már idézett habermasi értelmében. Vagyis ha a kisebbség létszáma csökken, akkor nem elegendő ezt a spontán asszimilációval magyarázni, hanem keresni kell azokat a kulturális, szellemi és gazdasági tényezőket, amelyek a beolvadást „spontánul" lendületbe hozták. Ezt azért kell leszögezni, mert amennyire fontosnak tartjuk a kisebbség integrálódását a társadalomba, annyira nem tartjuk természetesnek a beolvadását, ezért szükséges feltárni azokat a tényezőket, amelyekben a beolvadás „spontánná" válik. A manipulatív magyarázat szerint, ha nincs közvetlen erőszak a kisebbségek ellen, akkor kisebbségi jogsértés sincs. E cinikus

álláspont értelmében a jogállam elvégezte a feladatát, ha az utcán nem verik az embert.

Ilyen logikától vezérelve a nacionalista hajlandó közömbösnek mutatkozni a kisebbség irányában, ugyanakkor saját elfogultságait érzelmi motivációkkal magyarázza, vagyis azzal hozakodik elő, hogy természetszerűen ragaszkodik saját nemzetéhez. Önmagában ezt az érzelmi kötődést pozitívnak tartjuk, de tudnunk kell, hogy ez mindig egy meghatározott kontextusban, politikai keretben, intézményes szerkezetben, gazdasági feltételek között jelentkezik. Ha valaki megszólaltatja érzelmi elhivatottságát, ám ugyanakkor a kisebbségiek számára törvényekbe foglalt előnyös megkülönböztetésért száll síkra, az nyilvánvalóan az általános emberi értékek tiszteletén belül fejezi ki különleges rajongását saját nemzete iránt. De ha valaki egyik oldalon saját nemzete apológiájával foglalkozik csupán, de a kisebbségeken esett jogsérelem iránt közömbös, az cinkosságot vállal a törvénytelenséggel, a jogsértéssel, vagyis érzelmi kötődése antidemokratikus jelleget ölt.

Ennek a magatartásnak a lényegét világítja meg néhány általunk fontosnak tartott nacionalizmus-definíció. A nacionalizmus „kiszakítja az embert a pluralista demokrácia minden meghatározott csoportjából, és csak egyetlenegyet ismer el: a nemzetet vagy a nemzetiséget."[30] „A nacionalizmus olyan eszmei áramlat, amelyik vallja: az embert a közösséghez kötő sok azonosságtudati (identitás) szálak közül a meghatározó a nemzeti-etnikai kötődés"[31] Végezetül *Isaiah Berlin* meghatározására hívjuk fel a figyelmet, amely szerint a nacionalizmus az a pont, amelyen a közösség vagy az egyén arra a belátásra jut, hogy a nemzet céljainak felismert állapot elérését semmi sem gátolhatja, mert semmi sem tekinthető egyenlő értékűnek azzal a „legfőbb céllal".

„Nem létezik semmiféle olyan átfogó kritérium, mérce, amelyre vonatkoztatva a különböző nemzetiségű csoportok életének, tulajdonságainak vagy törekvéseinek értékei rangsorolhatóak lennének, az ilyen mérce ugyanis nemzetek fölötti lenne, nem az adott társadalmi organizmusban immanens, nem szerves része annak, hanem érvényességét valamely, a konkrét társadalom kívüli forrásból merítő univerzális mérce lenne."[31]

Ezek a meghatározások pontosan rávilágítanak a nacionalizmus lényegére, arra a *hatalmi diskurzusra, amely az identitások pluralitása helyett az identitások hierarchiáját részesíti előnyben egy államon belül.* Ez esetben a multikulturalizmus lehetetlen, de egy ilyen hierarchikus politikai attitűd alapján kérdőjelezi meg a civil társadalmat is, mert amint megjelenik az identitás-hierarchia, abban a pillanatban a civil társadalom a nemzetállam szolgája lesz. A nemzetállam ugyanúgy elnyomja a civil társadalmat, mint a kommunista, illetve ennek az analógiájára „önigazgatási" szerkezetet teremt belőle.

A Jugoszlávia-paradigma megvilágítja a nacionalista-populizmus szívósságát: azt, hogy tartós hatása identitásválságból eredeztethető, ennek köszönhetően jött létre egy általános konszenzus a tömegek és a különböző pártállású politikai elitek, valamint a kulturális és a gazdasági elit között. *A volt kommunistákat és a hisztérikus antikommunistákat, a magukat demokratikusnak nevező erőket, a háborúban meggazdagodott elitet a populista kábulatban élő tömegekkel az kapcsolta össze, hogy az identitás-pluralitás helyett új identitás-hierarchiákban képzelték el a társadalmat.* Ez azért történhetett meg, mert egyazon erő lendítette mozgásba őket, amit Ernest Gellner szavaival modernizációs

válságnak nevezünk. „Véleményem szerint a nacionalista elv vonzóereje (amely lakonikusan szólva egy-egy kultúrához egy-egy államalakulatot rendelne hozzá) elkerülhetetlen következménye az indusztrializáció nyomán kialakult új társadalmi-gazdasági rendnek, illetve már annak az árnyéknak is, amelyet az iparosítás mintegy maga elé vetít."[33] Ez a mély válság készítette elő a különböző pártállású rétegek, csoportok konszenzusát. Az utak idővel természetesen elválhatnak, de a jelen pillanatban ebben a kisebbséget érintő kérdésben legfeljebb jelentéktelen hangsúlyeltolódások mutatkoznak.

A magyarázat kézzelfogható. A jugoszláv térség, a jaltai előnyökből kifolyólag, rendkívül intenzíven lépett be a modernizációs folyamatba, és ezért páratlanul gyors gazdasági felemelkedést biztosított magának. A modernizáció elsöprő erejű volt, felforgatta az egész jugoszláv társadalmat, de rendkívül eltorzult módon. Elsősorban az iparilag fejlettebb térségekben éreztette a hatását, főleg a városokban, ahol viszonylagos technológiai robbanás állt be. A fejletlenebb vidékek, a falvak pedig majdnem érintetlenek maradtak. A modernizációs vívmányok tehát kis szigeteken teremtődtek meg, amelyeket a maga modellje szerint alakított ki a kommunista párt. Ezt a „szituációt" bonyolította tovább a jelentős részben felülről irányított, hallatlanul nagy belső migráció. Ezzel még erőteljesebb méreteket öltött a városok „ruralizálása", tehát még azokban sem jött létre mód a modernizáció kultúrájának elsajátítására, ahol erre tényleges gazdasági lehetőség adódott. Csak kis szigetek maradtak, amelyeket a gazdasági válság tetőzése idején, a nyolcvanas évek közepén bekerített és semlegesített a populizmus, az új nacionalista elit.[34] Mivel a modernizáció felülről irányított volt, s csak az „elektrifikációt" akarta, nem pedig a politikai demokráciát[35], s bár jelentős vívmányokat vallhat magáénak, mégis sokkal nagyobb sikerrel atomizálta a társadalmat, mint másutt, ahol a modernizációs trend nem volt ilyen erős. A modernitás egyszerűen a totalitarizmus vívmányaként szerepelt, csakhogy a kommunizmus bukásával együtt a modernitás is kompromittálhatóvá vált. Elemi erővel törtek fel a premodern nosztalgiák, de mivel a hagyományos közösségek fellazultak, vagy erőszakosan szüntették meg őket, felmerült egy olyan új mesterséges hierarchia iránti igény, amely felszámolta az identitás-pluralizmust, s veszélyt – leginkább szeparatista veszélyt – látott minden más autonóm identitás meghatározásban. Ennek következtében egy multikulturális társadalomban a multikulturalizmus fogalma lett a veszély metaforája. Az új politikai diskurzus hathatós fegyverévé az egységre való felszólítás vált.

Lord Akcon lucid megítélése szerint az „egység igénye a despotizmus és a forradalom fészkévé teszi a nemzetet", a szabadság pedig „sokféleséget eredményez", márpedig a „sokféleség a szabadság záloga". „Ha egy állam keretében több nemzet él együtt, az az állam szabadságának egyszerre próbaköve és legfőbb biztosítéka is."[36] A többségi nemzetnek tehát érdekében áll, hogy az egységre való felhívást a különbözőség intézményei váltsák fel. Ugyanakkor ez alapvető feltétele annak is, hogy a kisebbség integrálódjon a társadalomba és az államba, amelynek keretében demokratikus szerepet játszhat. Ezen a ponton azonban szakítani kell az egykori reálszocialista retorikával, amely a társult munka polgárainak szintjén határozta meg a kisebbségi egyenjogúságot. Helyette meg kell teremteni azokat a jogi kereteket, intézményes feltételeket,

amelyek lehetővé teszik, hogy a kisebbség tagjai polgárokként valóban egyenlők lehessenek a többség tagjaival.

E ponton a korszerű liberalizmus hathatós javaslatokat tehet az előnyös megkülönböztetés intézményének bevezetésével, vagy mint ahogyan *Dworkin* mondta, a kormányzatnak biztosítania kell, hogy „egyenlően bánjék mindenkivel az alkalmak megragadásához szükséges eszközök elosztásakor, vagy legalább azon legyen, hogy olyan állapotokat biztosítson, amelyben mindenki egyenlő vagy a lehető legegyenlőbb e tekintetben."[37]

Ezt azonban nem lehet és nem szabad voluntarista politikai akarattal keresztülvinni, csakis a pártok közötti konszenzus alapján, demokratikus módon, a demokrácia mindenkire érvényes játékszabályainak elfogadásával. Azt kell elfogadni, hogy a demokratikus állam bizonyos pontokon önkorlátozó legyen, vagyis a többségi rendszerű demokráciában érvényesüljön az, hogy a különböző csoportok egy decentralizált önigazgatás formáiban ellenőrizhessék és befolyásolhassák a többpártrendszerben is bürokratikusan önállósulható államhatalmat. Az ilyen elidegenítő önállósulásra pedig nagy lehetőség van abban az országban, ahol a lakosság létszámának több mint harminc százalékát nemzeti kisebbségiek alkotják. A változatosság és a különbözőség egy új keretben kap ezzel legitimáló alapot. „Az államnak és a társadalomnak bizonyos fokig fel kell olvadnia egy erkölcsi totalitásban."[38] Ezt az erkölcsi totalitást biztosítanák az etnikai autonómiák, amelyek a habermasi deliberalizáció intézményeiként szerepelnek. Egyetlenegy állam, egyetlenegy nemzet sem veszít az önkorlátozó intézményekkel, legkevésbé a demokratikus.

A deliberáció képezné tehát az etnikai autonómiák politikai filozófiáját, és ezzel megnyílna az út a modern autonómiakoncepciók irányába. Az elképzelés modernitása abban is megnyilvánulna, hogy párhuzamosan fejlődne ki a régiók Európája néven ismert elképzelésekkel. Ezeknek a gazdasági előnyeit élvezné a többség is, a kisebbség is, tehát minden polgár érdekét szolgálná.

Nyilvánvaló azonban, hogy az etnikai autonómiák *némileg korlátozzák a nemzetállam hatalmát, tágítják a pluralizmus horizontját, de meg nem szüntetik.* Nem ringatózom abban az illúzióban, hogy ebben a térségben a nemzetállam és vele együtt a nacionalizmus máról holnapra felülmúlható lehet. Ez tartós folyamat s nehezen kiküzdhető eredmény lesz, amelynek az időtartalma egyaránt függ bel- és külpolitikai tényezőktől. A nemzetállam olyan hatalom, amelyet a liberális demokrácia társadalomelmélete kritikával illet, szabályozni igyekszik, de nem szór rá józsuei átkokat. Éppen ezért helytállónak tartom azt a feltételezést, hogy *a nemzetállammal a kisebbségek demokratikus kompatibilitást alakíthatnak ki.* „Az adott feltételek között azonban a demokráciába való átmenet során óhatatlanul támaszkodni kell a nemzeti érzésre és eszmére; egyszerűen azért, mert nincs más hatékony szervező szellemi forma", írja Sájó András, s ebből azt a következtetést vonja le, hogy a nemzetállammal érdemes lehet taktikai alkukat kötni, legalábbis míg ellenáll az idegengyűlölet hivatalossá tételének."[39]

A demokratikus állammal kompatibilis autonómiák a kisebbségek esetében lehetnek politikaiak, esetenként területiek is. Ez még nem a liberális, a semleges állam eszménye, de már a demokratikus nacionalizmus kiindulópontja, amely saját érdekéből kifolyólag is ezzel stabillá teszi a társadalmat és az államot. Ezeknek az autonómiáknak az alkotmányos megfogalmazása a ki-

sebbségnek és a többségnek is érdeke.[40] Az a demokrata, aki elfogadja a nemzetállamot, nem mentesülhet attól sem, hogy elfogadja a kisebbségi autonómiákat is.

Ahogyan nem kell józsuei átkokat szórni a nemzetállamra, ugyanúgy nem kell ilyesmikkel illetni a kisebbségi autonómiákat sem. Nyilvánvaló, hogy az átkozódás a többségi és a kisebbségi etnokrácia felülkerekedésének veszélyét is magában rejti. Az is tagadhatatlan, hogy ez a demokratikus képződmény nem vezet egyenesen a liberális, a semleges állam eszményéhez. Ezeknek a veszélyeknek ismeretében kell minél több feladatot ráruházni a kisebbségi és a többségi civil társadalmakra. Bármennyire paradoxul hangozzék is, le kell szögeznünk: az a demokrata, akinek mindenekelőtt a polgári szabadságjogok lebegnek szeme előtt, akinek a szabadság a legfőbb eszménye, meggyőződése, hogy a szabadság kedvez (saját) nemzete erényeinek,[41] az úgy küszöböli ki a nemzetállamok és az etnikai autonómiák hiányosságait, hogy lépésről lépésre haladva a semleges állam irányába, a nemzeti és a kisebbségi érdekeket a civil társadalom intézményeibe helyezi át.

Jegyzetek

[1] A reálszocializmus a kisebbségi autonómiákat tabutémának minősítette, s ez a hagyomány működik ma is. Véleményem szerint a kisebbségi autonómiák valójában a nemzetállam kialakítására nyújtott replikák, amelyek demokratizálják az államot. Nem a liberális-semleges államkoncepció szellemét képviselik, de a nemzetállam demokratizálásával ápolják a hozzá vezető utat.

[2] Az előnyös megkülönböztetés (pozitív diszkrimináció) fogalma alapvetően eltér az egypártrendszerben meghonosodott „kulcsok", illetve „káderkulcsok" fogalmától. A káderkulcs a politikai elit körében létrejött közmegegyezésre vonatkozik, amely megkönnyíti, gyakran elviselhetőbbé teszi a tekintélyuralmat. Alkalmazása analógiát mutat Machiavelli gondolatával, miszerint könnyebben kormányozható egy város saját polgárai révén, mint bármely más módon. Lásd: *Machiavelli: A fejedelem,* V. fejezet, In: Machiavelli Művei. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1978. Ezzel ellentétben az előnyös megkülönböztetés a kisebbséget kollektivitásként ismeri el. A fogalom meghatározását Myron Weiner nyújtja: „Tágabb értelemben az előnyös megkülönböztetés körébe tartozik minden olyan törvény, szabályozás, adminisztratív intézkedés, bírósági határozat, különféle állami beavatkozások és magáncselekedetek, melyek egy bizonyos nemzetiségi vagy faji csoporthoz tartozás alapján biztosítanak kedvezményeket az állami vagy magánszférában, például felvételt az iskolákba és az egyetemekre, állást, előléptetést, befektetési kölcsönöket és földtulajdonjogot abból a célból, hogy egyenlőséget teremtsenek a csoportok között." *Myron Weiner: Az előnyös megkülönböztetés nemzetközi tapasztalatai.* 2000, Budapest 1994. szeptember. A fenti meghatározás fényében különösen fontos helyet kap az állami vagyon privatizációja, ezen a ponton dől el, hogy a kisebbségek pauperizált helyzetbe kerülnek-e, ami szociális és etnikai feszültséget teremt még akkor is, ha a későbbiek folyamán a kisebbséget illetően a legkedvezőbb törvények születnek.

[3] *Jürgen Habermas: Állampolgárság és nemzeti identitás.* In: Beszélő, Budapest, 1992. augusztus 29. Habermas tehát semmiképpen sem azonosítja az alkotmányos hazafiságot a nemzeti érdeknek való alávetettséggel, még egy nemzeten belül sem. Még kevésbé tartja ezt adekvát követelménynek egy kisebbségre vonat-

koztatva. Szerinte az alkotmányos hazafiság következménye akkor jogos, ha megfelel a következő kritériumoknak: „Mindenkinek három tekintetben kell elismerést kapnia: integritásában, mint mással nem helyettesíthető egyén, mint egy etnikai vagy kulturális csoport tagja és mint polgár, vagyis a politikai közösség tagja egyforma védelemben és tiszteletben kell hogy részesüljön." Habermas: Id. m.

[4] „Nem szabadság és igazságosság – ezek állampolgári jogok –, hanem valami sokkal alapvetőbb megy veszendőbe, amikor már nem magától értetődő, hogy valaki annak a közösségnek a tagja, amelybe beleszületett, és nem az ő választásától függ, hogy ne oda tartozzék, vagy amikor valaki egyszerre olyan helyzetben találja magát, hogy az, ahogyan bánnak vele, nem attól függ, mit tesz vagy nem tesz." *Hannah Arendt: A totalitarizmus gyökerei.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992.

[5] Hannah Arendt idézett művében a kisebbség jogainak megnyirbálását közvetlen kapcsolatba hozza a totalitarizmussal. Ezekhez a jogokhoz sorolja nemcsak a nyelvhasználatot – természetesen megszorítások nélkül –, hanem a lakhatáshoz és a munkához való egyenlő jogot, vagy pedig eredeti kulturális és társadalmi környezetük megőrzését. Jugoszláviában az erre vonatkozó adatokat jelenleg senki sem hozza nyilvánosságra, még kevésbé sem ellenőrizheti semmiféle független testület. Pedig csakis a foglalkoztatottsági indexek, a középiskolai és az egyetemi végzettség mutatószámainak ismeretében lehetne pontosan felmérni a nemzeti egyenjogúság jelenlegi állapotát. Manapság még az anyanyelvű oktatás kimutatásai is bizonytalanok. Az eredeti környezet megőrzésének szükségességét pedig a jelenlegi vajdasági betelepítések céliránya durván tagadja.

[6] Ilyen értelemben jellemző Mihailo Marković magyarázata a szerb kérdés és a jugoszláv válság viszonyáról. „Ha az albánokról, a magyarokról, az olaszokról, a szlovákokról, a románokról és más »nemzetiségekről« van szó, melyeknek anyaországuk van – az ő jogaikat nagyon féltően védelmezik, lehet, hogy jobban, mint a világ bármelyik országában." A következőkben joggal kifogásolja, hogy például a horvátországi szerbek kulturális intézményeit felszámolták, ennek folytán a szocialista Jugoszláviában e szerbeknek rosszabb a helyzetük, mint az Osztrák–Magyar Monarchiában. Ugyanakkor azonban azt is kijelenti: „De ez (a más köztársaságokban élő szerbek asszimilációja) a szerb népet aránytalanul jobban sújtja, mint a többit, mert a nép egyharmad része másodrendű polgár helyzetében találta magát, önszerveződésre való jog, kulturális autonómia és az anyaországi kultúrával való legszükségesebb kapcsolat nélkül." A szerző egészen nyilvánvalóan a nemzeti kizárólagosság vonala köré tömöríti az érveit, mert ugyanaz – vagyis az önszerveződési jog vagy a kulturális autonómia joga teljességgel ki volt zárva a magyarok, románok, szlovákok stb. esetében is. Két kritériumról van tehát szó: a kisebbségek esetében a kulturális autonómia és az önszerveződési jog tiltása a világ legjobb megoldását biztosítja, de ha a szerbekről van szó, akkor ugyanez asszimilációhoz, a nemzeti identitás elvesztéséhez vezet. Az ellentmondást tovább bonyolítja azzal az állításával, hogy a szerbek jogfosztottsága, az önszerveződésre való jog, a kulturális autonómia hiánya a szerbek létszámának csökkenését okozta. Így például a szerbek 1961-ben Jugoszlávia lakosságának 42, 1971-ben 39,7, 1981-ben pedig 36,3 százalékát tették ki, vagyis a kulturális autonómia és az önszerveződési jog megtagadása közvetlenül vezetett az asszimilációhoz. Ugyanakkor például a magyarok 1961-ben Jugoszlávia 2,7, 1961-ben 2,3, 1981-ben pedig, 1,9 százalékát tették ki, de M. Marković ennek ellenére kifogástalannak tartja a kisebbség helyzetét. Ez nyilvánvalóan következik abból is, hogy Marković a válságból kivezető utat abban látta, hogy megtisztítsák a deformációtól a JKSZ 1959-ben hozott programját, s nem a többpártrendszerben, a központi hatalom

erősítésében s nem az új autonómiák kialakításában kereste. Lásd: *M. Marković: Jugoslovenska kriza i nacionalno pitanje.* Gledište, Beograd, 1988. március-április.

[7] *Miroslav Kusy: A kisebbségek kollektív jogai.* Hiány, Budapest, 1992. július

[8] Tocqueville ezzel kapcsolatosan éleselműen jegyzi meg: „. . . nincs egyeduralkodó, aki olyannyira kezébe tudná ragadni a társadalom összes erőit, legyűrve minden ellenszegülést, mint a többség, mely fel van ruházva a törvények meghozatalával és végrehajtásával." Egyetértően idézi Jeffersont, aki szerint a „törvényhozás zsarnoksága a legfélelmetesebb veszély jelenleg, és még további hosszú éveken át". Tocqueville ezek után részletesen elemzi azt az intézményhálózatot, amely gátat emel a többség szenvedélyeinek, és védelmezi a politikai kisebbség jogait. Lásd: *Tocqueville: Az amerikai demokrácia.* Hetedik fejezet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. A tocqueville-i gondolat interpretációját illetően lásd *Pierre Mannent: A liberális gondolat fejlesztése.* Tanulmány Kiadó, Pécs, 1994.

[9] Hogy a törvényhozás után az állam hatáskörébe tartozó intézmények is szüntelenül nyesik a nemzeti kisebbség lehetőségeit, azt pontosan kimutatják Vojin Dimitrijević könyvének adatai. Lásd: *Vojin Dimitrijević: Neizvesnost ljudskih prava (Emberjogi bizonytalanság).* Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1993.

[10] *Hans-Georg Gadamer: A nyelvek sokfélesége és a világ megértése.* Atheneum, 1991. 1. füzet. Gadamer a puszta tolerancia-igénynél is tovább lép, s a multikulturális érzékenységet a modern műveltség alapvető értékének nyilvánítja: „Mi a műveltség valójában?" – kérdi. „Engedjék meg, hogy ezzel kapcsolatban magamnál nagyobb szerzőt idézzek. Hegel ezt mondja: *Műveltség annyi, mint hogy a dolgokat tudjuk egy másik álláspont felől tekintetbe venni." (Id. mű)*

[11] Hogy ez a sokk posztkommunista társadalmakban és a nyugati demokráciákban egyaránt érezteti hatását, azt pontosan feltárta Adam Michniknek Jürgen Habermasszal folytatott beszélgetése a multikulturális társadalom válságáról. A kettő közötti különbség az, hogy míg a válság Nyugaton az idegengyűlöletben nyilvánul meg, addig a közép-európai nacionalizmus a kisebbségellenes megnyilvánulásokban jut kifejezésre. Még ott is, mondja Michnik, ahol nincs kisebbség, küzdenek a kisebbség fantomja ellen. Erről állítja, hogy „Veszélyesebb, mint a kommunizmus". Habermas az etnikai tisztogatás kifinomultabb vagy durvább formáinak, avagy a kisebbségellenes propagandának jelentkezésével kapcsolatban felveti a kollektív felelősség és a kollektív bűn kérdését is. „Nincs kollektív bűn. Aki bűnt követett el, annak egyénileg kell érte felelnie. Ugyanakkor létezik valamiféle kollektív felelősség a miatt a mentális és kulturális környezet miatt, amelyben lehetővé vált a tömeges bűntett." *Kevesebb illúzió – több alázat. Adam Michnik: Jürgen Habermas a multikulturális társadalom válságáról.* In: Kritika, Budapest, 1994. július. Ez a pontos disztinkció a mindenkori hallgató vagy a közömbös értelmiség felelősségét is felveti. Jugoszláviában – ahonnan tízezrével távoznak a kisebbségiek – még nem jelent meg az a formátumú szerb író, mint például Günther Grass, aki a Rostock-paradigmáról nagy pamfletet írt, jelezve, hogy a német értelmiség körében a felelősségvállalás nem tabutéma. (*Günther Grass: Rede vom Verlust.* Steidl Verlag, Göttingen, 1992)

[12] *Fehér Ferenc: A multikulturalizmus.* Kalligram, Pozsony, 1994. március

[13] *Edgar Morin: Penser l Europe.* Gallimard, Paris, 1987. Kako misliti Europu, Svijetlost, Sarajevo, 1989.

[14] A totalitárius rendszerek és ideológiák mindig alapvető veszélyt, a nemzetet megrontó, bűnös kozmopolitizmust láttak a multikultúrában. Legjellemzőbb erre Hitler kirohanása a kozmopolita Bécs ellen: „Egyre mélyebb gyűlölet fogott el a fajoknak e kavalkádját, szlávoknak, cseheknek, lengyeleknek, magyaroknak, ukránoknak,

szerbeknek ezt a keveredését látva . . . és főleg a zsidóknak, ők mindenütt ott voltak. A kétfejű birodalmi sas mintha egy vérfertőzés gyümölcse lett volna." Idézi: *Václáv Bělohradský A kapitalizmus és a polgári erény* című könyvében. Kalligram, Pozsony, 1994.

[15] Jean-Francoise Lyotard: A történelem egyetemessége és a kultúrák közötti különbségek. IN: *Jürgen Habermas, Jean Francois Lyodard: A posztmodern állapot.* Századvég Kiadó, Budapest, 1993. Lyodard tagadja, hogy a világpiac egyetemes történelmet hozhatna létre, és helyette a helyi legitimitások szerepét hangsúlyozza. A Lyodard-ral vitába szálló Habermas is oltalmazza az „elnyomott sokféleséget", csakhogy szerinte az „egység metafizikai elsőbbsége a sokféleséggel szemben és sokféleség kontextualista elsőbbsége az egységgel szemben: cinkostársak. Habermas szerint az „ész egységét csak hangjai sokfélesége adja ki". *Jürgen Habermas: Az ész egysége hangjai sokféleségében.* In: *Jürgen Habermas: Válogatott tanulmányok.* Atlantisz, Budapest, 1994.

[16] *John Naisbitt és Patricia Aburdene: Megatrendek.* 2000, Budapest, 1991. A szerzőpár ezt a folyamatot szellemesen illusztrálja a walesi nyelvért való haccal. Walesben mindenki beszél angolul, s 1983-ban a walesieknek csak 20 százaléka beszélte anyanyelvét. Ma már az iskoláik jelentős részében oktatják a walesi nyelvet, ezen a nyelven megjelennek napilapok, és rádiók működnek. A másik példa is rendkívül tanulságos: annak ellenére, hogy az angol nyelv világnyelv lett, az Egyesült Államokban mégis egyre többen tanulnak idegen nyelvet. 1980 és 1987 között a japánul tanuló főiskolások száma 103,8 százalékkal megnövekedett. A New York University nyelvtanfolyamai folytán évente egymillió dollár bevételre tesz szert. Nyilvánvaló, hogy ezt a polgárok érdekei feltételezik. Ugyanakkor nálunk az állam teljesen leépítette azt a lehetőséget, hogy a többség környezetnyelvet tanuljon, holott a közösségnek mindeképpen ez lenne az érdeke.

[17] *Petr Pithart: Magánszféra, állami szféra.* 2000, Budapest, 1994. augusztus

[18] Ez a típusú állam – sokszor anélkül, hogy hívei tisztában lennének vele – végül mindig a szabadság rovására terjeszkedik. Lord Acton erre vonatkozó nézete ma érvényes. „Abban a pillanatban, hogy egyetlen meghatározott cél válik az állam legfőbb irányítóeszméjévé, legyen bár az egy osztály érdeke, az ország biztonsága vagy hatalma, a legnagyobb szám legnagyobb boldogsága, vagy bármely más spekulatív eszme szolgálata, az állam egy időre elkerülhetetlenül abszolutikussá válik." (*Lord Acton: Nacionalizmus.* In: Az angolszász liberalizmus klasszikusai I. Atlantisz, Budapest, 1991. Tocqueville idejekorán vette észre, hogy a szocializmus ezt az elvet követve a „szolgaság új formáját" teremti meg. Hayek, aki a nacionalizmusban a szocializmus ikertestvérét látta, ennek nyomán joggal mutatott rá, hogy a nemzeti eszmének való állami alárendelődés szintén a szolgaság új formáit idézi elő. Ebben a kontextusban a kisebbség helyzete demokratikusan megoldhatatlan.

[19] *Václav Bělohadský: A sokfajú társadalomból a sokkultúrájú társadalomba.* In: Václav Bělohadský: A kapitalizmus és a polgári erény. Kalligram, Pozsony, 1994.

[20] *Konrád György: Individuumok Európája 1987.* In: *Európa köldökén.* Magvető, Budapest, 1990.

[21] Glatz Ferenc a régió központi politikai és gazdasági kérdéseire talált kielégítő választ, amikor megfogalmazta azt a gondolatot, hogy: az „Identitáspluralizmus, regionális pluralizmus és a korszerű értelmezésű individualizmus egy csokorba tartozó elvek. Az egyik megvalósulása feltételezi a többi jelenlétét is." A szerző ebben a keretben képzeli el a területi etnikai autonómiák működését is. „Egy esetleges etnikai területi autonómia szerves része maradhat politikailag és gazdaságilag a jelenlegi államközösségek, kulturális-oktatási területen szoros együttműködésre

lep a szomszédos államterület többségi nemzetével. A területrevíziók végleges kiiktatásának és egyidejűleg az etnikai autonómiák életben tartásának is egyik eszköze lehetne ez a típusú regionalizmus-pluralizmus. *Glatz Ferenc: Új regionalizmus?* Kritika, Budapest, 1992. január.

22 Hogy a totalitárius hagyománynak nálunk milyen erős és mekkora hatalma van, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy főleg a közmédiumok, elsősorban a Szerbiai Televízió a civil társadalmat még ma mint ellenséges törekvést mutatja be.

23 Jugoszláviában a liberális ellenzéki tömörülések nem rendelkeztek szélesebb tömegbázissal, úgyhogy a kollektivisztikus trendekkel nem lehetett hathatósan vitába szállni. Ez az ország szétesésével együtt járó etnikai konfliktusokkal magyarázható, ami sok ember számára morálisan elfogadható rossznak állította be a kollektivizmust. De közrejátszott benne az 1971-ben lezajlott antiliberális tisztogatás, amely majdnem teljesen felszámolta a reformkommunista réteget. Lásd: *Zagorka Golubović: Nekoliko teza o teorijskim pretpostavkama za slom Jugoslavije (Néhány tézis Jugoszlávia felbomlásának elméleti feltételeiről).* Filozofija i društvo. Kiadványsorozat. Izd: Univerzitet u Beogradu. Institut za filozofiju u društvenu teoriju, Beograd, 1994.

24 Egyértelműen bizonyítja ezt Milan Kundera, a közép-európai gondolat egyik kezdeményezője, amikor nevezetes esszéjében, *A nyugat tűszúr ejtett része, avagy Közép-Európa tragédiájá*ban a Habsburg Birodalom történelmi kudarcáról ír. Szerinte e birodalom felaprózta erejét a Nagy-Németország gőgös nacionalizmusa és saját közép-európai küldetése között. Kundera inkább Palacký nyomán Közép-Európáról, mint „az egyenlő nemzetek hazájáról" beszél. Egy másik cseh filozófus szerint ennek elvesztése egy vákuum keletkezését idézte elő. „Közép-Európa szétesésével olyan szakadék keletkezett, amelybe egész Európa belezuhan." *Karel Kosík: Mi a Közép-Európa?* (1969) In: *Magyar Filozófiai Szemle,* Budapest, 1993. 3/4.

25 Zoran Konstantinović helyesen mutatott rá, hogy Közép-Európa szellemi tere a Habsburg Monarchia megszületése előtt alakult ki, és a reneszánsz időből eredezteti gyökerét. *Zoran Konstantinović: „Srednja Evropa" – Argumenti i protivargumenti.* Republika, 1989. 9–10., Zagreb

26 Egy magánkereskedő például felismeri, hogy érdekében áll, ha vásárlói az anyanyelvükön megszólalhatnak. Ezért biztosítja üzletében a többnyelvűséget. Az állami monopóliummal rendelkező intézményekben ezt az érdeket eliminálják.

27 Lásd: *Vojin Dimitrijević: Neizvesnost ljudskih prava (Emberjogi bizonytalanság).* Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1993. A különösen instruktív szerző a nemzetközi emberjogi normák szempontjából arra a következtetésre jut, hogy a posztkommunista társadalmakban az emberi és a kisebbségi jogok megtépázása szoros kapcsolatban van egymással.

28 *Jan Urban: Nationalism as a Totalitarian Ideology.* In: Social Research, 1991. Idézi: Sajó András: Nemzetérzület és alkotmányosság. 2000, Budapest, 1994. április

29 *Ralf Dahrendorf: Győzhetnek-e a forradalmak?* Magyar Lettre, 1992. 5. (nyár)

30 *Miroslav Kusy: A kisebbségek kollektív jogai.* Hiány, Budapest, 1992. július

31 *Glatz Ferenc: Éjszakai elmélkedés a nemzetről.* Kritika, 1993. 5.

32 *Isaiah Berlin: A nacionalizmus.* In: Az angolszász liberalizmus klasszikusai II. Atlantisz, Budapest, 1992.

33 *Ernest Gellner: Nacionalizmus és politika Kelet-Európában.* Világosság, Budapest, 1992. 5.

34 Ennek az elitnek az agóniáját pontosan írta le Mladen Lazić *A gazdasági elit átalakulása (Preobražaj ekonomske elite)* c. tanulmányában. (In: *M. Lazić, D. Mrakšić, S. Vujović i drugi: Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih godina*

(A társadalom szétrombolása. A jugoszláv társadalom válsága a kilencvenes évek-ben). Filip Višnjić, Beograd, 1994. Ugyanakkor figyelembe kell venni a tényt, hogy a modernizációs elit már 1971-től kezdődően elvesztette politikai befolyását. Az 1971-es tisztogatások folyamán személyesen Tito vezényletével megkezdődött a szerbiai kommunista párt megtisztítása a „liberális" és az „anarcholiberális" elemektől. Ez valójában a reformkommunistákat érintette, Szerbiában ugyanis Tito bennük látta a fő ellenséget. Ekkor bukott meg Marko Nikezić, a reformkommunisták vezetője, a szerb párt elnöke, aki a „modern Szerbia" jelszavát hangsúlyozva arra a belátásra jutott, hogy a gazdasági reform politikai reformokat igényel. Ebben az időben semmisült meg a szerbiai reformkommunizmus, amely a saját idejében a demokratikus átrendeződés élén járt. A nyolcvanas évek végéig ez az elit nem tudott szóhoz jutni, úgyhogy a szerbiai populizmus és nacionalizmus a kilencvenes évek végén valójában csak befejezte és kamatoztatta a hetvenes évek elején megindított folyamatot. A szerbiai reformkommunistákkal való leszámolás dokumentációját *Slavoljub Đukić: Slom srpskih liberala (A szerb liberálisok megtörése)* c. könyve tárja fel. Filip Višnjić, Beograd, 1990. Ebből kiderül, hogy a 71-es leszámolás és tisztogatás nagyobb méretű volt, mint Milošević tisztogatása a nyolcvanas évek végén.

[35] Hogy az ipari fejlődés és a politikai pluralizmus hiánya megsemmisítő erejű feszültséget teremt, azt kitűnően elemezte *Marjan Korošec: Jugoslovenska kriza (A jugoszláviai válság)* c. könyvében. Narpijed, Zagreb, 1988.

[36] *Lord Acton: Nacionalizmus.* In: Az angolszász liberalizmus klasszikusai I. Atlantisz, Budapest, 1991.

[37] *Ronald Dworkin: Liberalizmus.* In: Az angolszász liberalizmus klasszikusai II. Atlantisz, Budapest, 1992. Dworkin határozottan elutasítja az egyenlőség doktrinér változatát, és megállapítja, hogy „Néha egyenlően bánni az emberekkel egyetlen módja annak, hogy úgy bánjunk velük, mint egyenlőkkel; néha azonban nem . . ." Az esélyegyenlőségre nálunk nincsenek megfelelő törvényes intézkedések, figyelembevételük legtöbbször a „jóakaraton" múlik. Tegyük fel például, hogy a törvény úgy irányozza elő, hogy az állam által támogatott osztály megnyitásához 15 tanuló szükséges. Ha ez egyaránt vonatkozik a többségre és a kisebbségre, akkor a törvény nem bánik egyenlően a kisebbséggel és a többséggel. Ugyanez vonatkozik az államilag támogatott intézményekre, vagy a média és a kulturális intézmények támogatásakor is. Az egyenlő támogatás tulajdonképpen az egyenlőtlenség intézményesítése, mert a kisebbségnek nem áll rendelkezésére egyenlő nagyságú piac. Folytathatnánk ezt a felsorolást az állami érdekeltségű intézmények által végzett szponzorálás, a gazdasági reklámok distribuciója, a privatizáció stb. vonatkozásában.

[38] *Jürgen Habermas: Az állampolgárság három fogalma* In: Kritika, Budapest, 1992. 8.

[39] *Sajó András: Nemzetérzület és alkotmányosság* In: 2000, Budapest, 1994. április

[40] A kisebbségi politikai autonómiák elsődleges feladata az, hogy a kisebbséget érintő kérdésben vétójoggal rendelkezzenek. Schöpflin György londoni szociológus szerint ez jellemzi a svájci kantonális rendszert. „A társas együttélést megvalósító rendszerek alaptulajdonságai közé tartoznak: konzultáció az összes csoporttal az alkotmányos változások támogatásának megszervezésére; az összes csoport vétójoga az őket érintő főbb kérdésekben; az állami kiadások és támogatások arányos elosztása; jelentős autonómia biztosítása minden egyes csoport számára, hogy tagjait irányítsa és felügyelje." *Schöpflin György: Nacionalizmus és posztkommunizmus.* Világosság, Budapest, 1991. 7–8.

[41] *Tocqueville: A régi rend és a forradalom.* Budapest, 1994.

Losoncz Alpár

A POSZTKOMMUNIZMUS ÉS A KISEBBSÉGEK

1. Közép- és Kelet-Európa egyes országaiban és Jugoszlávia gazdasági kulturális, valamint politikai színterein hasonló problémák merülnek fel. Hadd soroljak fel néhányat ezek közül: totalitárius örökség, populista mentalitás, kollektivisztikus életszervezési módok, premodern narrációk, tekintélyelvű viselkedési minták,[1] törzsi nacionalizmust idéző[2] formák hangsúlyozott jelenléte, az ideológiai asszimiláció és egyneműsítés továbbélése, azaz a társadalom alárendelésére irányuló törekvések ismételt érvényesítése a hatalmi szerkezeteket birtokló elitek részéről, a civil társadalom intézményeinek gyengesége, az individuális és a csoportautonómiák érvényesítésére irányuló készség hiánya, a nemzeti és a demokratikus legitimáció közötti kibékíthetetlennek tűnő ellentmondás, az eltorzult modernizáció[3], a múltra vonatkozó mítikus képletek nehezéke. A többpárti struktúra s a politikai kultúra intézmény- és készletrendszere túlságosan gyenge ahhoz, hogy ellensúlyozhatná a nemzet fogalmának misztifikált működését, amely kivonja magát a racionalitás ökonómiája alól. Jugoszláviában, mint mindenütt a posztkommunista korszakban, voltak többpárti választások, s tagadhatatlan, hogy a hatalom ebből a szempontból tekintve legitimitással rendelkezik. Ugyanakkor a többségi demokrácia formális szabályainak következetlen alkalmazása, valamint az uralkodó szociokulturális dimenziók nem teszik lehetővé, hogy a kisebbség nagy jelentőségű kérdésekben gyakorolja beleszólási jogát, s hogy sorsa irányításában tényleges autonómiára tegyen szert. Az alapvető szociálpszichológiai konstelláció szerint a nemzetre vonatkozó mitológiai sémák orientálják a cselekvésformákat, s a társadalom újfent, noha más és más módon, alárendelődik az államnak. A többség nemcsak politikai, de értelmiségi elitjének jelentős része is az abszolút nemzeti szuverenitáshoz ragaszkodva kívánja bizonyítani nemzeti elkötelezettségét. Az említett országok kisebbségi (nemcsak nemzeti kisebbségi) polgárain, a demokratikus átalakulásra való feszült várakozás, bizonyosfajta euforia után, a csalódás, apátia, a déja vu, a negatív katarzis tapasztalata vett erőt, az a nyomasztó érzés, hogy hasztalan kíséreltek meg elébe menni a szabadságnak.

A tapasztalat azt mutatja hogy Közép- és Kelet-Európa olyan országaiban, mint Jugoszlávia, Horvátország, Szlovákia, Románia, a kisebbségi kérdés

„megoldatlansága" akadályként tornyosul a demokratizáció előtt, s az etnikai többségek hagyományának nem-demokratikus készletei, a tekintélyelvű intolerancia elemei nemzeti összefogásként mozgósíthatók a kisebbségi igények ellensúlyozására. A nemzeti öneszmélés fényében kialakuló kisebbségi politikai igények ugyanis a többségi-nemzeti elven alapuló hatalmi szerkezet megváltoztatására, ellenőrzésére irányulnak, ami erősíti a többség azon félelemképzetét, hogy etnikumának létét a kisebbség fenyegeti, s hogy a kisebbség jogainak elismerése nemzeti szubsztanciáját gyengíti. A kisebbség politikai ténykedése így alkalmat szolgáltathat a többségi kultúrába beépült diktatórikus hagyományok és autoriter intoleranciák mozgósítására. A kisebbség léte időszerűsítheti a többségi nemzet „etnikai kompónensét" a „civil kompónens" rovására.[4] A szakirodalomban e mozzanat mint végletes paradoxon bukkan fel: egyfelől a kisebbségi kérdés megnyugtató rendezése következetesebb demokratizációt igényel, másfelől a jelenlegi helyzetnek az a jellegzetessége, hogy a többség nemzeti érzései „mozgathatók" az etnikai másságok kapcsán, akik nem „Mi" vagyunk, azaz az etnikai kisebbségek jelenléte eszköz, melynek segítségével lassítható a demokratizáció. A „humánus lakosságcsere" és a kisebbségekkel szemben érvényesítendő kemény álláspont honi ideológusai számára a kisebbségek létezése nemcsak a nemzeti egyneműséget, hanem a demokrácia esetleges működését is zavarja, hiszen a többség, a nemzeti létbizonytalanság okán, kénytelen agresszivitást tanúsítani, azaz arra kényszerül, hogy az etnikai kisebbségekben folyton-folyvást a félelem forrását tapasztalja meg. A kisebbségi jogok kiszélesítése ennélfogva megengedhetetlen erőtlenséget, engedékenységet, nem utolsósorban a többség nemzeti szubsztanciájának gyengítését jelenti.

Jugoszláviában tehát mintegy lemeztelenített formában jut felszínre a közép-kelet-európai kisállamok nyomorúsága, ezen országok tragikus történelme. A nemzeti önrendelkezésnek, a kollektív és az egyéni jogok viszonylatának problémái itt, a háború árnyékában, hovatovább dramatikus formában domborodnak ki. A különösséget a háborús környezetben megnyilvánuló „többleterőszak" mellett egy ideológiai meghatározottságú nemzetfeletti program, ha úgy tetszik, egy ideológiailag értelmezett multikulturalizmus, nevezetesen a kommunista jugoszlávság tervezetének epochális veresége biztosítja. A szerb politikai és értelmiségi elitnek szembe kell nézni a kihívással, hogy a kisebbségi „probléma" Szerbiában (is) a politikai, kulturális és gazdasági élet legfontosabb dimenzióit érinti, hogy nem mellékes jelenség, melyet a hatalmi rendszer hézagainak „technikai jellegű" foldozgatásával ki lehet iktatni a döntő kérdések köréből. A kisebbségi kérdés súlyosságának belátása egyúttal a szerb társadalom mélyszerkezetével való szembenézést jelenti,[5] a kisebbségi probléma a demokratizáció próbaköve itt és másutt is, noha e tények elfogadására errefelé eleddig kevés hajlandóság mutatkozott. A szerb társadalom modernizációja nem valósítható meg, ha a fent említett elitek nem tanúsítanak nagyobb nyitottságot a kisebbségi kérdés iránt: ennek érdekében szakítani kell a jelenlegi ideológiai retorika megannyi elemével. A hajótörést szenvedett jugoszláv ideológia szerves része volt annak a „candide-i" elvnek a hangsúlyozása, hogy a jugoszláv szocializmus a létező szocializmusok legjobbja, s ennek megfelelően a kisebbségi helyzet is a legjobbnak mondható valamennyi közül. A kisebbségeket illető ilyen retorika, mint ahogy a titói korszak ideológiai

diskurzusának számos más eleme is, új formákban, de tovább él, s megjelenik olyan diskurzusokban is, melyek éppen a titóizmussal kívánnak élesen szembefordulni. Szakítani kell azzal a retorikával, amely a hagyományos paternalista szemléletmód bűvöletében a kisebbségek kapcsán csak „engedményeket", „engedékenységet", avagy a kollektív jogok „ajándékozását" ismeri. Az egyenlőtlenség effajta szorgalmazása aligha egyesíthető a multikulturalizmus filozófiájával,[6] azzal a gondolkodásmóddal, amely a különféle kultúrák értékeinek, a plurális értékeknek az érvényességét támogatja. Úgy vélem, hogy az értelmiségi elitek szerepvállalása a szerb társadalom modernizációjában és a nacionalizmus újragondolásában nagy fontossággal bír: hadd utaljak itt a nacionalizmussal foglalkozó kortárs társadalomtudomány idevágó eszmefuttatásaira, melyek éppen a nemzeti értelmiség szerepét domborítják ki erőteljes módon az ún. imaginárius nemzeti azonossággal összefüggésben.[7] Ugyanakkor a jugoszláv értelmiségi „pszichikai" ingája folytonosan a demokratikus és a nemzeti legitimáció között mozog, nem kevés zavarodottságról tanúskodva, s ez rendkívüli módon befolyásolja a kisebbségiek tudatállapotát is.

2. A jugoszláviai kisebbségek helyzetét természetszerűleg európai kontextusban is szemügyre kell vennünk, hiszen nyilvánvaló, hogy a nemzetközi környezet befolyással bír állapotainkra. Olyan korban élünk, mely ismételten és erőteljesen veti fel a Nyugat, valamint Közép-Kelet-Európa viszonylataira vonatkozó kérdéseket, nem utolsósorban a kisebbségek kapcsán. Az a vélemény, hogy a többpártrendszer, a piacgazdálkodás normáinak érvényesítése megoldja térségünk gordiuszi csomóját, megannyi aspektusában illuzórikusnak bizonyult. E meggyőződés hátterében az a hit állt, hogy a nemzetállam létrejöttének nyugati modelljét kisebb-nagyobb finomításokkal alkalmazni lehet Európának ezen a részén is, hogy a nyugati sémák applikációja civilizálhatja a nemzeti érzést, s olyan intézményes rendszert teremthet, melyben a nemzeti különbségek fennállhatnak. Az ókontinens nyugati és keleti felének fejlődésbeli összehangolatlansága óvatosságra int. Így például a többségi elv alkalmazása, mely hagyományosan a nemzetállam képletéhez és azon politikai modellhez kapcsolódik, mely egy közös tradíciót feltételez[8], nagy nehézségekbe ütközik, ha az etnikai különbözőségek mentén különféle pruláris értékrendek strukturálódnak. A klasszikus politikai állam egyneműsítési modellje (mely a modernitás hajnalán civilizatórikus célokat szolgált) bizonyos esetekben nem realizálható égbekiáltó erőszak nélkül, lásd példának okáért a boszniai háborút. (Jugoszláviában a nemzetközi közösség beavatkozásai, rendezési kísérletei is voltaképpen az etnikai kritériumok megerősítését eredményezték, hiszen az etnikai kritériumok mentén formálódó politikai elképzeléseket részesítették előnyben. A multikulturális elképzelések lényegében alárendelődtek az államcentrikus etnikai megoldásoknak.) Nyugat-Európában többirányú, szimultán változások mennek végbe (európai egyesülés, regionalizáció), melyek egyfajta liberális minimumon, valamint az univerzalizmus és a partikularizmus viszonyának újraértelmezésén alapulnak. Bizonyos, hogy a nyugat-európai transznacionális folyamatok, a politikai és a gazdasági mércék egységesítése módosítja a szuverenitás fogalmát célzó berozsdásodott képzeteinket.[9] De míg a nemzetállam és a liberális demokrácia intézményrendszerének együttes fejlődése Nyugat-Európában bizonyos értelemben „befejezettnek" minősíthető, addig az állam, különösképpen Közép- és Kelet-Európa említett országaiban

– kiváltképp Jugoszláviában! – „befejezetlen". Mi nem a szuverenitáson „túl", hanem „innen" vagyunk.

Meg kell továbbá mondani, hogy a kisebbségi helyzet nemzetközi szabályozását illetően, több sokat ígérő nyilatkozat, záródokumentum, szeminárium stb. után, mostanság megtorpanás tapasztalható (amihez a jugoszláv helyzet reménytelensége, az ezzel kapcsolatos kilátástalanság nagyban hozzájárult), noha valószínű, hogy az etnikai feszültségek a második évezred végén a világban nem fognak enyhülni.[10] Módosult a nemzetközi közösség viszonyulása a kisebbségi problémához, hiszen az I. világháború utáni légkörben az elsődleges cél a kisebbségek integrálása, azaz teljes asszimilálása volt.[11] Ez az elképzelés nem változott meg döntő módon a II. világháború után sem, amikor az etnikai tisztogatások hátterében a nemzetközi vonatkozású mintát az államközpontú, területi integráció jelentette. De az előrehaladás ellenére sincs ma egy olyan működőképes kisebbségvédelmi rendszer, amely szűkebb térségünk kisebbségeinek biztos menedéket nyújtana a többségi nemzetre alapozó állam ambícióival szemben, a legtöbb jelenlegi nemzetközi okmány, „keretegyezmény" csupán a legáltalánosabb elveket ismételgeti, s nem tartalmaz kényszerítő mozzanatokat az államok számára. (Nem szabad elhallgatni azokat a nehézségeket sem, melyek egy átfogó kisebbségi jogvédelmet biztosító nemzetközi jogi normarendszer létrehozása kapcsán sejlenek fel.) Továbbá az európai térséget átszelik a különböző nemzeti érdekek, nem utolsósorban éppen a mi helyzetünk bizonyítja, hogy térségünk az európai és nem-európai hatalmak erőfitogtatásának, s egymást keresztező érdekei megnyilvánulásának laboratóriuma. A jugoszláv „válság" folytán kialakuló reménytelenség érzése tükrözi egy közös európai stratégia hiányát is a Balkánnal kapcsolatban. Vannak olyan nyugat-európai államok, melyek nem mutatnak készséget a nemzeti kisebbségek elismerésére országaik keretében, s fellépésüket a nemzetközi színtéren is ehhez a politikai stratégiához igazítják. Más országok viszont, melyek nemzeti érdekei merőben különböznek az imént említettekétől (Oroszország – ez a tény fontossággal bír számunkra, tekintettel az orosz politika komoly geopolitikai befolyására a jugoszláv stratégiákra), sokkalta nagyobb készséget tanúsítanak például a kollektív jogok érvényesítését illetően.

Mindebből az következik számomra, hogy itt Jugoszláviában merítenünk kell a nemzetközi kisebbségi jogvédelem megfelelő dokumentumaiból (azokra gondolok, melyek nyitottak a kollektív jogok, autonómiák felé), de ezek kreatív értelmezésére is szükség van. Helyzetünk egyszerre igényli a kisebbségi jogvédelem nemzetközi szintű artikulációját, s e tekintetben Jugoszláviának, adottságaiból kifolyólag, aktív szerepet kellene vállalnia,[12] de az olyan politikai fellépést is, amely tekintettel van e térség történelmi adottságaira is.[13]

A vajdasági magyar kisebbség és a többség: az egyenlőség problémája a közelmúlt perspektívájában

A kisebbséget érintő állami viszonyulást a jugoszláv makropolitika hullámzásai befolyásolták, az a makropolitika, mely végül is mindig a polgári jogok általános semmibevételébe torkollott. Az etnikai többség és kisebbség közötti egyenlőség voltaképpen a repressziók adagolásában merült ki. A jugoszláv

gyakorlat azt bizonyítja, hogy rendkívül nagy súllyal esik a latba, mennyire van jelen a demokratikus akaratképzés az etnikai többség körében, vagyis mennyire befolyásolja a kisebbség mozgásterét a többség politikai kultúrája, politikai dinamikája, történelme és a másságot érintő befogadókészsége. A vajdasági magyarság története példaszerűen bizonyítja a tényt, hogy abban az esetben, ha a demokratikus akaratképzés formái jelennek meg a színtéren, ha tehát a politikai dinamika okán nyitottság tapasztalható a makropolitikában, akkor pozitív hozadékok rögzíthetők a kisebbségek szociokulturális pályáin is. Ellenkező esetben a kisebbség cselekvési tere drámai módon leszűkül, s fennmaradásának esélyei is csökkennek, példázza ezt a területközpontú és hódító jellegű jugoszláv háború néhány esztendeje, azaz a kormányzatilag szállított nacionalizmus által meghatározott posztkommunista periódus. A kisebbségi joggyakorlás lehetősége, ergo, szoros kapcsolatban áll az emberi jogok tiszteletének, avagy tiprásának gyakorlatával. Hadd említsem meg az anyanyelvhasználat szabadságának és az iskolarendszernek az ügyét is! Az oktatási rendszer akkor javult, amikor a társadalom egésze elindult a demokratizálódás útján; a hetvenes években pedig, amikor az általános emberi jogok veszélybe kerültek, mivel a jugoszláv típusú szocializmus energiái kimerültek, a „szocialista liberalizálódás" zátonyra futott a jugoszláv történelem szikláin, a modernizáció folyamatai lelassultak, majd befagyasztódtak, s az autoriter nemzeti diskurzusok kerültek előtérbe, nos, ebben a periódusban a kisebbségi oktatási rendszer sorvadásnak indult. Bizonyítja ezt a tendenciát az általános iskolai tagozatok számának döbbenetes csökkenése, mely például az 1974–1984-es periódusban 100-as nagyságrendet tesz ki. Az iskolarendszer példája bizonyítja, hogy a demokratizáció és a kisebbségi jogok szorosan egybefonódtak.

Nem hagyható figyelmen kívül Jugoszláviában az a kérdés sem, hogy az etnikai többség milyen készséget mutat a másság eltűrésére saját köreiben, így pl. a regionális irányulások iránt.[14]

A II. világháború utáni Jugoszláviában lényegében az ideologikus, „birodalmi jugoszlávság" jutott hatalomra: a kommunista párt befagyasztotta a nemzetállami törekvéseket, de az ideologiai egyneműsítés árán. (Ezzel szemben állt az utópikus nemzetfelettiség koncepciója, mely sohasem tudott politikai hatékonyságot érvényesíteni.) Jugoszlávia fennmaradása ettől függött: milyen mértékben fojthatók el a nemzetállami törekvések, és milyen mértékben ellenőrizhetők a nemzeti megnyilvánulások, milyen mértékben intézményesíthető az ideologikus jugoszlávság a politikai mozgósítás eszközeként. A hatalommegosztás jugoszláv modelljének, a részarányosság elvének megfelelően a kisebbségek köreiben is etnikai oligarchiák alakultak ki, amelyek őrködtek a politikai és az ideológiai asszimiláció folyamatai felett. Valójában egy „totalitárius demokrácia" alakult ki a párton belül is, hiszen a nemzeti érdekek képviseletét Jugoszláviában csak részarányosan, kvantitatív kritériumok alapján lehetett megoldani. Az egypártrendszer felügyelte a gazdasági és a szellemi életet, de lehetővé tette néhány kulturális intézmény működését, volt magyar sajtó, néhány egyetemi karon magyar lektorátus, magyar színház, néhány órás televíziós adás, mely az ideologikus valóságteremtés szektoraként működött.

Sok vonatkozásban lehetett tapasztalni a kisebbségi közösség elbátortalanodását, elfásulását, cselekvőképességének elapadását. Mint ahogy az idevágó adatokból kitűnik, a magyar kisebbség sok helyütt szórványjellegűvé vált, a

kompakt területek nagysága csökkent, az urbanizáció és a migráció hatása is negatív volt. Fennállt a kisebbségi vertikális szerveződés és a kollektív szubjektivitás kinyilvánításának tilalma. Egy ilyen struktúrában a kisebbség afféle egzotikus kategóriává válik, csupán az etnikai hovatartozás homályos képzetét birtokolja15, s az „érdekesség" tartományában utalják, politikai irrelevanciája folytán viszont képtelenné válik arra, hogy alapvető érdekeinek hangot adjon.

Máig sem rendelkezünk kellő számú olyan tudományos igényű munkával, mely az említett kérdéseket széles perspektívában vizsgálná (a radikális kommunizmus rezsimjében az effajta kutatásokat lehetetlenné tették, vagy úgy cenzúrázták, hogy nem nyílt mód a tendenciák tényleges ismertetésére) s rendszerezné az idevágó tényezőket (demográfiai politika, Vajdaság gyarmatosítása, mely több hullámban ment végbe, s hozzájárult a magyar közösség atomizálódásához stb.). Valóban léteznek az asszimiláció olyan csatornái, melyek spontán módon működnek: ezek feltehetően nem hatalmi politikák eszközeiként vannak jelen (noha a kérdés nyugat-európai szakemberei joggal figyelmeztetnek: a spontán asszimilálódás ténye még nem ment fel bennünket a kutatás kötelessége alól, hiszen meg kell vizsgálnunk, mely tényezők segítik elő a spontán felszívódást: ha persze érdekeltek vagyunk abban, hogy kisebbségi közösségek fennmaradjanak. Magyarán: a spontán asszimilálódásra vagy az adott kultúrák asszimiláló hajlamára való hivatkozás sokszor nagyon is ideológiai cékolat, nevezetesen, nemzeti kizárólagosságot fed. A spontán asszimilálódás érvét nagyon sokszor azok vetik fel, akik úgy tartják, hogy az állam nem lehet érzéketlen az alapját képező nemzettel szemben, viszont a kisebbséget illetően csupán a „toleranciát"[16] kell gyakorolnia). S az is nyilvánvaló, hogy e csatornák ott lépnek fokozottabban működésbe, ahol a kisebbségek bizonyos előnyökre tehetnek szert, például más, hasonló sorban tengődő nemzettársaikkal szemben, vagy a gazdasági prosperitás előnyeit élvezhetik: a hatvanas és a hetvenes évek ambivalens jugoszláv állapotai, a társadalom totális ellenőrzésének és a bolsevik liberalizálódásnak az ötvözetei kínáltak ilyen lehetőségeket. A vajdasági magyarság asszimilációja azonban olyan ütemben ment végbe, hogy kérlelhetetlenül szembesít bennünket azzal az elvvel, melyet R. Dworkin, a nagy liberális filozófus a következőképpen fejtett ki: „Örökül kaptunk egy kulturális szellemkincset. Kötelesek vagyuk úgy tényked ni, hogy legalább megőrizzük kulturális hagyományaink gazdagságát és sokszínűségét, s ezeket átadjuk az utánunk jövő nemzedékeknek".[17] A multikulturális közösségekre vonatkozó maximák nem érvényesülhetnek, ha nem tartjuk tiszteletben ezt a liberális minimumot, s a maximák irrelevánsak lesznek, ha a kulturális tradíció elerőtlenedése s felszívódása olyan intenzív, mint a vajdasági magyarság esetében. Hogyan beszélhetünk ott a különbségek méltóságáról, az egyenlő méltóság elvéről, ahol bizonyos különbségek eltűnnek a színpadról? A multikulturalizmus szerepe ugyanis, a különféle etnikai közösségek kulturális interakciójának támogatása mellett, éppenséggel azon gyakorlatok szorgalmazásában (is) jelölhető ki, melyek különféle, így kisebbségi etnikai közösségek megőrzését célozzák. Elképzelhetetlen multikulturális és plurális értékekről, valamint kultúrák különbségeit18 áthidaló szolidaritásról beszélni ott, ahol az ideológiai egyneműsítést szorgalmazó politikai elitnek, vagy a többségi nemzetre alapozó állam hatalmi szerveinek tényked ése folytán megkérdőjeleződik egy kisebbségi kultúra létjogosultsága.

A kisebbség és a többség: az egyenlőség problémája a posztkommunista korban

A radikális kommunizmus bukását erőteljes nemzeti homogenizálódás követte, melyet a háborús kontextus még inkább megerősített. Mindez rendkívüli módon kiélezte a nemzeti és a demokratikus legitimáció ellentmondását. A nacionalizmus robbanása azonban Jugoszláviában a hetvenes évek kommunista nemzeteszményének „posztkommunista" jellegű folytatódása volt – más eszközökkel. Hiszen a hetvenes években kirajzolódott nemzetállami képletek előkészítették a nyolcvanas évek nacionalista mozgalmait. Szétporladtak a nemzetfeletti jugoszlávság ideológiai tartalmai, s helyettük nem alakult ki a kultúrák pluralitását figyelembe vevő multikulturális projektum. A jugoszláv társadalom ismét szembekerült a modernizáció folytatásának kihívásával, de modernizációs projektum nélkül. Természetesen eltűnt a hatalmi privilégiumokat osztogató, etnikai oligarchiákat éltető, s a kisebbségi „jogokat" „ajándékozó" elitárius szervezet. A kisebbség és a többség viszonylatát most elsősorban a kisebbségi jogvédelem szempontjából kell szemügyre vennünk. Nézzünk meg idevágó álláspontokat! Egyesek környezetünkben az érvényes alkotmányos meghatározásra utalnak, miszerint Szerbia polgári állam, s azzal érvelnek, hogy a kisebbségek tagjai csupán individuális jogokat élvezhetnek, mivel ezek a jogok egy egyetemes, nem-etnikai módon meghatározott jogi korpusz részei. Számukra a kollektív jogok érvényesítése aláássa a társadalom egységét, azt a közös készletrendszert, amely a szolidaritást biztosítaná a heterogén közösségekben, ennélfogva például a multikulturalizmus értékei csak az individuális jogok prizmáján keresztül kerülhetnek látókörünkbe. (Szerbiában már többször hallhattuk a kétely hangjait egy esetleges kisebbségi törvény kapcsán. Az indoklás általában a fenti gondolatmenetet követte.) Vannak olyanok is, akik szerint csak kisebbség birtokolhat kollektív jogokat, az etnikai többség esetében egyszerűen értelmetlen kollektív jogokról beszélni, hiszen, mondjuk, a nyelvhasználat esetében arról van szó, hogy az állam hivatalos nyelve van használatban, aminek viszont nincs és nem is lehet kollektívjogi dimenziója. Egy extrém, könnyen minősíthető változata e gondolatnak fejeződik ki abban a követelésben, hogy a kisebbségi nyelv használata legyen a magánélet része, vagyis a kisebbségi nyelvhasználat maradjon az intimitás szintjén, ha úgy tetszik, négy fal között. Ebben az esetben az etnikai közösség önazonossága az intimitás aktusaként tételeződik minden közjogi dimenzió nélkül. E követelés következetes alkalmazása olyan helyzetbe taszítaná a kisebbséget, melyben lehetetlenné válna számára a politikai szubjektivitás, sőt bármilyen politikai szervezettségi forma gyakorlása, mert mindez a kisebbséget mint közjogi dimenziókkal bíró csoportot érvényesítené. Kétségtelen, hogy a kollektív jogoknak van költségvonatkozása, melyet, különösképpen olyan áldatlan gazdasági helyzetben, mint a miénk, nem lehet figyelmen kívül hagyni: a kollektív jogok ellenzői sokszor arra hivatkoznak, hogy ezen jogforma lehetetlenné teszi a hatékony kormányzást, vagyis e jogrenszer mindig nélkülözni fogja az ésszerűséget. Merthogy a kollektív jogoknak, azaz a kisebbségi közösségek fennmaradási esélyeinek általuk történő biztosítása az állam folytonos gondoskodását és intenzív fellépését igényli mind a kulturális, mind más területeken.

Egy elfogadható meghatározás szerint egy X személy vagy csoport akkor rendelkezik joggal, ha érdeke megfelelő (ész)alapot (sufficient reason) szolgáltat ahhoz, hogy mások kötelezhetőek legyenek bizonyos cselekvések elvégzésére.[19] Nincs akadálya annak, hogy a gondolatot kiterjesszük a kollektív jogok területére. Vegyük most ennek alapján szemügyre azt a példát, mely nemrégi honi eseményekhez, pontosabban a szerb parlament vitájához kapcsolódik! Ha az állam arra hivatkozik, hogy pénzügyi eszközök híján vagy más okokból kifolyólag nem támogathatja a kisebbségek kulturális javait fenntartó tevékenységeket, miközben pénzügyileg támogatja az etnikai többség szempontjából különös jelentőséggel bíró kulturális javakat, akkor a többség kollektív jogát preferálja, s egyúttal tagadja a kisebbség kollektív jogát. Ezen gyakorlat rutinizálódott működtetése a kisebbséget alárendelt pozícióba kényszeríti, hiszen abba a helyzetbe kerül, hogy adózása révén hozzájárul a többségi kulturális szellemi javak fenntartásához, saját javait pedig kénytelen önerőből finanszírozni. A térség államai ilyenkor – a „tolerancia" szellemében, miszerint az állam nem gátolja a kisebbségi igények realizálását, s tartózkodik a kisebbségekkel szemben alkalmazott kényszertől – úgy járnak el, hogy a kisebbséget igényeivel együtt a nem vagy alig működő magánszférához utalják. Csakhogy ily módon az állam, teljesítményei révén, a többség számára az individuális jogoknál többet ad a „kosárból", míg ugyanezt nem teszi meg a kisebbségek esetében. Ha elfogadjuk azokat a tételeket, hogy a kultúra fennállásának ténye egy csoport létezését feltételezi, s hogy a kultúrára (a kultúra fogalmán itt nem csupán az ún. magaskultúrát értjük) vonatkozó jog mindig egy kollektivitást is magában foglal, valamint hogy egy egyed csak létjogosultsággal bíró közösség tagjaként valósíthatja meg individuális jogait,[20] akkor észre kell vennünk a kollektív és az egyéni jogokat szorosan összefűző szálakat.

A kortárs gondolkodás vívmányának tartom, hogy kidomborította a tényt, milyen szorosan összefügg az egyén jogainak tiszteletben tartása azzal a viszonyulással, melyet az állam tanúsít a kulturális közösségek iránt. Kapcsolatban van ez a felismerés azzal az irányultsággal, amely az egyén magatartásmódját nem elszigetelten, hanem kontextuálisan, kultúrába ágyazottan kívánja vizsgálni. A fentebb tárgyalt esetben tehát az állam negatív viszonyulást tanúsított nemcsak az adott etnikai csoport kollektív jogai, hanem e csoport tagjainak individuális jogai iránt is, hiszen nem tette lehetővé, hogy ezen egyedek, kultúrájukba bekapcsolódva, beilleszkedve valósítsák meg igényeiket, egyéni szabadságukat, s nem utolsósorban gyengítette a kisebbségi közösség fennmaradási esélyeit. A kisebbség esetében az állam, mintegy kimondatlanul, a „negatív jogok" alapelveire hivatkozott, minthogy tevékenységét arra korlátozta, hogy csupán a „kényszer hiányát" biztosítsa, a többség esetében pedig a kulturális virágzás feltételeit tette lehetővé. A kulturális közösség fennmaradási esélyeinek csökkenése rendkívüli mértékben befolyásolja a kisebbségi egyén szakmaválasztási lehetőségeit, emberi kapcsolatait, egyszóval egyéni életvitelét. Az állam akkor jár el a multikulturalitás elvei alapján, ha lehetővé teszi az egyénnek, hogy egy virágzó kulturális közösségbe integrálódhasson. A kultúrára vonatkozó jog tehát egy csoportot feltételez a jog alanyaként, de magában foglalja az egyed azon jogát is, hogy egy kulturális közösség szerves része legyen. Mármost, az individuális és a kollektív jogok komplementaritásának elképzelése szemben áll azzal a véleménnyel is, amely az individuális jo-

gok kizárólagos érvényesítését látja üdvösnek a kisebbségek számára, de szemben áll azon álláspontlal is, amely a kollektív jogok exkluzivitását vallja. Ez az elképzelés ugyanakkor nem tagadja, hogy lehetségesek konfliktusok az egyéni szabadság és a kollektív jogok között, vagy hogy vannak inkompatibilis mozzanatai a két jogi rezsimnek, így például lehetséges konfliktus az egyedi életvitel és a kollektív jogok intézményesített alanyai között, akik e jogok hordozóiként lépnek fel. Olyan államot tudok támogatni, amely lehetővé teszi az egyéni jogok tiszteletben tartását ezen esetekben is, amely érvényesíti a kollektív jogok affirmálásának korlátjait is az egyéni jogok vonatkozásában. Egyszóval: a kollektív jogok rezsimje akkor teljesíti funkcióit, ha hozzájárul az egyed jogainak kiteljesítéséhez. A multikulturalitás és a kollektív jogok rendszerének előfeltétele és következménye is egyaránt az egyedi autonómia kell hogy legyen. Amennyire fontos bevezetni korrektívumokat az etnikai többség kollektív jogainak preferálásával szemben, annyira fontos a kollektív jogok egyfajta demisztifikálása is. Mert tévedés lenne a kollektív jogok rezsimjében olyan mechanizmust látni, mely minden problémát automatikusan megoldana, és illúzió lenne abban reménykedni, hogy a kisebbségi kollektív jogok nem kerülhetnek konfliktusba az egyéni autonómia gondolatával. A kisebbség esetében is felvetődik a nemzeti és a demokratikus legitimáció összehangolásának problémája.

Az elmondottakhoz fűződik az előnyös megkülönböztetés elve, mely – különböző kedvezmények révén – a kisebbség és a többség közötti egyenlőtlenséget korrigálandó mechanizmusként alkalmazható. Az elv alapja, hogy a modern társadalmi interakciók, mint a piaci kommunikáció, a munkahelyek, javak elosztása, társadalmi előnyök megszerzése stb. negatív hozadékokkal járhatnak a kisebbségi lét fennmaradásának szempontjából, ennélfogva a multikulturalitás elvei alapján olyan mechanizmusokat kell működtetni, melyek módosítják a fennálló állapotot. Tulajdonképpen e vonatkozásban is napvilágra kerül, hogy nem tekinthetünk el attól a ténytől, hogy a társadalom életében szinte mindenütt fontos szerepet játszik az adott közösség nagysága. A piaci mechanizmusok, akármennyire is egy relatív egyneműsíthető kalkulatív nyelvet, a költségek relatíve egyetemesíthető grammatikáját hozzák létre, nem módosíthatják az interetnikai viszonylatokban rejlő egyenlőtlenség minden formáját. A piaci kommunikáció kétségtelenül megváltoztathat bizonyos viszonylatokat az etnikai többséghez és a kisebbséghez tartozó egyének között. De illúzió egyes szerbiai ellenzéki vezetők tagadhatatlanul jószándékú reménye, hogy a piaci mozgások szabaddá tétele, vagy az állami gondoskodásnak a gazdaságból, a privatizációból való kiiktatása automatikusan megoldja a kisebbség minden gondját. A gazdasági dinamika, tekintve, hogy folytonosan teremt és újrateremt hatalmi viszonyokat, nem oldja fel a többségi és a kisebbség kollektivitások közötti összes feszültséget. Más esélyekkel rajtol egy kisebbségi napilap, amely korlátozott piacra számíthat, és más esélyekkel száll versenybe az államnyelven megjelenő napilap. Másfajta következményeket eredményez egy, a gazdasági okok miatt csődbe jutó többségi nyelven megjelenő hetilap eltűnése a színpadról, amely egy a sok közül, s másfajta következményekkel jár, ha ugyanazon okokból a kisebbségi olvasók nem vehetik kézbe a kisebbségi nyelven megjelenő hetilapot. A piaci kommunikáció személytelenségi mechanizmusai sokszor mintegy eltakarják ezeket a tényeket,

de a multikulturalizmus filozófiája arra int, hogy a közösségek közötti egyenlőséget, a kultúrák pluralizmusát ne egy előre adott állapotként tételezzük, melyet a piac csupán megvalósítana „gazdasági-technikai" formákba. A diszkrimináció a gazdaságban akkor a legfeltűnőbb, ha bizonyos polgárok akkor veszítenek jövedelmükből, vagy akkor nem tudják növelni vagyonukat, ha ragaszkodnak az etnikai azonosságukhoz. De a multikulturalitás elve azt követeli tőlünk, vegyük figyelembe, hogy az egyedeket, gazdasági alanyokat megfelelő módon minősítik ugyan a társadalmi vagy a gazdasági versenyben, előítéletek nélkül, de a hozadékok negatív jellegűek a kisebbségek mint kollektivitások vonatkozásában – a csoportok közötti eltérések miatt.[21]

Ugyanakkor kételyek fogalmazódtak meg az előnyös megkülönböztetés elvével szemben is. Tudniillik nem egy ország politikájához szervesen hozzátartozik a pozitív diszkrimináció elve (USA; az indiai Kerala állam stb.), s ismeretesek azok a nehézségek is, melyeket ezen elv gyakorlatba való átültetése támaszt, így például a jogalanyok meghatározása stb.[22] Az Egyesült Amerikai Államokban a hatvanas és a hetvenes években működtetett preferenciális gyakorlat, amely bankügyletekre, állami és magánjellegű vásárlásokra is kiterjedt, nem járt eredményekkel, sőt.[23] Ugyancsak bírálták már az elvben foglalt egyenlőségideál normativitását is, azt a túlfeszített egyenlőségeszményt, melyet az állam fokozott tevékenységgel hivatott biztosítani. Nem ellentmondás-e, hogy a kisebbség, önrendelkezését megvalósítandó, egyfelől a nemzetállam szuverenitásának bizonyos dekonstrukcióját, másfelől pedig az állam többlettevékenységét igényli az előnyös megkülönböztetés érdekében? S vajon milyen következményekkel jár mindez a régi liberális princípium, az állam semlegessége szempontjából?

Még egyszer meg kell tehát vizsgálnunk a kollektív jogok és az előnyös megkülönböztetés elvének indokoltságát s voltaképpeni célját. Ha a következetes demokratizáció, melyet a liberális demokrácia folyamatszerű igazság- és konszenzusmodellje alapján értelmezünk, „az egyén civilizált majorizációját"[24] jelenti, akkor a multietnikai élet demokratizációja olyan feltételeket igényel, melyek a *kisebbség civilizált majorizációját* teremtik meg. A kollektív jogok rendszere és az előnyös megkülönböztetés elve nem egy elvont egyenlőségmodellt teremt meg, és semmiképpen sem jelenti a többség és a kisebbség kategóriáinak eltűnését. A multikulturalitás a különbözőség méltóságát hangsúlyozza, s gondot visel a különbözőek egyenlőségére. Nem áltatja magát azzal, hogy a többpárti demokrácia, mely formális legitimitást nyújt a többséggel bírók számára, egyúttal tökéletes mechanizmus lenne, ezért felveti a legitimitás kitágításának gondolatát. Úgy véli, a pluralizmus átgondolása összefügg a legitimitás fogalmának átértelmezésével. Elvei által lehetségessé válik a kisebbségi helyzet „elviselése", mégpedig olyan kompenzatórikus eszközök segítségével, melyek nem kérdőjelezik meg az állam szuverenitását, nem szecessziós kellékek, s nem a többséggel való konfliktus kiváltását szolgálják. A multikulturalitás ugyancsak nem ringatja magát abban a hitben, hogy a kultúrák közötti konfliktusok átadják helyüket valamilyen utópisztikus harmóniának, ellenkezőleg azon fáradozik, hogy olyan kereteket teremtsen, melyeken belül lehetséges a kultúrák különbségeinek elviselése.

A multikulturalitás, a kollektív jogok és az előnyös megkülönböztetés elve nem általában *a* kultúrához, hanem a *saját* kultúrához való jogból szárma-

zik.[25] Ezen utóbbi jogot szerintem is inkább a kulturális azonossághoz való jog, mint a szabadsághoz való jog indokolja.[26] Ezáltal jobban hangsúlyozódik ugyanis a különbözőség, pontosabban a kulturális jog kontextualitása s az adott etnikai közösség hagyományának partikularitása, mely magában foglalja azt a jogot is, hogy az adott csoport előnyös megkülönböztetésben részesüljön, ha csupán ezen kompenzatórikus eszközök révén képes fenntartani kultúrájának azonosságát.[27] A vajdasági magyarság esetében pedig, tekintettel az asszimiláltság fokára, hangsúlyozott fontossággal bír az azonossághoz való jog. Nos, valóban feltételezhetjük, hogy a többség kultúrája fenntartható előnyös megkülönböztetés nélkül is, mint az elmondottakból is következik. Tehát a pozitív diszkrimináció nem sújtja negatívan a többséget, nem a többség rovására affirmálja eszközrendszerét. Ebből a szempontból kiindulva elfogadhatónak tűnik az az elv, miszerint az államnak semlegességet kell tanúsítania a többség kultúráját illetően, de az előnyös megkülönböztetés elvét kell vallania a kisebbségek vonatkozásában; mindennek hátterében pedig az áll, hogy a liberális semlegesség princípiumának szorgalmazása egyébként is a többségi kultúra fennmaradásának kedvez.[28] Mondom, elfogadhatónak tűnik, mert ezzel kapcsolatban, s a vajdasági magyarság vonatkozásában, tudatosítanunk kell a rövid és a hosszú távú elveket. Nem liberális állammal állunk szemben. Csak hosszabb távon tartom elképzelhetőnek azon követelés realizálhatóságát, hogy a szerb állam semleges legyen a tübbségi kultúrát illetően. Rövid távon, tekintettel a szerbség szétszóródottságára, történelmi tapasztalataira, nemzeti alaphelyzetére, ez aligha várható el. Nekünk belátható ideig nemzetállammal kell számolnunk, de feltételezhetjük és reménykedhetünk abban, hogy ezen állam kül- és belpolitikai megfontolásokból hajlandó lépéseket tenni a semleges állam irányában. Arra kell tehát törekednünk, hogy korlátozzuk a nemzetállam fellépését: a kisebbségi igények eszköztára mérsékelhetné a nemzetállami ambíciókat, s hidat képezhetne a liberális államszerkezet felé. Nem a nemzetállam megszüntetésére vesz irányt, hiszen maga is az etnikai elvből indul ki, s a hatalom megosztását igényli, de a nemzetállam hatalmának korlátozására irányuló törekvése „dekonstruálja" a nemzeten nyugvó állam elképzelését. Ha úgy tetszik, tehát dekonstruálja a mindenkori etnizáló politikát.

A kollektív jogoknak, a multikulturalitásnak társadalmi célja van mind a kisebbség, mint a többség szempontjából. Mert valóban azon kell munkálkodni, hogy olyan társadalmi környezetet hozzunk létre, amelynek keretein belül minden etnikai csoport egy érdekek által összefűzött közös integráns részeként fogalmazhassa meg és gyakorolhassa önazonosságát. A kisebbségnek olyan viszonyrendszer felelne meg, amelyben mindenkor és mindenütt nyíltan és szorongás nélkül juttathatná kifejezésre nemzeti hovatartozását. Egyedül ilyen körülmények között reménykedhetünk abban, hogy a nemzet civil és etnikai mozzanatai egyensúlyba kerülhetnek. Ez a kontextus azonban semmiképpen nem valósítható meg olyan módon, hogy a kisebbségtől folytonosan a lojalitás bizonyítását kérik számon.

Jegyzetek

[1] A tekintélyelvűség mintáinak továbbéléséről, melyek Szlovénián kívül az egész jugoszláv térség állandó jellemzői, lásd: *Razoreno društvo* (szerk. M. Lazić). Beograd, 1994. A tekintélyelvűség lehetővé tette a tömegek mozgósítását a nemzeti programok érdekében Szerbiában, Horvátországban és Boszniában.

[2] Tapasztalható, hogy kisebbség-többség viszonyrendszerében a jogi normáknál és alkotmányos elveknél jóval fontosabbak az erkölcsi, kulturális és magatartási szabályok, az együttélés rutinizálódott gyakorlatának normái, a „közös jelentések". Szem előtt kell tartanunk például a vajdasági magyarság esetében, hogy a szerbség politikai kultúráját meghatározza a fél évezredes alávetettség, a Balkán szövevényes történelme, a nemzeti fennmaradásért vívott folytonos küzdelem ideológiája, mely gyakran a háborúkban tanúsított erényeket tekintette és tekinti a nemzeti érzés legmagasabbrendű kifejezésének. A szerb ideológia fontos reprezentánsai a háborút nemzeti értelemben vett kötőanyagnak minősítik, amely kohéziót biztosít, és erősíti az „organikus" szolidaritás érzését az egyébként tragikus konfigurációban élő etnikumban. Ennek a politikai kultúrának egyes irányadó áramlataiban a civil tevékenységnek, így a munkának, vagy a közvetett demokrácia intézményrendszerében való részvételnek másodrangú szerep jut a katonai-harci képességekkel szemben. A mítoszok azok, amelyek általában harci cselekményeket aktualizálnak, tevékenységi mintákat kínálnak, és cselekvésformáló erővel bírnak. A városokon kívül élő lakosság hierarchikus módon integrálódik a társadalomba, gyanakvással tekint a harmatgyenge civil társadalom megnyilvánulásaira, mivel a mindenkori államot az „alattvalók" fölé rendeli. A háborúban nyilvánvalóvá vált, gondoljunk a rituális városgyilkosságokra, hogy a kommunista modernizáció nem porlasztotta szét a premodern gondolkodásmód e modelljeit. Az effajta politikai kultúra, természetesen, korlátozó erejű a kisebbségek politikai fellépése szempontjából.

[3] Jugoszlávia szétbomlásának pillanatában egyetlen akkori köztársaság sem lépte át a modernizációs küszöböt, noha persze különböző távolságra voltak tőle. M. Pešec: Zamudniški vzorci industrijalizacije. Ljubljana, 1991.; M. Lazić: Društveni činioci raspada Jugoslavije. Sociološki pregled, 1994/2.

[4] Az ezzel kapcsolatos vitát lásd: Daedalus, 1993., 122. 3.

[5] Nálunk a kisebbség/többség viszonyát a nulla összegű játék szabályaihoz igazítják, eszerint ha a kisebbség jogokra tesz szert, akkor a többség ezzel arányban veszít jogokat.

[6] J. Raz: Multiculturalism. Dissent, 1994. 67–79. R. Madsen: Blobal Monocultur, Multiculture, and Polyculture. Social Research, 1993/3.

[7] Ezeket az újabb kutatásokat a nacionalizmusokkal kapcsolatban foglalja össze T. Judt: The New Old Nationalism. The New York Review of Books, 1994, May, 26. A nemzeti imaginárius azonosságáról lásd: B. Anderson: Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London, 1991.

[8] Erről: C. Offe Politische Legitimation durch Mehrheitsentscheidung? In: B. Guggenberger nad C. Offe (Hrsg.): An der Grenzen der Mehrheitsdemokratie. Opladen, 1984. 150–183.

[9] J. A. Camilleri, J. Falk: The End of Souvereignity? Aldershot, 1992. A szuverenitásnak azonban nincs „vége", legfeljebb átrendezésről beszélhetünk.

[10] T. R. Gurr 233 kisebbséget sorolt fel világviszonylatban, amely kockázati tényezőt képez. T. R. Gurr: Minorities at risk: a global view of ethnopolitical conflicts. Washington, 1994.

[11] Erről: H. Arendt: A totalitarizmus gyökerei. Budapest, 1992. 328–349.

[12] Emlékezzünk arra, hogy, példának okáért, az ENSZ 1974-ben, Ohridban szemináriumot tartott a kisebbségi kérdésről. A jugoszláv fél ajánlotta, hogy a nemzetközi közösség fogadjon el egy olyan globális megegyezést, mely a kisebbségvédelemmel foglalkozik, de az ajánlatot szótöbbséggel elutasították. Az effajta aktivitás fontos lenne a mai körülmények közepette is.

[13] Lásd: International Seminar on Ethnic Diversity and Public Policies, Ethnic Violence, Conflict Resolution and Cultural Pluralism. 17–19 August, 1994, United Nations, New York.

[14] A jugoszláv állam 1918, majd 1945 után több ízben is ösztönözte legfelső politikai szinten a nem-vajdasági, különösképpen a dinári szerbség bevándorlását. Ez a betelepítési gyakorlat háttérbe szorította a vajdasági szerbség mentalitását, elapasztotta tradíciójának liberális elemeit, nemkülönben a vajdasági magyarság társadalmának atomizálását, az etnikai tömbök felhígítását eredményezte. 1974-től 1987-ig fennállt egyfajta regionális autonómia Vajdaságban, amely azonban hűen tükrözte vissza a társadalom egészében érvényesülő regressziót és antiliberális tendenciákat, mindazonáltal a látszatautonómia szintjére süllyedt. A magyar kisebbség számára ez az autonómiamodell nem hozott pozitív eredményeket, hovatovább egybeesett nemzeti szubsztanciájának felgyorsult elerőtlenedésével. Mindez a ma viszonylatai között problematikussá teszi a vajdasági regionalizmus és a kisebbségi törekvések viszonyát.

[15] Az egzotikus mivoltot mint magyarázó erejű kategóriát Hannah Arendtet parafrazálva alkalmazom, aki ugyanerről a jelenségről más kontextusban beszélt. A totalitarizmus gyökerei. Európa, Budapest, 1992., 68. és tovább.

[16] Természetesen ez a kitétel nem jelenti a tolerancia jelentéskörének elvetését. A toleranciáról lásd: O toleranciji. Rasprave o demokratskoj kulturi. Prir. I. Primorac, Beograd, 1989.

[17] R. Dworkin: A Matter of Principle. London, 1985. 233.

[18] Miközben a különbségeket hangsúlyozom, természetesen tisztában vagyok azzal is, hogy vannak olyan esetek, amikor a különbségek relatív jellegűek, ahogy egy helyen C. Offe fogalmazott a szerbekkel és a horvátokkal kapcsolatban. A szerbség és a horvátság egyes rétegeinek esetében a freudi kis különbségek narcisszizmusa áll fenn, a horvátok kitartó igénye a nyelvi elkülönülésre vonatkozólag ezzel magyarázható.

[19] J. Raz: The Morality of Freedom. Oxford, 1986. Chapter 7. Némileg parafrazáltam a meghatározást.

[20] E tételeket lásd: A. Margalit, M. Halbertal: Liberalism and the Right to Culture. Social Research, 1994., No.3., 491–510.

[21] T. Sowell: Markets and Minorities. New York, 1981. 20.

[22] Ezek tárgyalását lásd: International Seminar on . . . ibidem

[23] Th. Sowell: Markets and Minorities. New York, 1981. 64.

[24] Z. Puhovski: Mogućnost pluralističke kontstitucije Jugoslavije. Theoria, 1989/1., 81.

[25] G. Kateb szerint az egyén azért fogadja el a kulturális csoportot, mert az feleletet nyújt a kérdésre, hogy „ki vagyok én". G. Kateb: Notes on Pluralism. 1994. No. 3, 515. Ő hívja fel a figyelmet, hogy az olyan gondolkodók, mint Emerson, Thoreau, akik az individualitás hívei voltak, nem elégedtek meg a toleranciával, s egy erős csoportazonosságot szorgalmaztak. Ibidem, 515. J. Raz szerint a toleráns magatartásforma lehetővé tesz önkormányzati jogokat a kisebbségek számára, de csak oly mértékig, míg ez nem érinti a többség kultúráját. J. Raz: ibidem.

[26] A. Margalit, M. Halbertal: ibidem, 506. A szerzők itt Kymlicka könyvével szemben fogalmazzák, úgy érzem, jogos bírálatukat. W. Kymlicka: The Rights of Minority Cultures: Reply to Kukathas. Political Theory, 1992/February, 140–146.

[27] „A kultúrához való jog nemcsak az adott kultúrával való azonosságra vonatkozó jog, hanem egy olyan jog, amely egyben a személyes azonosság biztosításának jogát szavatolja... A kultúrához való jog a mi értelmezésünkben nem a szabadsághoz való jog egy speciális válfaja. Ellenkezőleg, a megnyilvánulás szabadsága egy speciális eset, melyet a kultúrához való jog igazol." Ibidem, 502.

[28] Ibidem, 510.

Milan Podunavac

A POLGÁRSÁG ELVE ÉS A POLITIKAI RENDSZER TERMÉSZETE A POSZTKOMMUNIZMUSBAN

Szerbia esete

Bevezetés

A civil társadalom központi alakja a polgár. Ami az alattvaló az államban, az a polgár a civil társadalomban (H. Heller, 1971, 69. old.). A civil társadalmat az egyének (a polgárok) jogailag szabályozott viszonyai határozzák meg, melyek a polgári és a politikai jogok hálózatával, mint a társadalom előtti individualizmus megőrzésének formájával olyan független és autonóm szférát hoznak létre, amely egyaránt „pajzsként" szolgál a polgároknak a politikai hatalom önkényességével, valamint a „közakarat" horizontális és egalitárius jellegének kialakítására törekvő rohamokkal szemben.

A civil társadalom a politikai államhoz mindig funkcionálisan, nem pedig organikusan viszonyul (A. Gramsci: 1980, 255. old.). A politikai hatalom újratermelődésére és a politikai berendezés minőségére ez kettős hatást gyakorol: „deffenzív szerepében" a civil társadalom a konstitucionális határvonalak mentén jön létre a politikai hatalommal szemben; saját „offenzív szerepében" pedig olyan területet alkot, melyen kialakul a politikai konszenzus, továbbá a polgárok aktív védekezési módja a politikai hatalommal szemben (legitimációs szerep). Az a politikai berendezés tehát, amely a civil társadalom korlátok közé szorításán és rombolásán alapul, rendszerint *arbitrárius és autokratikus.* A hatalom első sajátsága (a döntőbíráskodás) legfőképpen a polgárok *jogi biztonságának és szabadságának* megszegésében nyilvánul meg; a másik sajátság (az önkényuralom) viszont a *félelemre* és a *megtorlásra* épül, mint a politikai hatalom legszilárdabb alapjára. A politikai rendszerek e két sajátságát külön kell választani. Az európai társadalmak történetében az arbitrárius hatalom sokkal nagyobb félelmet szült, mint az autokrata (A. Tocquville: 1955., 15. old.).

A totalitárius politikai rendszerek a civil társadalomnak, az individuális és kollektív autonómiának a rombolásán alapulnak, sohasem utópisztikus vagy organikus individualista eszményeken (C. Lefort). Fő sajátságuk az, hogy egybefonódnak bennük az arbitrárius és az autokratikus hatalom elemei. Ezek sorába tartozik a szerbiai politikai rendszer is, amely *neototalitárius* sajátságokat keltett életre, mint a posztkommunista rendszerek többsége. E politikai rendszereknek a „régi rendszerhez" viszonyítva különleges sajátságot és színt a politikai hatalom legitimizálásának mechanizmusai és a politikai támogatás mozgósításának hatóeszközei kölcsönöznek. A hatalom *perszonalizált és pre-*

zidiális formáinak a posztkommunista társadalmakban való dominanciája a szerbiai politikai rendszerre vonatkozólag külön elemzést igényel. Az a módszer, ahogyan az ex-Jugoszláviában megoldották a *(karizmatikus) örökség* kérdését; a tömegek populista mozgósítása, mint a régi rendszer politikai oligarchiáinak „látszategyensúlyát" megdöntő politikai technológia *(a „legitimációs harcok természete")*; a *háború* mint a *„legitimitás hiányát"* pótló mechanizmus, mind olyan jelenségek, melyek a szerbiai politikai formáció vonatkozásában a *cezarista politikai fromáció* megjelölést indokolják. Ennek megfelelően tanulmányunkban a szerbiai politikai rendszerről mint a *plebiszcitikus hatalom* (cezarizmus) *kvázi-demokrata rendszeréről* szólunk. Alapvető sajátsága a hangsúlyozott perszonalizált hatalom; olyan rendszer tehát, amely az uralkodó nevével van megjelölve (H. Treitsche: 1916, 213. old.). Munkánkban azt igyekszünk feltárni, hogy az effajta politikai berendezés minden nem-demokratikus berendezésű társadalomhoz hasonlóan – miként Montesquieu és Hegel egyaránt tanította –, miért akarja a polgárt *nyomorékká* tenni, vagy legalábbis elejét venni, hogy politikai tényezővé váljon. Montesquieu a perzsa despotizmusról szóló nagyszerű elemzésében megközelíti az igazságot: minimális politikai szubjektivizáció és a politikai hatalommal szembeni ellenállás nélkül magának a politikai társadalomnak az eszméje is elveszti termékeny magvát. Mert milyen közösség az – kérdi Montesquieu –, melyben az uralkodó által elítélt alattvalón nem szabad segíteni, sőt még a nevét sem szabad kiejteni? Hobbes a *De Cive* c. művében adta meg a választ: Ez többé se nem civil, se nem politikai társadalom. Vajon a társadalom olyan totalitarizálásának új formáival állunk-e szemben, melynek során megismétlődnek a szabadság „romlásának" és „korrumpáltságának" folyamatai, összezavarodnak a nép „hatalmának" és „szabadságának" a fogalmai; vagy olyan helyzettel, melyben a megígért szabadság és a proklamált demokrácia helyett valami egészen mást kínálnak – a cezarizmus különböző változatait ígérik, melyek következtében a szabadság területe a demokrácia területén kívül formálódik? (Heller Á. – Hehér F.: 1994, 7–15. old.)

A polgár fogalma

A „polgár" szó, etimológiailag vizsgálva, majdnem minden európai politikai kultúrában a „város" szóból ered. A polgár eredetileg városlakó s mivel „a városi levegő szabad", így a polgári státus is ilyen (szabad) életmódot foglal magában. A politikai élet (vivere politico) Machiavelli tanítása szerint mindig „civil és polgári élet" (vivere civile). Nincs republikánus szabadság a polgárok és a város nélkül. A parasztok, folytatja Machiavelli, nem a legmegfelelőbb őrzői az ilyen jellegű szabadságnak. Az európai nyelvek polgár szavának összehasonlító elemzése ezt az általános jelentéstartalmat mutatta ki. A német „Bürger" szó etimológiailag a „Burg," „Burgari", sőt a még régebbi „Burgware" és „Burgere" szavakból származik. Mindezek jelentésbelileg a városlakóra utalnak. Az angolszász nyelvhagyományban a „citizen" szónak két jelentése alakult ki: egyként jelenti a városlakót, de még gyakrabban a középosztályhoz tartozó egyént. Voltaképpen ez az osztály vezette be – mint Polányi nagyszerű tanulmányában kifejti (Polányi K.: 1944) – az angol társadalmi és politikai szférába az alapvető demokratikus politikai elveket, intézményeket és jogokat.

Egy átlagliberálisnak, Macaulaytól Misesig, a demokrácia a társadalom liberális konstituálódása szempontjából veszélyesnek tűnt. A „polgári státus" univerzális volta egyformán eltakarta a középkori korporativizmus korlátozottságát, valamint a liberális emancipáció hatását is. Csak a polgár státusának megszerzése veti fel a politikai berendezés természetével és minőségével kapcsolatos kérdést (F. Neuman: 1957). Ezt a rétegzettséget különösen a francia „citoyen", a „citadin" és a „burgois" szavak fejezik ki. Számunkra Bodin elemzése tűnik helyénvalónak. A „citoyen" fogalmával Bodin a harmadik rendhez tartozó, politikai szempontból emancipált személyt jelöli; az emancipált polgárok összessége pedig, folytatja Bodin, a népet alkotja. Ezzel szemben a „burgeois" fogalmán az egyén magánjogi státusát érti, amely az *autonómia* elvének a záloga. Hogy a polgár státusa magában foglalja a magánjogi státus és a közfelhatalmazás (a hatalom) elemeit, erre maga Kant is utal. Mint megállapítja, a polgárok azok, akiknek van szavazati joguk, meghatározott természeti sajátságok hordozói (nem gyermekek vagy nők), és bizonyos tulajdonnal rendelkeznek. (Kant itt Diderot-ra hivatkozik, aki szerint a politikai tényezővé válásnak mindig a tulajdonnal való rendelkezés az alapja.) Kantnak a polgárról alkotott fogalma tehát megközelíti az állampolgár fogalmát. Szerinte „az az alattvaló, aki egyidejűleg állampolgár is, az a polgár". Hume megállapítja, hogy a civil társadalom lényegében a vagyon- és a tulajdonrendszer összessége, melyet az egyének kölcsönös jogai szabályoznak; másfelől, a politikai szabadság a fokmérője e rendszer tökéletesedésének. Hegelnek is az a szándéka, hogy a polgár státusában kibékítse ezt a két ellentétes pólust. Mint megállapítja, ezek az egymásnak ellentmondó jelentések (citoyen *versus* burgeois) két hatalmas és erős ókori politikai kultúrában gyökereznek, mindkettő a maga módján alakította ki a „modern európai állam generatív elveit"; a polgárról mint szubjektivizált egyénről és a népről mint a politikailag szubjektívizált egyének összességéről alkotott eszme az *ókori polisz polgárságának elvében* csírázott ki; a bourgeois fogalma pedig, amely magánjogi sajátságokat foglal magában, *Róma republikánus hagyományaiban* lelhető fel. A görögöknél – emlékezzünk csak Arisztotelészre – az állam a „polgárok közössége", melyben az egyenlő státusú szabad emberek (politai) saját maguk és a többi *polgártársukkal* közösen alakítják a politikai közösség életmódját és a „közjót", amely köré e közösség tömörül. A polgárság elve egy másik elnevezése a szabadságeszménynek és közös kifejezője azon *státusoknak* (a vitára, a nyilvános beszédre, a közéletben résztvevők egyenlő elbírálására való jog), melyekben kifejezésre jut a polgár politikai akarata és hatalma. Megfigyelhető, hogy Róma republikánus hagyományában a polgári státus *(status civilis)* a három legfontosabb státus (status libertatis, status civitatis, status familias) közül csak az egyik; jelentős sajátság továbbá, hogy e státus csak a tulajdoni felhatalmazások alanyát illeti meg. Hegel a polgári státus e két elvét és két alapvető sajátságát hozza közelebb egymáshoz, megállapítva, hogy a polgár (Staatbürger) egyidejűleg magánzó, szatócs, magánjogi felhatalmazással bíró személy (Spiessbürger), egyszersmind állampolgár is (Reichbürger).

A polgárság elve

A polgárság (citizenship) elvén azon státusjogok és felhatalmazások értendők, melyekben kifejezésre jut a polgár politikai akarata és hatalma. Ez az elv – ahogyan A. Giddens is említi – egyaránt magában foglalja a politika alapvető

szerkezeti viszonyainak jellegzetességeit (egyén – politikai hatalom), de a politikai szubjektivizálásnak és a politika demokratizálásának összetett folyamatait is. (A. Giddens: 1985, 198–221 old.) Nyilvánvalóan erre gondolt Tocqueville is, amikor megállapítva, hogy a *politika republikanizálásának* elindítása (a racionalizálási és centralizációs folyamatok mellett) egyike a francia forradalom legjelentősebb eredményeinek, ezt a folyamatot konstitucionálisan mint „a többség uralkodását" határozta meg, politikailag pedig mint a „megszerzett jogok" összességét, melyek a polgárnak a politikai hatalomra gyakorolt befolyását biztosítják. „Ahogy erény híján senkiből sem válhat nagy ember – írja –, ugyanúgy egyetlen nemzet sem lehet nagy, – és hozzáfűzhetjük – semmilyen társadalom sem képzelhető el anélkül, hogy a jogokat tiszteletben tartaná." (A. Tocqueville: 1969, 244–245. old.) A polgárság elvének egyetemessége módot ad arra, hogy „lemérhessük" a politikába bekapcsolódó emberek hatalmát és erejét. A polgárság elve mindig egy általános státust fejez ki, amely a „politikai közösségbeli teljes jogú tagság" lehetőségében mutatkozik meg. E státus természetéből következik, hogy mindazok, akik élvezik, azonos jogokkal és azonos kötelezettségekkel, azonos szabadsággal és azonos megszorításokkal, azonos hatalommal és azonos felelősséggel rendelkeznek. Ez az elv továbbá azt sugallja, hogy attól függetlenül, milyen kultúrához és az individuális tapasztalat milyen formájához kötődik az egyén, a különböző vallási, regionális, osztály- és etnikai csoportokhoz való tartozásának eredményeként a közéleti politikai kultúrának a magva benne rejlik a polgárság elvében (J. Rawls: 1993.). A polgárság elve tehát mindig magában hordozza az egyenlőség és az általánosság elvét, amely túlmutat a parciális tapasztalatokon és különbségeken, egy közösség nyilvános politikai kultúrájának tűzfészekbeli magván. Másik sajátsága, hogy ez a státus mindig magában foglalja az egyén és a hatalom különös egymáshoz való viszonyát. E kölcsönös viszonyban a polgárt „terhelik" az állammal szemben fennálló politikai kötelezettségek, de őrá nehezedik azoknak a jogoknak a „terhe" is, melyek az állam javát szolgálják, de szükség esetén az állammal szemben is bevethetők (jog az ellenállásra és a polgári engedetlenségre). A polgáság elve lényegében nem más, mint „a megszerzett jogok összessége" – mint ahogyan Tocqueville is megállapította –, az egész modern politikai történelem pedig állandó és vég nélküli harc e jogok kiszélesítéséért. Következésképp ez az elv nemcsak az egyén politikai szubjektivizálását indítja el, hanem a modern demokratikus állam megalakításának bonyolult folyamatát is. A megszerzett jogok összessége három viszonylag jól elkülöníthető részre tagolódik. Az első és történelmileg a legrégibb csoportot a polgári jogok képezik (civil polgárság), a másodikat a politikai jogok (politikai polgárság), a harmadikat pedig a szociálgazdasági jogok. E felosztásból kitűnik, hogy európai állam kialakulását a fokozatosság és lépcsőzetes fejlődés jellemzi, egyetérthetünk hát N. Bobióval, hogy a modern európai állam történetében a jogállam a szabadság, a szabadság pedig a demokrácia előtt jött létre. (N. Bobio: 1989, 10–13. old.) Másfelől e felosztás arra utal, hogy a polgárnak a hatalomhoz való viszonya többrétegű és ellentmondásos, ami egyaránt kifejezi politikai akaratának erejét, de a politikai hatalom korrumpáltságával és romlottságával szemben az alárendeltségét is. Mind az egyik, mind a másik sajátság benne rejlik a polgári státus természetében, ezért nemritkán alakul ki olyan helyzet, amikor a polgár a saját hatalmát a saját szabadságának képzeli, amely rendszerint

demagógok, cézárok és zsarnokok uralmában ér véget. A polgárt a hatalomhoz való alapvető strukturális viszonya három különböző szereppel ruházza fel: az első szerint a polgár a szuverenitás megalkotója és olyan kulcsfigurája, aki a „közösség általános akaratát" formálja; a második szerint mindenekelőtt alattvaló, s e minőségében viseli az állammal szemben fennálló politikai obligációk (lojalitás, adók, illetékek, hadkötelezettség stb.) terhét, de azokkal a protektív jogokkal is rendelkezik, melyek a civil társadalom párhuzamos rendszerében alakulnak ki, és feltárják „a hatalomnak az egyénnel szembeni határait" (Mill). A harmadik rétegben a polgár mint fogyasztó és a modern (szociális) állam által szavatolt szerepek, javak és szolgáltatások igénybe vevője funkcionál (C. Offe: 1987, 501–537. old.).

Összefoglalva leszögezhetjük: a polgár mint a civil jogok és a „civil privilégiumok" (Blackstone) hordozója jogilag és politikailag azt a formációt alakítja ki, amelyet jog- és alkotmányos államnak nevezünk; az ilyen típusú formáció alapvetően azokat a pártatlan és általános szabályokat alkalmazza, melyek szavatolják az egyén szabadságát, a szerződések és a vállalkozások biztonságát; ugyanakkor e jogi-politikai formáció (a jogállam) a berendezés minőségével kapcsolatos kérdést megválaszolatlanul hagyja. A polgárság elvén belül a második „egységet" a politikai szabadságok képezik; egyedül ezek teremtenek előfeltételeket a demokratikus fejlődésre egy politikai rendszeren belül. A polgárok politikai akarata és a politikai jogok terjedelme között törvényszerűen ellentmondás áll fenn. F. Neumann szerint a politikai jogok természete és terjedelme a rendszer természetétől függ. A politikai jogokhoz való viszonyulás óhatatlanul megmutatja a politikai rendszer igazi arculatát; ha tehát demokratikusnak vallja magát, meghatározott jogokat feltétlenül érvényesítenie kell. Azokról a jogokról van szó (általános és egyenlő választási jog, a politikai szervezkedésre való jog stb.), melyek a rendszer procedurális legitimitásához nélkülözhetetlenek (F. Neumann: 1957. 176. old.).

Az egyén és az állam a posztkommunizmusban

Tanulmányunkban két fontos tényre kívánunk rámutatni: egyrészt arra, hogy a modern politikai történelem időszakaiban „a polgárság különböző formái" alakultak ki; másrészt arra, hogy a polgárnak az államhoz való viszonya nem egyértelmű, s hogy politikai akaratának formálása során betöltött szerepei nemcsak különbözőek, hanem össze sem egyeztethetők. Ez részben magyarázatul szolgál arra, miért keveredik össze oly könnyen az emberek „hatalma és szabadsága"; miért képzeli a polgár a nem individualista, organikus és antiliberális mozgalmak és ideológiák által nyújtott hatalom látszatát önnön szabadságának; az új keletű autoritárius politikai formációk miért fosztják meg oly ellentmondást nem tűrően a felelősségtől, s kínálják fel neki helyette az egy központról (az államról) szóló paternális formát, amely minden jónak, minden szabadságnak és egész életünknek mindenható letéteményese. Heller Á. szerint mindez oda vezet, hogy a posztkommunista társadalmakban a mozgósított tömegek, akárcsak az 1848-as forradalom utáni időszakban, „élvezik a szabadságot a demokrácián kívül". Mindenképpen választ kell találni arra a kérdésre, hogy a posztkommunista társadalmakban a polgár még mindig miért in-

kább „rabszolga", mint saját autonómiájának és szabadságának aktív védelmezője; miért vált ilyen könnyen „kis zsarnokok és demagógok" rabjává, hogy csak Arisztotelész kérdését elevenítsük fel, melyet az athéniak alkotmányának a politikai osztracizmusról szóló részében tett fel. Elemezve azokat az okokat, melyek előidézték és serkentették „az emberek szabadságának romlása és korrumpálása" folytán bekövetkező helyzetet, térjünk vissza azokhoz az intelmekhez, melyeket két liberális politikai író, I. Kant és J. S. Mill hagyott hátra. Kant félreérthetetlen: az emberek politikai akarata és autonómiája a tulajdonon nyugszik; a polgári státust csak azok gyakorolhatják, akiknek meghatározott vagyonuk van. Hegel és Home is hasonló elvet vallott. Hegel *Spiessbürgere* a polgár pozíciójának e fontos pólusára utal. De ezt a tényállást nem foghatjuk fel a „vagyoni ceznus" egyszerű kérdéseként, hanem figyelmeztetésnek kell vennünk, hogy a nem autonóm, szegény és pauperizált társadalom az emberek politikai szubjektivizálásának objektív akadálya. A demokratikus politikai modernizáció és a gazdasági modernizáció foka közötti összefüggés jobbára csak közhely. A posztkommunista társadalmak – mint a jugoszláv társadalom is példázza – megmutatták, hogy a középosztály általános pauperizálásával és szétbomlasztásával nemcsak a gazdasági és politikai modernizáció lehetősége csökkent, hanem az autoritárius hatalommal és a harcias politikai projektumokkal szemben kifejtett ellenállás is egyre gyengült. Mill nem így ítéli meg a helyzetet. Ő úgy véli, hogy a politikai polgárság prakticizálása megfelelő fokú felvilágosultságot és politikai tudást igényel, következésképp a nagyobb fokú tudással és kultúrával felvértezett polgároknak nagyobb fokú közfelhatalmazással is kell rendelkezniük. Ha Mill elitizmusát egy liberális politikai író kétkedéssel fogadja is, egy másik francia politikai filozófusnak, Condorcet-nak az érvei talán meggyőzik. Condorcet ugyanis azt állítja, hogy azok a népek, melyeknek fejlett polgári (civil) oktatásuk volt, nem ismerték a zsarnokságot. Condorcet-nak e megállapítása segítséget nyújt azon politikai formáció természetének a megértéséhez, amely megbéklyózta a posztkommunista társadalmakat, s amely a „demokratikus társadalmak" és a posztkonstitucionális hatalom" különleges szurrogátumaként jött létre. A szabadságnak a demokrácián kívüli élvezése a cezarista politikai formációban fejeződik be, amely egyszerűen elválaszthatatlan „a cezarizmust megérdemlő társadalomtól" (E. Voegelin). A cezarizmus a polgárság elvének megsemmisítésére törekszik, s e ténykedését egyaránt elősegíti a korrumpált nép, a politikai élet alacsony szintje, a társadalom felbomlása. „A cezarizmus egy korrumpált nép gonosztetteinek a megbosszulója. Egy degradált társadalomból nő ki, és e degradáltság talaján tenyészik. (. . .) A cezarizmust annyira illeti meg érdem, amennyire igazságos a megérdemelt büntetés." (L. Strauss, 1963, 191. old.) A vezér (a cezár) és a tömegek ilyen interakciójára utal S. Moscovici is (The Age of Crowd), megállapítva, hogy a tömegpszichológia azoknak a hatalom birtoklásához szükséges módszereknek az egyike, amelyekkel korunk vezetői élnek, s élvezik is áldását: együtt emelkednek fel a tömegekkel.

És még egy fontos megjegyzés: aki a tömegeket vezeti, az mindig jogbitorló; ipso facto egyetlen cezarisztikus vezér *sem legitim,* fő jellemzője tehát a *legitimitás hiánya.* Az ilyen politikai berendezés rendszerint az organikus és autoritárius politikai kultúra ismérveit mutató társadalommal jár együtt. Szerbiában e politikai formáció kialakulását három politikai folyamat követte: a/ a politikai hatalom *jogbitorlása* a meglevő politikai oligarchia részéről (a

hatalom szabályokkal és szabályok nélkül, illetve institucionális vagy nem institucionális módon való megváltoztatásának képlete); b/ a tömegek *autoritárius–populista mozgósítása*, amely „a nép hatalmát a szabadságaként tüntette fel" (Mondesquieu); c/ *bellicizmus* és a hódítás mint a „legitimitás állandó hiányát" pótlandó tényező.

A „legitimációs harcok" természete

A politikai berendezés magvát az ex-Jugoszláviában a *karizmatikus hatalom* és a *karizmatikus legitimitás* rendszere képezte. Az ilyen típusú berendezés – miként Max Weber is rámutatott a hatalom rendszerbeli szociológiáját taglaló művében – az önpusztításnak nagyobb lehetőségét hordozza magában, mint a hagyományos és a racionális legitimitáson alapuló politikai rendszerek. A legérzékenyebb probléma, mellyel az ilyen társadalmi berendezés szembe találja magát, a *karizmatikus örökösödésnek*, valamint a *karizmatikus autoritás rutinizálásának* a gondja. A politikai berendezés jellege a két probléma megoldásának módjától függ. Weber elemzése, melyet módszerében követünk, rámutat, hogy e probléma két úton rendezhető. Az első szerint az új karizmatikus vezető azon szabályok és kritériumok alapján lép elődje örökébe, melyeket maga az előd szabott meg a „karizmatikus közösség" tagjaival együttműködve, tehát a régi vezér irányítja a *politikai örökösödés folyamatát.* A másik megoldás az, hogy ugyancsak ő jelöli ki az utódját, s a kiszemelt utód elismerése rendszerint az ő legerősebb és legkiváltságosabb követőinek (a karizmatikus közösség) akklamációjával történik. (Max Weber: 1964, 56–77. old.) Ez utóbbi eljárás úgyszólván ideális módon zajlott le Észak-Koreában (Kim Ir Szen politikai örökségének áthagyományozása).

Az egykori Jugoszláviában nem rendeződött a Josip Broz halálával előállt helyzet, vagyis a karizmatikus örökség kérdése. Sem Tito életében nem jelöltek politikai örököst, sem azokat a folyamatokat és szabályokat nem állapították meg, melyek alapján az államberendezés e jelentős gondját megoldhatták volna. Márpedig e kérdés rendezése nélkül a hatalmat nem lehetetett stabilizálni, s a „karizmát a mindennapi viszonyok szintjére csökkenteni". Természetes hát, hogy a jugoszláv társadalomban bekövetkezett az „autoritás hanyatlása", de az autoritást továbbra is gyakorolták a néhai uralkodó *istenítésének* törvényes formulájával (a „Tito után is Tito" politikai formula). Az autoritás ilyen hanyatlása, mint a karizmatikus hatalom befejezetlen rutinizálásának következménye óhatatlanul magával vonta a „valaki szuverén helyzetének a *primus inter pares* helyzetre való süllyedését" (Weber).A történelemben ismeretes a „testületi uralkodó" (archon, konzul, dózse) fogalma, ennek egyik változata a jugoszláv példa: az államot politikai testület (a JSZSZK Elnöksége) irányította, melynek élén a tagok egyike, a *primus inter pares* állt. Párhuzamosan két folyamat ment végbe: a testületi államfő tekintélyének csökkenését egy olyan állapot követte, melyben egyes tényezők (a köztársasági és a tartományi oligarchiák) az öröklött karizmatikus közösség keretében el sem ismerték azt, aki e „csoport" élén áll.

Egy ilyen politikai rendszerben, melyben a karizmatikus vezér (Tito) volt a stabilitás alapvető tényezője, egyszersmind az a személyiség, akinek karizmája

köré rendeződtek a politikai közösség tagjainak normatívumai, melyekkel az *alapvető konszenzus hiányát* igyekeztek pótolni, a központi hatalom hanyatlása törvényszerűen *legitimációs harcokba* torkollott. Ezt a folyamatot a szerb politikai vezér, Slobodan Milošević indította el, és ő volt az első, aki felbontotta a Tito utáni rendszer öröklött politikai oligarchiái közötti látszategyensúlyt, és csakhamar ő vált a szerbiai politikai és társadalmi folyamatok igazi természetét felfedő kulcsfigurává. De lássuk, hogyan is szilárdította meg ez a politikai vezér a hatalmát, milyen általános ismertetőjelek jellemzik legitim harcát. S. Milošević politikai technológiája elsősorban a *„régi legitimitással"* való szakításon alapul. Azt a legitimációs formát, melyre a régi politikai közösség (az egykori Jugoszlávia) épült, és amely a „testvériség–egység" („jugoszlávság") *anacionális* rendszerét hozta létre, Milošević a *nacionalista patriotizmus* eszméjével zúzza szét. Ebben az ideológiában két irányzat fonódik össze: az egyik szerint Jugoszlávia más részei nem biztosítanak „megfelelő keretet" a szerbek életéhez (akkori epigonjainak egyike, M. Bećković költő a Szerbián kívüli szerbekről mint „a legyilkolt nép maradványáról" beszél); a másik abban az álláspontban tükröződik, mely szerint fel kell számolni a szerbekről mint „a jugoszlávság piemontiairól" alkotott régi formulát. Felülkerekedik tehát az a (miloševići) tézis, hogy meg kell szabadulni „az unitarizmus komplexusától". E politikai technológia másik sajátságát az *uzurpáció* mint a hatalomra való kerülés módja képezi. Szerbiában a heves politikai harcok során nyíltan alkalmazzák a politikai uzurpáció formuláját (a szerbiai viszonyokat a szabályok tiszteletben tartásával vagy áthágásával, intézményesen vagy más úton, de mindenképpen meg kell változtatni). Az uzurpáció formulája a nép *támogatásának plebiszcitárius-populista mozgósításában* lelte meg legitim fedezetét („a nép megtörténése"). Az öröklött politikai intézmények és eljárások szétrombolásával párhuzamosan a politikai harcban bevezeti a „közvetlen politikai akciók" formáit is. „A vezetőség vagy a nép élére áll, vagy elfújja a szél." (S. Milošević: 1989, 38. old.) Milošević retorikájában megjelenik a „totalitárius zsargon" és a „demagóg kifejezéstár". Az általa leggyakrabban használt szavak a „mozgósítás", a „homogenizális", a „differenciális", az ő beszédeiben a *populus* egyenlő a „mozgósított és homogenizált néppel" (N. Popov: 1993, 21. old.). Ezzel egyidejűleg épül ki az új vezér személyi kultusza, akit a „haza atyjának" titulálnak, aki „mindennek, ami szerb, a paradigmája", olyan vezér, aki népének „visszaadta a lelkét", és „megszabadította a bűntudat komplexusától". Ebben nagy szerepet játszott az irányított közvélemény", a dirigált zenekar, amely a független civil társadalom és a „független közvélemény" hiányában a médiumokat „csúszómászó sajtóvá" alacsonyította le (J. Brice). Megmutatkozott, hogy a független civil társadalom kialakulatlansága folytán a politikai közvéleményre olyan brutális nyomás nehezedik, amely csak visszás eredményeket vonhat magával. Ez természetesen a többi politikai intézményre is vonatkozik (Lj. Madzar: 1994).

A legitimációs harcok folyamata 1990 közepén fejeződött be, amikor is Szerbiában kulcskérdésként hangzott el, hogy előbb szabad választásokat kell-e tartani – mint az alig a konstituálódó ellenzék is szorgalmazta –, vagy pedig előbb az alkotmányt kell meghozni. Az újonnan megalakult politikai oligarchia a második megoldást mellett állt ki. A referendum Milošević győzelmét eredményezi, az új alkotmány pedig intézményesen is megszilárdítja a *plebiszcitárius*

cezarizmus gyakorlatát. A köztársasági elnök igazi *uralkodóvá* válik, mivel felhatalmazzák, hogy határozzon a rendkívüli állapot *korlátlan időre való* bevezetéséről és megszüntetéséről, továbbá az ilyen állapot során foganatosítandó összes intézkedésekről. (Szerbia Alkotmánya, 83. szakasz, 7. és 8. bekezdés; Törvény a rendkívüli állapot esetén alkalmazott intézkedésekről, 19/91) E felhatalmazások természete (terjedelme, korlátlansága) lényegét tekintve *diktatórikus*. Amíg Róma a hatalomimádó egyeduralkodók ellen a diktatúra kellő idejű korlátozásával védekezett, Szerbiában a római zsarnokság e „fogyatékosságát" könnyedén kiküszöbölték. (K. Čavoški: 1991, 105–111. old.) Szerbiának tehát az uralkodó nevéről felismerhető (cezarista) rendszere lett. Szerbiában azonban e politikai formációt kulcstényezőként végül is a *háború* alapozta meg. A háborúba való bonyolódást olyan alapvető lehetőségként fedezik fel, amellyel pótolható a rendszer „legitimitásának állandó hiánya". A háború véglegesen tönkreteszi az autonóm civil társadalom kezdeményező erőit és a független politikai közvéleményt, melyek a társadalom lehetséges liberalizálásának és demokratizálásának tényezői lehettek volna. Bizonyítást nyer tehát Tocquville azon tézise, mely szerint „mindazoknak, akik arra törekednek, hogy egy új demokratikus nemzetben megsemmisítsék a szabadságot, tudniuk kell, hogy a háború a legbiztosabb eszköz ennek elérésére. (A. Tocquville: 1966, 592. old.)

A háború és a rendszer

A civil állapot (status civilis) történelmileg és strukturálisan is a militáris társadalom (societas militaris) és a militáris szellem szöges ellentéte (V. Pavlović: 1994). A modern nemzetek a civil társadalom formatív elemeire (autonómia, vállalkozás, kereskedelem, béke stb.) támaszkodnak. Ahol a civilizált szemléletmód válik uralkodóvá, ott megszűnik a háborút gerjesztő barbár impulzus, állapította meg B. Contsant francia politikai író az uzurpációról és a hódításról szóló terjedelmes értekezésében. (The Spirit of Conquest and Usurpation, 1988, 51. old.) A békéhez vezető tendenciák a modern nemzetek univerzális sajátságai, írja, majd a továbbiakban az olyan politikai rendszereket elemzi, melyek formális elveken nyugvó törvényes úton keresnek indokot s kellő pillanatot a *háborúra*. E világos gondolatmenetet követve is nehéz azonban a szerbiai politikai rendszer természetét megérteni, ha e constant-i fontos „rendszerbeli pillanatot" (id. mű, 81. old.) külön nem elemezzük. Az alapvető formális elvek némelyikére az alábbiakban igyekszünk rámutatni. Az egyik legszembetűnőbb mindenesetre az *uniformitásra* és az *egységesítésre* fektetett hangsúly. Az uniformitás az ilyen politikai rendszer számára az, amit az egyenruhák jelentenek a háborúban álló hadseregnek. A háború, bizonyítottan, mindig erősíti az egységet és az uniformitást; fokozatosan minden elveszti benne sajátos jellegét és politikai színezetét. A különbözőségre való jogot (amit Jelinek annak idején a civil jogok feltételeként és kiindulópontjaként jelölt meg) elfojtja a kollektív értékek túlhangsúlyozása, s az individuális autonómia elvész a kollektív identitások dominanciájában. Mindaz, ami szembeszegül a hirdetett értékekkel, antirendszernek és anarchiának minősül. Az egyéni szabadság fejet hajt az állami okok előtt, a *nemzeti patriotizmus* pedig megadja a vázát a nemzet politikai-kulturális identitásának. A polgárság (civilitás) elvét,

mely szerint a nép a politikailag szubjektivizált egyének, polgárok gyülekezete, a népnek *en masse*-ként való felfogása helyettesíti. E tömeg csak akkor ébred fel, ha elengedhetetlen szükség mutatkozik a fennálló rendszer és a sérthetetlen vezér politikai támogatását biztosító mozgósítására. E politikai technológia az *összeesküvésről* szóló politikai formulát alkalmazza (a rendszer e formulával különösen a nemzetközi közösség által bevezetett zárlat után élt), és állandóan az *ellenségkép* kialakítására törekszik, így keres a *rendszeren kívül támaszt* önigazolásaként. Ez a cezarista politikai formáció fontos sajátságának számít. *(Brunner, Conze, Cosellick: 1972, 726–772. old.) A negatív legitimitás* formulája, melyet a *barát–ellenség* totalitárius mintaképe követ (a totalitárius politika e mintaképében csupán a kifejezés változik, és most az „osztályellenség" helyét a más etnikai és nemzeti közösségek tagjai foglalják el), felfedi, hogy az „új rendszer" köldökzsinórral még mindig a „régi rendszer" uralkodási technológiájához kötődik. Ám a „szervezett konszenzus" kialakításának technológiáját a lakosság egy részének (a rendszer aktív és harcias követőinek) korrumpálására szolgáló technikával egészítik ki, s mindezt másik, nagyobb részének a *passzív engedelmesség* állapotában való tartásával kombinálják. Az elemzések azt mutatják, hogy Szerbiában a politikai rendszer fő szövetségese az „új osztály", amely főleg a nem termelők (háborús nyerészkedők, alvilágiak, bűnözők stb.) rétegeiből verbuválódik, valamint a „régi rendszer" intézményei (a katonaság, a rendőrség, az adminisztráció), továbbá a lumpenproletariátus és a politikai provincia alkotja. (M. Lazić: 1994, 163–187. old.) Ilyen körülmények között alakul ki a *paternalista obligáció* típusa, amely a mindenható államot a jog, a szabadság és a magánvagyon alapvető letéteményeseként hozza létre. Az effajta rendszer, mint ahogy Tocqueville is rámutatott, a civil társadalom, az egyéni és a csoportos autonómiák teljes bomlására vesz irányt, s az elemi túléléshez szükségesek kivételével minden más emberek közötti kapcsolatot felszámol. A hiperinflációnak és a nép szervezett kirablásának 1992–93. évi időszaka hozta létre az ilyen jellegű viszonyokat. A paternalista obligáció kiindulópontja a passzív alattvalóság, ez pedig minden despotizmus záloga (Montesquieu). Minden rendszer közül az *imperium paternale* a legrosszabb (Kant).

A cezarista uralkodás a legitimitás régi típusával való szakítást jelenti; nem más, mint az uzirpációnak különös, önnön jogtipró természetéből eredő formája; ebből következően állandóan kísérik a legitim és szilárd hatalom kialakításával kapcsolatos nehézségek; olyan probléma ez, amelyet ezen uralkodási típus keretében nem lehet megoldani. A szerbiai politikai rendszerre mindezen sajátságok jellemzők. E rendszer valójában a *kvázi-legitim* uralkodásnak az a különös formája, melyben állandó a törekvés annak érdekében, hogy az uzurpációt legitim sajátságokkal lássák el, hiszen legitim elvek örvén hatásos és fennkölt jelszavak pufogtathatók. Kvázi-legitimnek az az uralom számít, hogy az olasz politikai író, G. Ferraro meghatározásával éljünk, amely *az erőszakot, a megfélemlítést, az emberek bizonytalanságát* és az intézmények *ingatagságát a szabadság látszatával*, az *intézmények látszatával* és a *legitimitás látszatával* leplezi. (G. Ferraro: 1942, 125. old.) Ez az az állapot, melyet annak idején Quintus írt le a Ciceróhoz intézett levelében: „Te látod, hogy nincs köztársaság, hogy nincs szenátus, hogy nincs méltóság egyikükben sem". A szerbiai politikai viszonyokra pontosan ráillik ez a meghatározás. Autoritás nélkül intézmények, tekintély nélküli egyének, a jog és a politikai rendszer állandó dezinstitucio-

nálása nyomja rá bélyegét e rendszerre. A politikai intézmények az *ochlokrácia* felülkerekedésével összeomlottak, a jog- és a politikai rendszer dezinstitucionálása folytán kialakult az „anarchiát a rendszer nevében" állapot, a jogi normák hiperinflációja a veszélyeztetett szabadság és a jogbizonytalanság állapotába torkollt. A rendszer dezinstitucionálását állandó politikai és jogi mozgósítás kísérte; tervezeteket és szabályokat ma csak azért hoztak, hogy holnap elfelejtsék vagy megdöntsék őket. Világossá vált, hogy mindez azon mechanizmusok eszköztárába tartozik, melyekkel fenntartották a politikai publikum „magasfeszültségét", hiszen a tömeg élteti a „népszerű zsarnok" politikai hatalmát. Napóleontól, aki szerint a publikum túlzott várakozásait csak változatossággal lehet kielégíteni: „a franciáknak minden három hónapban valami újat kellett adni", S. Milošević szemmel láthatóan jól megtanulta és alkalmazta is ezt a régi politikai technikát. Eddigi uralkodása az átejtések, a hitszegések, a félrevezetések és az erőszakoskodások sajátságos története. Az egyik politikai projektumot a másik követte, az egyik politikai formulát a másik váltotta fel. Ténykedésének rövid időszakában külön helyet foglal el a Szerbia fejlesztésére kiírt kölcsön és a „gyorsvasutak" projektumai, a polgárok devizatakarékainak kirablása, a „Jugoscandic" és a „Dafiment" bankok botránya, az „össz-szerb egyesítés" megígérése stb. E politikai irányvétel mindmáig nélkülözi az átgondolt társadalmi és politikai korrekciót, annyi mégis kitűnt, hogy a plebiszcitárius-populista támogatás tartalékai nem kifogyhatatlanok. A rendszer háborúba való belebonyolódása akkor következik be, ha a „plebiszcitárius felhívás" ereje gyengül, a differenciátlan politikai publikum elvárásai csökkennek. Ilyenkor a háború a rendszer legfontosabb legitimációs megokolójává lép elő, s ekkor még a *választások* is jelentős plebiszcitárius jelleget öltenek (Weber). A háborúra való támaszkodás e rendszer titka. A háborúban elszenvedett első (katonai vagy diplomáciai) vereség, ahogy V. Roscher német közíró kifejezte, „hazatéríti a cézárt". *E rendszer legnagyobb ellensége a béke.* A veszély abban rejlik, hogy ami káosszal jön, az általában káosszal is távozik, miként F. Neumann megállapítja a cezarizmusról szóló tanulmányában. A cezarista uralmak története azt mutatja, hogy e politikai rendszer háromféleképpen távozik a politikai színtérről: az első szerint lázadást idéz elő, és a nép megdönti; a másik szerint külső agresszió esetén nem élvezi a nép támogatását; a harmadik szerint a vezér hatalma csökken, igaz, egy hosszabb időszak folyamán, de szégyenletes és bizonytalam módon. A szerbiai politikai rendszerhez a harmadik mód áll a legközelebb.

A civil társadalom és az alkotmányos patriotizmus lehetőségei

A Szerbiában kialakult posztkommunista formációban a civil társadalom egyfajta *normatív* koncepció ismérveit mutatja. Szociális kötőanyaga még mindig gyenge, mert fejlődésének gátat vet az autoritárius rendszer represszív gyakorlata. Az (anti)politika ilyen körülményei között két jelentős irányzat van kibontakozóban: az egyik a „régi rendszertől" örökölt és törékeny politikai infrastruktúrára támaszkodik, melyben – Gramsci meghatározása szerint – „az állam volt a minden, a civil társadalom pedig a kezdet kezdeténél tartott"; a másik abban a módszerben nyilvánul meg, ahogyan a modern típusokat megelőző au-

tonómiák a posztkommunista társadalmakban átalakultak. Ezeket az autonómiákat vagy a mindenható állam kolonizálta, vagy pedig megerősödött organikus-parochiális jellegük folytán váltak az új típusú zsarnokság potenciális támaszaivá. Tocquville megállapítása, hogy ott, ahol a régi típusú autonómiák nem öltötték fel a civil társadalombeli autonómiák jellegét, „az új despotaság" törvényes irányzatával állunk szemben, igazolást nyert a posztkommunista rendszerek anatómiájának elemzése során is. A szerbiai cezarista politikai formáció (a „demokratikus despotaság") a következő két pilléren nyugszik: a civil társadalmi rend mindenható kolonizálásán és elnyomásán, valamint az organikus-parochiális autonómia felújításán. Mindehhez kétségkívül hozzájárul a szerb társadalom liberális és individualista hagyományainak törékenysége is. (M. Đorđević: 1973). Ily módon az *organikus-kollektivista identitás* természetszerűleg vált az antiliberális és bellicista mozgalmak gerjesztőjévé az egykori Jugoszlávia területén. E rendszerek – köztük a fentebb elemzett szerbiai rendszer – rövid története azonban rávilágít, hogy a *nacionalista patriotizmus* jelszava („szerbség", „horvátság", „bosnyákság" stb.) nem biztosítja ezen országoknak sem a *stabilitását,* sem a demokratikus berendezését. A nacionalista patriotizmus gyengécske irányzat ahhoz, hogy az érintett országokban létrejöhessen a konszenzus. E konszenzust nem lehet a nemzeti patriotizmus és a nemzeti identitás feltételeire alapozni, aminthogy az antiliberális és antidemokratikus politikai elit uralmi feltételeire sem. Ennek az elitnek azt üzenhetnénk, amit Constant mondott kora politikusainak: „Tanuljátok a civilizációt, ha civilizált korban akartok uralkodni. Tanuljátok a békét, ha békés embereken akartok uralkodni." A béke a civil társadalmi kezdeményezések fő szövetségese. A béke érleli annak reményét, hogy a civil közösségek demokratikus átlényegüléséhez és *normális típusú identitásának* kialakításához a *polgári és alkotmányos patriotizmus* nyújt kellő alapot. Az alkotmányos patriotizmus politikai-kulturális kifejezője a polgárság elvének, mint „annak a „nagy életelvnek, melyen a civil és a politikai társadalom alapul Európában" (Tocqueville).

Fordította: *PÁLINKÁS László*

Irodalom

BOBIO, N., 1989: *Upturned Utopia*, NLR, 3/1989

BRUNNER, O., Conze, W., Cosellick, R. (Hrsg), 1972: *Geschitliche Grundbegriffe*. Stuttgart.

CONSTANT, B., 1989: *Political Writings* (trans. and ed. oy B. Fontana). Cambirdgs, Cam. Oniv. Press.

CAVOŠKI, K., 1991: *Slobodan protiv slobode*. Beograd, Dosije

CIDDENS, A., 1985: *The Nation-State and Violence*. Cambridge, Politiy Press

GRAMSCI, A., 1980: *Selection from Prison Notebooks*. N. York, International Publisher

FERRERO, G., *The Principles of Power*. The Graat Crisis of History N. York, G. T. Putmans: 1942.

HELLER Á.–FEHÉR F., 1994: *Democracy in Apsolute Present Time*. Politik und Gesselschaft 1/1994.

HELLER, H., 1971: *Der Machtsstatogedanke bei Hegel.* Gesamelete Schriften, Bandl, Leiden.
LAZIĆ, M., 1994: *Sistem i slom.* Beograd, F. Višnyić
MADŽAR, Lj., 1994: *Electrocal Capture and Nationalist Totalitarism* (Radni prilog za skup „Potisnuto civilno društvo")
MILOŠEVIĆ. S., 1989: *Godine raspleto. Beograd, BIGZ*
OFFE, C., 1987: *Democracy against Welfare State.* Political Theory, vol. 15, No 4.
PAVLOVIĆ, V., 1994: *Erazmus.* Zagreb
POPOV, N., 1993: *Srpski populizam.* Beograd, Vreme, br. 135.
RAWLS, J., 1993: *Political liberalism.* N. York, Col. Univ. Press.
STRAUSS, L., 1963: *On Tyranny.* N. York, Cornel Univ. press.
TOCQUVILLE, A., 1955: The old Regime and French Revolution. N. York, Doubleday and Comapang Nc.
TOCQUVILLE, A., 1969: *Democracy in America.* N. York, Doubleday.
TREITSCHE, H., 1916: *Politcs.* London, Constable
WEBER, M., 1964: *The Theory of Social and Economic Organisation.* N. York, The Frec Press.

Bosnyák István

A KISEBBSÉGI HELYI ÖNKORMÁNYZATOK ÉS A SZEMÉLYI AUTONÓMIA LÉTREHOZÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI ÉS PROBLÉMÁI A VAJDASÁGBAN

Századunk utolsó évtizedeiben Kelet-, Közép- és Dél-Európa térségein teljesen eredménytelennek és meddőnek is bizonyult a népközösségek etnikai harmóniája gyakorlati megvalósításának és tartós megőrzésének marxista-internacionalista koncepciója. Emiatt aztán e felfogásmódnak, vagyis a nemzetek és a nemzeti kisebbségek egyazon államon belüli békés együttélésének és a nemzetközi viszonyokban betöltendő „híd-szerepének" szociológia eszközét – a munkás*osztályt* – és közelmúlti, feltételezett politikai biztosítékát – a kommunista *pártot* – mind az egykori „reálszocializmus" államaiban, mind az „önigazgatási szocializmus" országában egyaránt egy új „demiurgosz", azaz „világteremtő szellem" váltotta föl: a *nemzet* és a nemzet*állam*.

A nemzetállam koncepciója viszont ismét az *uralkodó nemzet* koncepciójával lett azonos, amiért is Kelet-, Közép- és Dél-Európa régi és új uralkodó nemzetei ma megint nem mutatnak készséget arra, hogy saját nemzetállami szuverenitásukból akár egy jottányit is átengedjenek „saját" nemzeti kisebbségeiknek. Nem mutatnak ilyen készséget, hisz a nemzeti kisebbségekkel és etnikai közösségekkel való demokratikus hatalommegosztásnak a puszta eszméje is idegen tőlük. Ehelyett – nagy egyetértésben és nagy vehemenciával – a fölöttük való szubordinációra törekednek.

Azonban maguk e kisebbségek és etnikai közösségek is – belecsöppenvén az egypárti államot felváltó többpárti nemzetállamok újabb reneszánszának áldatlan adottságaiba – jobbára elfogadják e politikai logikát. A régebbi és újsütetű nemzetállamok azon régióiban ugyanis, amelyekben ők a kisebbségiek képviselik a statisztikai többséget, nem pedig az uralkodó nemzetek tagjai, maguk sem hajlandók demokratikus és toleráns módon megosztani a regionális hatalmat az adott nemzet képviselőivel, hanem ők is etnocentrikus helyi hatalomra törekednek „saját portájukon". Ennek az ugyancsak monoetnikus logikának a szellemében született, egyebek között, az etnikailag minél „tisztább" *horvát* Herceg-Bosna, a *bosnyák* Bosznia–Hercegovina, a horvátországi és boszniai *szerb* Krajinák, a *muzulmán* Szandzsák, az *albán* Kosovo és a *magyar* autonóm körzet koncepciója Vajdaság egy részén.

1

Ez utóbbi koncepciót a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének 1992 áprilisi közgyűlésén meghozott állásfoglalás részletezi. E dokumentum szerint Vajdaság azon községeit, amelyekben a magyarok képezik az egyszerű többséget, különleges státus illeti meg, külön alapszabályzattal, mely szavatolja a többségi magyar lakosság önkormányzatra való jogát, ugyanakkor pedig az illető községek területén élő, statisztikai kisebbséget képező szerbek, horvátok, szlovákok, románok, ruszinok és más népcsoportok egyenjogúságát is. E különleges státusú, túlnyomórészt magyar lakosságú községeknek aztán joguk lenne szabad társulásra a Magyar Autonóm Körzetbe. (Lásd: *Magyar autonómia.* A VMDK állásfoglalása az önkormányzatról. Szakértői tervezet. A VMDK közgyűlésének dokumentuma. Magyarkanizsa, 1992. április 25., 68 old.)

Mivel jelen tanácskozásunkra – az előzetesen megküldött program szerint – külön beszámoló készült a VMDK kisebbségi önkormányzat-koncepciójának egészéről, illetve az ún. háromlépcsős magyar autonómiáról, mi ennek a *területi-etnikai* autonómiaformának a módozatait ezúttal nem elemezzük. Azonban összegezzük saját személyes – negatív – állásfoglalásunkat az autonómiának *ezzel a formájával* kapcsolatban, éspedig egy korábbi terjedelmes publikációnk alapján. (L.: Néhány dokumentum, némi kommentárral és konklúzióval. *Híd,* 1994/1-4. sz., 67-91.p.)

A kisebbségi helyi önkormányzat és az ún. perszonális autonómia modelljével ellentétben, a VMDK platformájának a magyar autonómiával kapcsolatos „harmadik lépcsőfokát", vagyis a Magyar Autonóm Körzet létrehozását ugyanis mi irreálisnak és lehetetlennek tartjuk, főként az alábbi körülmények miatt:

1. A Vajdaság még mindig – az 1945 előtti és utáni, több hullámban érkező kolonizációt s a köztársasági (szerbiai) alkotmány legutóbbi változatának 1990-ben való meghozatalát követően is – egységes, osztatlan régiót képez, jellegzetes földrajzi, természeti, történelmi, művelődéstörténeti, demográfiai és hitéleti sajátosságokkal, melyek között a legtipikusabb a többnemzetűség, többnyelvűség, multikulturalizmus és sokvallásúság.

2. Ennek az osztatlanságnak belső, mégoly békés megbontási kísérlete bármely vajdasági nemzeti kisebbség vagy etnikai csoport részéről előreláthatatlan kockázattal járna mindenekelőtt az illető kisebbség vagy etnikai csoport számára, tekintettel a többségi, főként pedig az utóbbi háborús években beköltözött telepes lakosság jelentős részének homogenizáltságára és militánsságára.

3. A több éves nemzetállami propaganda és a médiumok révén érvényesülő kollektív tudatmanipuláció megtette a magáét a többségi nemzetek toleránsabb régeteiben is, amiért a közelebbi jövőben őtőlük sem reális elvárni, hogy beleegyezzenek bármely vajdasági kisebbség mégoly részleges területi önállósulásába.

4. A vajdasági magyar népesség hatalmas többsége – amennyiben nem csal laikus néplélektani tapasztalatunk – maga sem kész a hatalmi funkciók (egyebek közt pl. a bíróságiak és a rendőrségiek) átvételére és önálló gyakorlására a hét-nyolc társult községnyi, túlnyomóan magyar lakosságú Autonóm Körzetben.

5. Ugyancsak nem reális, sőt illuzorikus is elvárni a közeljövőben, hogy kodifikálják az európai kisebbségek és etnikai csoportok jogát az önrendelkezésre, éspedig mint olyan jogot, amely előfeltétele lenne az adott nemzetállam integritását nem veszélyeztető kisebbségi *területi* autonómiának is. A hágai és brüsszeli Jugoszlávia-értekezlet kötelező érvénnyel nem bíró álláspontjaitól, valamint lord Carringtonnak a délszláv térség nemzeti kisebbségeinek helyzetével kapcsolatos jóindulatú ajánlásától kezdve – amelyekre alapul, mindenekelőtt, a VMDK magyar autonómia-koncepciója – napjainkig megannyi hasonló ötlet és ajánlás bukott meg, bezárólag Balladur tervének első változatával s az EBESZ nemrégi budapesti értekezleténel eredeti koncepciójával.

Igaz ugyan, hogy a FUEV (Európai Népcsoportok Föderális Uniója) épp e budapesti értekezlet előestéjén aktualizálta ismét a nemzetközi népcsoporti jogok kodifikálásának szükségességét, s indítványozta az Európai Emberi Jogi Könvenció kiegészítését az európai népcsoportokhoz tartozó személyek alapvető jogairól szóló jegyzőkönyvvel, másrészt pedig kezdeményezte az európai népcsoportok autonómiajogról szóló külön konvenció meghozatalát is. (Amely népcsoportok egyébként, mellesleg szólva, mintegy *hatodát* képezik az európai össznépességnek!)

Azonban a nem csupán szeményi hanem egyúttal a közösségi kisebbségi jogok kodifikálási folyamatának újból és újból fel-felbukkanó, s aztán ismételten meg-megtörő hulláma nagy valószínűséggel túl szép humánus posztulátumként fog átöröklődni a XXI. vagy valahányadik új századra, s éppen ezért úgy tűnik számunkra, hogy azt elvárni *ettől* az Európától és *ettől* a nemzetközi közösségtől, hogy egy Dél-Tirol vagy a finnországi svédek lakta Aaland-szigetek pozitív precedense a közeljövőben *kötelező érvényű* nemzetközi-jogi kisebbségi normává váljon: ezt elvárni annyi, mint a Godot-ra várni... Ahelyett, hogy az egyelőre még futurológiai jellegű ígérgetésekhez, indítványokhoz és ajánlásokhoz tartanák magukat, az európai nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok több mint százmilliós tömegeinek alighanem sokkal célszerűbb lenne ahhoz tartaniuk magukat, ami látszólag sokkal szerényebb, ám ugyanakkor sokkal reálisabb vívmányt is jelent: a kisebbségi *helyi* önkormányzathoz és a *kulturális* autonómiához.

2

A jugoszláviai kisebbségi közösségek és tagjaik szabadságjogairól szóló törvény tervezete (Nacrt *Zakona o slobodama i pravima manjinskih zajednica i njihovih pripadnika.* Ekspertska grupa Saveznog ministarstva za ljudska prava i prava manjina Savezne vlade SR Jugoslavije Beograd, 25. februar 1993, 41. p.) meglehetősen merészen csatlakozott a nem csupán a személyi, de egyidejűleg a közösségi kisebbségi jogokat is kodifikálni igyekvő nemzetközi „új hullámhoz". Már a tervezet fogalomtára is arról tanúskodik, hogy e törvény a kisebbségi közösségek egyedi tagját nem akarja pusztán a *polgár*ra redukálni – miként azt, jobbára, az érvényben levő köztársasági és szövetségi alkotmányaink teszik –, hanem úgy kezeli e polgári egyedet, mint aki egyúttal bizonyos kisebbségi közösség meghatározott kollektív jogokkal is bíró tényezője. A tervezet általános részét követő, külön rendelkezéseket tartalmazó fejezet ezért kodifikálja a kisebbségi közösségek jogát a társulásra és politikai tevékenységre; az államha-

talmi szervekben és a helyi önkormányzatokban való részvételre, a választásokon elért eredményektől függően; az önszerveződésre és önadminisztrálásra; a hagyományok, a művelődési sajátosságok és szellemi örökség elidegeníthetetlen egyéni és kollektív jogként való ápolására stb.

A kisebbségi autonómiák különféle formáit tekintve, e törvénytervezet a *területi-adminisztratív autonómiát* többnemzetiségűnek feltételezi, ezt azonban nem tárgyalja, egy új alkotmányos koncepció előzetes kidolgozásának, illetve Kosovo és Vajdaság autonómiája újradefiniálásának szükségletét tartva szem előtt. Egynemzetiségű területi autonómiát természetesen nem irányoz elő, a 9. tézisben pedig rögzíti a kisebbségi közösségek és tagjaik kötelességét, hogy tartsák tiszteletben Jugoszlávia Szövetségi Köztársaság jogrendjét és területi integritását.

A kisebbségi autonómiák egyéb típusai – funkcionális, kulturális, perszonális stb. – elemeinek azonban ez a tervezet igen tág teret biztosít.

A *helyi kisebbségi önkormányzatot* a községekbe és községrészekbe helyezi, mégpedig igen szabadelvű kritérium szerint: kisebbségi önkormányzat létesíthető, ha az illető választótestületnek legalább egynegyede a kisebbségi közösség képviselőinek a soraiból került ki (28. tézis). Igaz ugyan, hogy a kisebbségi önkormányzatnak mint jogi szeménynek csupán tanácsadói illetékessége lenne az állami szervek és az egységes helyi önkormányzatok illetékességéhez képest (29. tézis), de a kisebbségi *területi* autonomitás szerény elemként, a kisebbségi önkormányzatoknak joga lenne arra is, hogy társuljanak a Kisebbségi Önkormányzat Tanácsába, mégpedig egy vagy több község, a tartomány, a köztársaság és a föderáció szintjén (30. tézis). Ugyanez vonatkozik a Kisebbségi Közösségek Száborára is, melynek kezdeményező és javaslattevő joga lenne, s tagsága külön választások eredményeként konstituálódna (32. tézis).

A *perszonális autonómia* elemei – vagyis a kisebbségi jogok autonóm érvényesítése az oktatásban, művelődésben, tömegtájékoztatásban és az anyanyelvhasználatban – ugyancsak jól képviselve vannak e törvénytervezetben. Így például a tervezet előirányozza a kisebbségi közösségek jogát rádió- és televízió, illetve kiadószervezetek létesítésére; külön művelődési, művészeti és tudományos intézmények, valamint társaságok és egyesületek létesítésére a művelődési és művészeti élet valamennyi területén; a kisebbségi közösségek különféle tanácsainak és szövetségeinek s a kisebbségi önkormányzatok egyéb szerveinek és terstületeinek részvételi jogát a történelem, kultúra és művészetek oktatási programjainak kidolgozásában; saját oktatási intézmények létesítésének jogát iaz iskoláztatás minden szintjén: a pénzügyi támogatásban való részesülés jogát hazai és külföldi szervezetek, alapítványok és magánszemélyek részéről a nemzeti és etnikai sajátosságok megőrzése és fejlesztése szempontjából fontossággal bíró tevékenységek és intézmények esetében. A tervezet továbbá kodifikálja a jogot a kisebbségi közösségek olyan külön tanácsainak a létrehozására, amelyek a kisebbségi jogok megvalósulásának figyelemmel kísérésére s a művelődési, oktatási, tudományos, kiadói, tömegtájékoztatási és anyanyelvhasználati intézmények munkájához szükséges feltételek megteremtésére lennének hivatottak, s joguk lenne szövetségekbe is társulni községi, tartományi, köztársasági és szövetségi szinten (13., 16., 21., 22. és 31. tézis).

3

A Vajdasági Klub koncepciója (L.: *Platforma za savremenu autonomiju Vojvodine,* Novi Sad, 1994, 11+1 old.), melyet a polgárok ezen társulásának 1994 szeptemberében megtartott, második évi közgyűlésén fogadtak el, a tartomány valamennyi polgárának *többnemzetiségű területi-adminisztratív autonómiáját* szorgalmazza. A „Vajdaság autonómiája és a nemzetiségi kérdés" c. fejezet arra az elvszerű álláspontra alapul, hogy e régió leendő korszerű autonómiájában „senkit sem kezelnének sem többségként, sem kisebbségként, és senkinek sem lennének valamilyen külön jogai, kivéve azon jogokat, amelyek valamennyi nemzeti kisebbséget, minden szűkebb és tágabb környezetben, védenének valamennyi nemzeti többséggel szemben". A platformnak e fejezete szerint egy valóban demokratikus államot nem lehet a többség dominálásának elvére alapozni, miként az állam szűkebb területi egységein belüli demokratikus viszonyok létrehozását sem, hanem csakis azon polgári közösség elvére alapozva, amelynek lakosai egyenrangú szubjektumok.

Ez a platform tehát a nemzeti kisebbségek jogait alapvető polgári jogként. értelmezi, a kisebbségi közösségek tagjait pedig – első pillantásra – polgári egyedekre szűkíti le. Mint ilyeneknek, a jogok azon korpusztát irányozza elő, amely *meghaladja* a ma érvényes ún. „legmagasabb nemzetközi standardokat", melyekkel nálunk is gyakran manipulálnak: „Sem Vajdaság, sem Szerbia és Jugoszlávia számára nem képviselhetnek kiindulópontot az ún. »legmagasabb nemzetközi standardok«. Hisz e standardok valójában a nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok jogainak azon minimumát jelentik, amelyet a nemzetközi közösség legtöbb tagja el tudott és el akart fogadni. Jugoszlávia és Szerbia, főként pedig Vajdaság számára e kritérium elfogadása nagy lépést jelentene visszafelé, hiszen a nemzeti kisebbségek bizonyos szerzett jogainak megszüntetését jelentené, amit nem lehet indokoltnak tekinteni."

A polgároknak mint nemzeti csoportok tagjainak a jogkörét konkretizálva a platformnak ez a fejezete átveszi a jugoszláviai kisebbségi közösségek és tagjaik szabadságjogairól szóló törvénytervezetnek (Nacrt *Zakona o slobodama i pravima manjinskih zajednica i njihovih pripadnika,* Bgd. 1993) több mint egy tucatnyi legjelentősebb tézisét – köztük azokat is, amelyek a kisebbségi kollektív jogok körébe tartoznak –, s implicit módon már ezzel is meghaladja a kisebbségi közösségek említett leszűkítését az egyenrangú polgári egyedek puszta összességére.

Azonban a platform zárófejezetében, mely a szorgalmazott változtatások indítványának kereteit határozza meg („Okviri inicijative za promene"), a szóban forgó, látszólagos leszűkítés meghaladása explicit módon is megnyilvánul. „Jugoszlávia és Szerbia képviselő-testületeinek tükrözniük kellene azon társadalmi szerkezetnek etnikai és szociális összetettségét, amelyben a polgár szuverenitása a kiindulópont, ám méltányolják a nemzeti, szociális, érdekvédelmi és egyéb csoportok kollektív jogait is" – indítványozzák e dokumentum szerzői, s a legfontosabb polgári jogok követelményrendszerébe besorolják „a nemzetiségi csoportok individuális és kollektív jogai" törvényes védelmének precíz kidolgozását is.

Ebből a távlatból – a vajdasági kisebbségi problematika látszólag túl konzekvens polgári–liberális megközelítésének ily módon történő fellazítása

távlatából – egészen logikusnak tűnik, hogy a helyi önkormányzatról szóló alfejezet – igaz, alaposabb részletezés nélkül, s a többnemzetiségű helyi önkormányzatnak jobbára csak egyféle appendixeként – megemlíti a *kisebbségi önkormányzatot* is: „Külön hely illeti meg a kisebbségi önkormányzatot, illetve azt a lehetőséget, hogy a nemzetiségi csoportok meghatározott kollektív jogainak megvalósulását a községben a régióban, a tartományban, a köztársaságban és a szövetségi állam egészében a kulturális, perszonális és hasonló autonómiák különféle formái biztosítsák. A kisebbségi önkormányzatnak e formáit nem szükséges unifikáló módon érvényesíteni, hanem maguknak az egyes nemzetiségi csoportok tagjainak kinyilvánított szándéka szerint."

4

A Magyar Köztársaság kisebbségi törvénye, melyet 1993 júliusában hoztak meg (*1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól.* Magyar Közlöny, Bp. 1993/77. sz.), a preambulumától az utolsó paragrafusáig következetesen megkülönbözteti s egyúttal egymásra is vonatkoztatja a kisebbségek és tagjaik egyéni és kollektív jogait.

A *preambulum* a nemzeti és etnikai önazonossághoz való jogot az egyetemes emberi jogok részének, a nemzeti és etnikai kisebbségek sajátos egyéni és közösségi jogait pedig alapvető szabadságjogoknak nyilvánítja. Ugyanebben a szellemben, a Magyar Köztársaság területén élő, magyar állampolgárságú nemzeti és etnikai kisebbségek nyelvét, tárgyi és szellemi kultúráját, történelmi hagyományait s a kisebbségi létükkel összefüggő más sajátságaikat egyéni és közösségi önazonosságuk részének tekinti, a kisebbségi önkormányzatok létrehozását, tevékenységét és az ezáltal megvalósuló kulturális autonómiát pedig a kisebbségek sajátos jogérvényesítése egyik legfontosabb alapfeltételének minősíti.

Az *Alapvető rendelkezések* szerint a Magyar Köztársaságban élő kisebbségek részesei a nép hatalmának, vagyis államalkotó tényezők; a nemzeti vagy etnikai önazonosságukhoz való jog olyan alapvető emberi jog, amely egyaránt megilleti az egyéneket és a közösségeket; minden kisebbség jogosult arra, hogy nemzeti vagy etnikai közösségként létezzen és fennmaradjon, s alkotmányos joguk, hogy helyi és országos önkormányzatokat létesítsenek.

A *közösségi jogokról* szóló fejezet rendelkezései szerint a kisebbségek elidegeníthetetlen kollektív jogának tekintendő a kisebbségi önazonosság megőrzése, ápolása, erősítése és átörökítése; történelmi hagyományaik, nyelvük ápolása és fejlesztése, tárgyi és szellemi kultúrájuk megőrzése és gyarapítása; kisebbségi társadalmi szervezetek, helyi és országos önkormányzatok létrehozása; saját országos nevelési, oktatási, kulturális és tudományos intézményhálózat kialakítása; a kisebbségek országgyűlési képviselete; a kisebbségi jogvédelem a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa (Ombudsman) révén is stb.

A *kisebbségi önkormányzat* e törvény külön fejezete szerint három alapvető formában és két szinten valósul meg.

Lokális szinten egyrészt kisebbségi *települési* önkormányzat létesülhet, amennyiben a közös települési önkormányzat testületében a képviselőknek több mint a felét egy nemzeti vagy etnikai kisebbség jelöltjeként választották

meg. Másrészt *helyi* kisebbségi önkormányzat is létesülhet, éspedig kétféleképpen: közvetett módon, ti. az esetben, ha az önkormányzati testület képviselőinek legalább 30 százalékát egyazon kisebbség jelöltjeként választották meg, amikor is e képviselők kisebbségeként legalább 3 főnyi helyi kisebbségi önkormányzatot alakíthatnak, valamint közvetlen módon, ti. közvetlen választás útján, amikor is 1300 lakos alatti községben 3, afeletti községben 5, a városokban 7, a megyei jogú városokban és a fővárosi kerületekben 9 fős helyi kisebbségi önkormányzati testület jön létre.

Mint jogi személynek, a lokális szintű kisebbségi önkormányzat mindkét (települési és helyi) formájának illetékességi körébe tartozik a tájékoztatás kérése, a javaslattevés, bizonyos intézkedések kezdeményezése s a kifogással élés az intézmények működésével kapcsolatos, a kisebbség jogait sértő gyakorlat vagy egyedi döntés ellen.

A helyi kisebbségi önkormányzat illetékességébe tartozik a saját költségvetés meghozatala és az egységes (többnemzetiségű) helyi önkormányzat által rendelkezésére bocsátott források felhasználása; a saját vagyon és vagyontárgyak használata; a kisebbségi műemlékek és emlékhelyek védelme; helyi közoktatási, tömegtájékoztatási, hagyományápoló és más gazdasági célú szervezetek alapítása és működtetése; egyetértés (vagy egyet nem értés) kinyilvánítása a kisebbségi intézmények vezetőinek kinevezésével és a kisebbségi lakosságot is érintő (a helyi közoktatással, médiumokkal, hagyományápolással, kultúrával és kollektív nyelvhasználattal összefüggő) települési önkormányzati rendeletekkel kapcsolatban stb.

Helyi kisebbségi önkormányzat létesítése híján, a kisebbségi jogok védelmezője a *kisebbségi helyi szószóló.*

A másik említett szinten, a Magyar Köztársaság szintjén létesül az *országos kisebbségi önkormányzat,* melynek képviselői a kisebbségi elektorok. Ilyen elektor minden *települési* önkormányzati képviselő, akit kisebbségi képviselőként választottak meg, továbbá a *helyi* kisebbségi önkormányzati képviselő és a kisebbségi *szószóló.* Egy nemzeti vagy etnikai kisebbség csak egy országos önkormányzatot hozhat létre, míg több nemzeti és etnikai kisebbség közös, társult országos önkormányzatot is alakíthat.

Mint jogi személynek, e legfőbb kisebbségi önkormányzati formának a hatáskörébe tartozik: az általa képviselt kisebbség érdekeinek országos és megyei szintű védelme; intézmények létrehozása a kisebbség kulturális autonómiájának megvalósítása céljából (kisebbségi színház, múzeum, közgyűjtemény, kisebbségi könyvtár, művészeti és tudományos intézet, kiadóház, országos hatáskörű közép- és felsőfokú oktatási intézmények); döntéshozatal a saját kisebbségi rádió- és televíziócsatorna működtetésének elvi kérdéseiről; kisebbségi jogsegélyszolgálat létrehozása és működtetése; a saját költségvetés meghozatala; az általa képviselt kisebbséget érintő országos jogszabálytervezetek, megyei és fővárosi rendeletek véleményezése; tájékoztatás kérése a közigazgatási szervektől s javaslattétel és intézkedése kezdeményezése ugyanezeknél a szerveknél; részvétel a kisebbségek alsó-, közép- és felsősokú oktatásának szakmai ellenőrzésében; egyetértési jog a kisebbségi oktatás törzsanyagának kialakításában (a felsőoktatást kivéve) stb.

A törvény külön fejezete szabályozza a kisebbségek *művelődési és oktatási önigazgatását,* azaz kulturális autonómiáját. Itt pontosítják az anyanyelvű al-

só-, közép- és felsőfokú oktatás, a művelődési amatőrizmus és professzionalizmus, valamint az anyanyelvhasználat jogi kérdéseit a helyi és települési önkormányzatokban, a polgári büntető és közigazgatási eljárásokban, az Országgyűlésben stb. E fejezetben külön fontossággal bírnak azok a törvényes rendelkezések, melyek szerint kötelező kisebbségi osztályt vagy tanulócsoportot létesíteni és működtetni már 8 érdekelt tanuló esetében is; a kisebbségi anyanyelvű vagy anyanyelvi oktatás többletköltségét az állam és a helyi önkormányzat viseli, az anyanyelvű pedagógusok képzésének biztosítása a kisebbségek anyanyelvű/anyanyelvi oktatásához állami feladatot jelent; az anyaországban vagy más külföldi tanintézményekben anyanyelven szerzett okleveleket nem kell nosztrifikáltatni stb. Külön is ki kell emelni e fejezetből a kulturális autonómia körébe tartozó tevékenységek pénzelésének viszonylag igen szilárd jogalapra helyezését. Így például az állam – a mindenkori költségvetési törvényben meghatározott mértékben – kiegészítő támogatást nyújt a kisebbségi óvodai neveléshez és az anyanyelvű / anyanyelvi iskolai oktatáshoz, továbbá a kisebbségi önkormányzatok és társadalmi szervezetek működéséhez, az Országgyűlés pedig külön Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Alapot is létesít. A törvény úgyszintén szabályozza a kisebbségi önkormányzatok valamennyi formájának és a kulturális autonómiának a működéséhez szükséges ingatlanok, épületek stb. kérdését is.[1]

5

A VMDK említett, 1992 áprilisában meghozott állásfoglalása (*Magyar autonómia,* i. m.) *a magyar helyi önkormányzatot* mintegy 15 olyan vajdasági helységben irányozza elő, amelyben a magyar lakosság egyszerű többséget alkot, ugyanakkor pedig nyelvi szórványt, nyelvi szigetet vagy anyanyelvi szigetcsoportot is. Az ilyen önkormányzatok létrehozását megindokló, bevezető javaslat szerint a kisebbségi létnek, különösen pedig a szórványokban vagy nyelvileg elszigetelt településeken élő kisebbségiek helyzetének sajátos hátrányaiból fakadó gondok felszámolásához mind az államnak, mind a társadalmi közösségnek hatékonyan hozzá kell járulniuk.

E helyi kisebbségi önkormányzatnak a magyar többségű falvakban, településeken – az alkotmányos és törvényes felhatalmazásokkal összhangban – illetékességi körébe tartozna a sajátos célú – a magyarság nyelvi és kulturális érdekeit szem előtt tartó – kötelezettségek felvállalása. A helyi szükségleteknek megfelelően és a hatékonyság biztosítása céljából a kisebbségi helyi önkormányzatok maguk határoznák meg igazgatásuk belső felépítését.

A helyi kisebbségi hatóságok a jogszabályi keretek között teljeskörű jogosítványokkal rendelkeznének, határsökük teljes és kizárólagos lenne, s ezt a község és a körzet szervei csak a jogszabályok határozott rendelkezései alapján korlátozhatnák. A helyi kisebbségi önkormányzatnak joga lenne együttműködni és társulni más helyi önkormányzattal, valamint belépni nemzeti szövetségekbe, az együttműködés joga pedig vonatkozna a más államok helyi önkormányzataival és önigazgatási szerveivel létesítendő kapcsolatokra is. A helyi önigazgatási határokat nem lehetne megváltoztatni az érintett területen lebonyolítandó népszavazás nélkül. (L. e fejezet 3–6. és 8. paragrafusát.)

A gazdaságpolitikával összhangban, a helyi kisebbségi önkormányzatok saját pénzügyi forrásokra lennének jogosultak, s azokkal szabadon rendelkeznének, míg pénzügyi forrásaik másik részét a helyi adókból és díjbevételekből biztosítanák. A pénzügyileg gyengébb önkormányzatok támogatásban részesülhetnének állami vagy más pénzforrásokból (7. paragrafus).

E dokumentumban a *személyi (perszonális) autonómiára* való jog valamely nemzeti, etnikai vagy nyelvi közösséghez tartozás elidegeníthetetlen és elvitathatatlan, alapvető közösségi jogaként definiálódik, mely az emberek szabad akaratán nyugszik. A kisebbségi közösséghez tartozó állampolgároknak és népcsoportoknak joguk van az autonómiára és saját ügyeik önálló igazgatására. A személyi autonómia hatáskörébe tartozó kérdésekben, különösképpen az oktatás, a művelődés, a tájékoztatás és a nyelvhasználat területén, illetve a fennálló jogok védelmezése területén a népcsoportokat törvényalkotó jogokkal is föl kell ruházni. Az oktatás, a művelődés, a tájékoztatás és a nyelvhasználat tárgykörében kialakított személyi autonómiának a saját intézményeivel és tagjaival szembeni hatáskörét közvetlenül csak az alkotmány korlátozhatja. (L. a vonatkozó fejezet 2–5. paragrafusát.)

E dokumentum „Alkotmánymódosítási javaslat" c. bevezető fejezete pontosítja, hogy a személyi elven alapuló népcsoporti autonómia keretében az állam az oktatásra, művelődésre, tájékoztatásra és nyelvhasználatra vonatkozó szuverenitását átruházza a népcsoportokra. Ugyanezen alkotmánymódosítási javaslat szerint, a népcsoportok a személyi elven alapuló autonómiájukban saját törvényeikkel szabályozzák az oktatási, művelődési és tájékoztatási tevékenységeket, míg az anyanyelvhasználat terén az állam legmagasabb hatalmi szerveivel konszenzus alapján nyelvhasználati kódexet dolgoznak ki.

A perszonális autonómia közelebbi célja e dokumentum szerint a vajdasági magyarság nemzeti, etnikai és nyelvi önazonosságának, továbbá oktatási, művelődési, tájékoztatási és nyelvhasználati kollektív jogainak érvényre juttatása és védelme, valamint történelmi hagyományainak, tárgyi és szellemi kultúrájának ápolása, gyarapítása és erősítése (11. paragrafus).

Mint jogi személy, illetve köztestület, a perszonális önkormányzat az alkotmány és a saját szervezeti szabályzata által meghatározott jogkörben birtokolja az államtól ráruházott hatalmat, s mint ilyen, tevékenységét az állam befolyásának kizárásával végzi. A személyi autonómiához tartoznak mindazon intézmények és személyek, amelyek/akik kinyilvánítják óhajukat, hogy ennek az autonómiának a keretében kívánnak működni, valamint azok az intézmények és szervezetek, amelyeket maga a perszonális önkormányzat alapít (12–13. paragrafus).

A személyi autonómia pénzellátását az állam közvetlenül a költségvetésből és más forrásjövedelmek átengedésével biztosítja. Az autonómia konstituálását követően, az egykor a kisebbségi szervezetek tulajdonát képező és időközben államosított oktatási, művelődési és tájékoztatási intézmények a perszonális autonómia tulajdonába kerülnek magánjogi személyi voltuk megőrzésével; ahol ez nem lenne lehetséges, az állam méltányosan kártalanítaná a személyi önkormányzatot, hasonló új intézmények létesítése céljából. A perszonális autonómia részt vehetne olyan gazdasági vállalkozásokban, amelyek hozzájárulnának anyagi helyzetének javításához, továbbá hitelt vehetne föl és köt-

vényt bocsáthatna ki. A költségvetésből származó céleszközök elosztása pályázatok útján történne (6. 15. és 16. paragrafus).

A perszonális autonómia szervei e dokumentum szerint a magyar népcsoport parlamentje, az önkormányzati tanács és az önkormányzat elnöke.

A *magyar népcsoport parlamentje* a személyi önkormányzat legfelsőbb törvényhozó testülete, amely meghozza az önkormányzat statútumát, törvényeket terjeszt elő az oktatás, a művelődés és a tájékoztatás területén; a legfőbb (állami) szervvel kialakított konszenzus alapján kódexet fogad el a magyarság nyelv- és íráshasználatai jogának érvényesítéséről ott, ahol ez nem valósítható meg a területi önkormányzat keretében; szabályozza saját viszonyát és együttműködését az állami szervekkel, az anyaországgal és a nemzetközi szubjektumokkal; megválasztja az önkormányzati tanácsot, az önkormányzat elnökét és a parlament munkatestületeit stb. (19. paragrafus).

Az *önkormányzati tanács* a személyi autonómia operatív, döntéshozó szerve, s mint ilyen, kidolgozza és a magyar népcsoport parlamentje elé terjeszti a személyi önkormányzat statútumát; javaslatokat tesz a magyar oktatási intézmények létrehozására, átszervezésére és működtetésére, az óvodától az egyetemig, az összes igényelt szakon; felügyeletet gyakorol a személyi önkormányzathoz tartozó oktatási, művelődési, tájékoztatási, nyelvhasználati és egyéb intézményekben; biztosítja a magyarság érdekeit kifejező szabad tájékoztatást; közbelép az illetékes hatóságnál a kisebbségi közösséghez tartozó személyek, csoportok, szervezetek sajátos jogainak megsértése esetén; gondot visel a perszonális autonómia egész vagyonára, ingatlanjaira és ingóságaira stb. (20–21. paragrafus).

Az *önkormányzat elnöke* gondoskodik a törvények és az önkormányzat rendeleteinek és intézkedéseinek végrehajtásáról; képviseli a személyi önkormányzat érdekeit; kinevezi az önkormányzat választás alá nem eső tisztségviselőit stb. (23. paragrafus).

Mind a magyar helyi önkormányzat, mind a perszonális autonómia (akárcsak a Magyar Autonóm Körzet is) a jelenlegi köztársasági alkotmány módosítása után konstituálódna, s működésüket külön köztársasági törvények kodifikálnák.

6

Még ha csupán futólagosan vetnénk is össze a fent elemzett négy dokumentumot – a jugoszláv kormány szakértői csoportjának törvénytervezetét (1993), a Vajdasági Klub autonómiaplatformját (1994), a VMDK állásfoglalását (1992) és a Magyar Köztársaság kisebbségi törvényét (1993) –, akkor is könnyen jutnánk arra a végkövetkeztetésre, hogy a *helyi kisebbségi önkormányzat* és a *kulturális,* illetve *perszonális autonómia* bennük körvonalazott modelljei meglehetősen eltérőek a terminológia; a fogalmi keretek; a felkínált intézményes formák; a kisebbségi autonomitás foka; az önkormányzatnak a regionális és országos hatalmi szervekkel szembeni illetékessége; a két – helyi és kulturális, illetve perszonális – autonómiaforma pénzelése stb. stb. tekintetében. Azonban a szembeötlő, helyenként pedig igen nagy különségek ellenére is egész nyilvánvaló lenne e koncepciók hasonlósága is, ha nem is teljességükben, de egyes szegmentumaikban mindenképp.

Mi ezúttal nem végezzük el ezt az összevetést; csupán sommáznánk saját személyes álláspontunkat és meggyőződésünket, hogy a helyi önkormányzat és a kutlurális, illetve perszonális autonómia koncepciója a mi közvetlen balkáni–pannón környezetünkben is meglehetősen kidolgozott és konkretizált már (a Magyar Köztársaságban pedig 1994 végétől gyakorlatilag is életbe léptetett), s ezért nincs szükség a Dél-Tirol és az Aaland-szigetek modelljeinek mechanikus átvételére. *A kisebbségi autonomitás két alapformájának eszméje intenzíven él a mi közelebbi és távolabbi nemzeti és etnikai közegünkben is, reális kisebbségi szükségletet képviselnek, s ma már nincs „futurológiai" jellegük, ellentétben a túlnyomórészt egynemzetiségű területi–etnikai autonómia modelljével.*

Ami pedig a mi személyes, laikus, pártonkívüli autonómiakoncepciónkat illeti, az három tartópillérre épül:

1. *Területi* szinten létrehozni egy modern, az államjogi ingerenciákkal túl nem terhelt, egységes autonómiát Vajdaság valamennyi nemzete, nemzeti kisebbsége és etnikai csoportja számára.

2. Ezen egységes területi autonomitáson belül valamennyi kisebbség és etnikai közösség számára biztosítani azon *közös államjogi kisebbségi státusnak* a kereteit, amely garantálná a kisebbségi közösségek szabad részvételét a szövetségi, köztársasági és tartományi hatalom gyakorlásában, mégpedig egyenrangú kollektivitásokként, s nem pusztán másodrangú polgár-egyedekként.

3. Ezen közös kisebbségi autonomitás keretén belül, Vajdaság valamennyi nemzeti kisebbsége és etnikai csoportja maga alakítaná ki és keltené életre *saját helyi és kulturális / perszonális autonómiája konkrét formáit,* saját konkrét népességi, művelődési, oktatási és egyéb sajátosságaiktól, adottságaiktól és reális szükségleteiktől függően.

Természetesen a vajdasági autonomitásnak e „privát modellje" is meghatározott előfeltételeket igényelne. Közülük külön is fontosnak látszik számunkra:

1. *A jogállamiság gyökeres reformja Jugoszláviában, Szerbiában és Vajdaságban.* Erre ugyanis egyebek közt azért is szükség lenne, hogy az alkotmányjog, kisebbségi jog és emberi jogok területén megteremtődjenek azok az előfeltételek, amelyek elengedhetetlenül szükségesek a kisebbségi kérdés újradefiniáláshoz Vajdaságban, másrészt pedig a vajdasági nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok jelenlegi kolletkív léthelyzetének gyakorlati megváltoztatásához is. A jogállamiság ilyen reformja nélkül bármely vajdasági kisebbségi kollektivitás mindennemű kísérlete, hogy gyökeresen megváltoztassa önnön státusát, nyilván merő voluntarista vágy maradna csupán.

2. *Szövetségi kisebbségi törvény meghozatala.* Olyan törvényre gondolunk, amely a második Jugoszlávia kisebbségjogi és kisebbségpolitikai gyakorlatából átmentené az értékesnek bizonyultat, s kivetné mindazt, ami annak idején megrekedt a szép szavak demagógiájában. Olyan törvényre gondolunk, amely a feljövő nemzetközi kisebbségvédelmi „új hullámnak" a kisebbségi közösségek és tagjaik individuális és kollektív jogai kodifikálásának törekvéséből átmentené mindazt, aminek valamicske reális esélye is lehetne arra, hogy századunk utolsó évtizedében elfogadtatásra és termékeny alkalmazásra találjon a délszláv–pannón térségeken is. Olyan törvényre gondolunk tehát, amely nemzetközi–jogi viszonylatban is modern, a kisebbségvédelmi rendelkezéseiben maximálisat nyújtó (ha nem is maximalista!), a közigazgatási és állami szervek részére a föderáció minden szintjén egyaránt kötelező érvényű lenne, a kisebb-

ségi kollektivitások érdek- és jogvédelmi mechanizmusának működőképességét pedig nemcsak normatíve, de pénzügyi-anyagi tekintetben is jól megalapozná.

3. *Általános vajdasági megújhodás, általános gazdasági és társadalmi reform, egyetemes igazi rendszerváltás, és egy modern posztindusztriális európai régió megalapozása tartományunkban.* Hisz csakis ezen átfogó és gyökeres változások teremthetnék meg az itteni nemzetek, nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok gazdasági, politikai, szociális, művelődési és minden egyéb megújhodásának reális feltételeit, ami azt is jelenti, a kisebbségi közösségek mai kollektív létállapota gyökeres megváltoztatásának reális feltételeit is. Ezen átfogó *gyakorlati* változások nélkül *önmagában* nyilván még a leggyökeresebb kisebbségjogi reform, normatív változás sem tudna eléggé tágas térségeket biztosítani a vajdasági nemzeti és etnikai közösségek tényleges fejlődése számára.

4. *Vajdaság föderáción és köztársaságon belüli státusának újradefiniálása.* Mégpedig hasonló értelemben, mint ahogyan, egyebek közt, a Vajdasági Klubnak nemcsak fent elemzett autonómiaplatformja (1994), hanem a polgárok ezen egyesületének 1992-ben meghozott Alapító Platformja is előirányozza:

„Vajdaság polgárainak autonóm joguk, hogy rendelkezzenek saját forrásjövedelmükkel és közjövedelmükkel, amelyekkel megvédik Vajdaság elért fejlődési szintjét, s biztosítják további fejlődését.

Vajdaság autonóm helyzete Szerbiában és Jugoszláviában megnyilvánul a polgárok közéletének alábbi területein: közigazgatás, közjövedelmek és kiadások, statisztika, területfejlesztési és urbanisztikai terv, infrastrukturális és kommunális rendszerek, egészségügyi biztosítás és szociális védelem, nyugdíjbiztosítás, oktatás, tudomány és kultúra, tömegtájékoztatás, a polgárok nemzeti identitásának védelme, valamint törvényhozási-bírósági illetékességek Vajdaság ilyen szintű autonomitása keretében.

Vajdaság autonomitása megnyilatkozik a polgárok azon jogában is, hogy önállóan pénzeljék saját fejlődésüket, s a községi szintektől a tartományi szintig igazgatást gyakoroljanak az autonómia tárgykörébe tartozó területek fölött.

Vajdaság autonomitásának mértékét és valós tartalmát egyrészt az határozza meg, hogy biztosítva legyen Vajdaság és községei elért fejlődési szitje és továbbfejlődése, másrészt pedig az, hogy úgyszintén biztosítva legyen a Szerbia és Jugoszlávia kevésbé fejlett részeinek nyújtandó szolidáris segítség minimuma.

Az állami funkciók, melyek az állam integritását és szuverenitását biztosítják, nem veszélyeztethetik Vajdaság autonomitását, és fordítva.[2]

Vajdaság autonóm helyzetéről a közös államban Vajdaság polgárai döntenek demokratikus módon és demokratikus feltételek között." (Osnivačka platforma Vojvođanskog kluba. L. az idézett *Platforma za savremenu autonomiju Vojvodine,* Novi Sad, 1994 függelékében.)

A tartománynak a demokratikus föderáción és köztársaságon belüli ilyen és ehhez hasonló autonomitása nélkül nyilván nem lehet szó korszerű és távlatos európai régióról sem, ugyanakkor pedig azon vajdasági kisebbségi közösségek modern és távlatos helyi és kulturális / perszonális autonómiájáról sem, amely közösségek ezekre az autonómiaformákra igényt tartanak.

Jegyzetek

[1] E kisebbségi törvényt dr. Székely László a tanácskozás két szekcióülésén is parádétörvénynek minősítette, mivel szerinte Magyarországon olyan erőteljes volt a kisebbségek asszimilációja, hogy a lakosságnak immár csak két (2) százalékát alkotják. Jelen referátum szerzője e nézettel vitázva arra utalt, hogy a szóban forgó statisztikai adat teljességgel clavult, a magyarországi rendszerváltás előtti időkre vonatkozik, tehát nem felel meg a mai valóságnak, amiért is csupán erre a téves népességi adatra alapozva aligha lehet szakszerűen megítélni az 1993-as magyarországi kisebbségi törvény jelentőségét. – Az időközben megjelent ellenvetésünket vö.: Parádétörvény, mindössze 200 ezer főnyi magyarországi kisebbségnek? Nyílt levél Petar Lastićhoz és dr. Székely Lászlóhoz. *Magyar Szó,* 1995. január 29., 10. old.

[2] Dr. Mihajlo Marković azon nézetével opponálva, miszerint a kulturális autonómia még elfogadható lenne Szerbiában, de minden további lépés a politikai autonómiák irányába szeparatizmushoz vezetne, jelen referátum szerzője a Vajdasági Klub autonómiaplatformját idézte:
„Szerbiában nem ismerik el a tényt, hogy objektíve is összetett egészről van szó, számos történelmi, gazdasági és kulturális különbözőséggel, melyekből törvényszerűen nő ki a szükséglet Szerbia részeinek széles autonóm jogokkal bíró, policentrikus szerveződésformáit illetően. E jogok elismerése nélkül Szerbia államberendezése mindig is kierőszakoltnak minősül, és tartósan ingatag marad." E polémiánkban egyetértőleg hivatkoztunk e platform azon kitételére is, miszerint az államszervezet egyes részeinek autonómiája csakis a demokráciában lehetséges, mivel a demokrácia tanúsít nyíltságot a pluralizmus különböző – politikai, etnikai, kulturális, szociális stb. – formái iránt, s ily módon a demokratikus rendszerekben az autonómia az emberi szabadságok pótlólagos biztosítéka és pótlólagos kinyilvánítása olyan társadalmi közösségekben, amelyeket a nagyméretű belső különbözőségek jellemeznek. Egyúttal azonban utaltunk e platform bizonyos szemléleti korlátaira is, melyek szerintünk abban nyilvánulnak meg, hogy e dokumentum a mai modern európai állam fogalmát a *polgár* szuverenitásának és a *regionális* szerveződésnek az elvére épülő, demokratikus államformával egyenlíti ki, ám eközben nem domborítja ki kellőképpen, hogy a *kisebbségi autonómiaformák is az emberi szabadságjogok pótlólagos biztosítékát jelentik, vagyis szintén* a modern demokráciák nélkülözhetetlen tartozékát képezik.

Székely László

A KISEBBSÉGEK A JUGOSZLÁV SZÖVETSÉGI KÖZTÁRSASÁGBAN*

A Szerb Köztársaság számos gondja közül a jelentősebbekhez sorolhatjuk a nemzeti kisebbségek helyzetét is. A nemzeti kisebbségek kulturális jogait azonban el kell választanunk azoktól a kérdésektől, amelyek a válságban levő tágabb jugoszláv térséggel, azaz a nemzetállamoknak az egykori jugoszláv állam területén való kialakulásával függnek össze. A kosovói albánok szecesszionizmusa és a sandžaki muzulmánok egy részénél megnyilvánuló törekvések túlhaladják a nemzeti kisebbségek jogainak kérdéskörét. Ugyanakkor a nemzetközi közvélemény és a nemzetközi szervezetek – az Egyesült Nemzetek Szervezete, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet és több nem állami szervezet – azt róják fel a Szerb Köztársaságnak, hogy nem tartja tiszteletben a nemzeti kisebbségek kulturális jogait. Ezenkívül folyton szemére vetik, hogy sérelmet szenvednek a kisebbségek, főleg az albánok, a muzulmánok és a horvátok alapvető emberi jogai. Súlyos vádak ezek, mint amilyen súlyosak a szerb állam vádjai is a kosovói albánok politikai szervezeteinek és a Sandžaki Demokratikus Akció nevű pártnak a szecesszionizmusára és államellenes tevékenységére vonatkozólag. Ez lényeges és komoly téma, ám ezzel most nem foglalkozunk. Vizsgálatunk tárgya az, ami a Szerbiában élő úgynevezett lojális kisebbségek, a magyarok, románok, szlovákok, ruszinok és mások számára lényegbevágó kérdés: a kisebbségi jogok érvényesülése a kultúra területén (a saját kultúra és hagyományok megőrzése, az anyanyelvű oktatás, az anyanyelvű tájékoztatás, az állami hivatalokkal a saját nyelvükön való kommunikáció lehetősége és az anyaországgal való kapcsolatok intézményesítése), tehát az, amit nemzetközi értelmezésben esszenciálisnak tartanak egy kisebbségi csoport fennmaradása érdekében, feltéve, hogy nemzeti, vallási vagy politikai hovatartozásától függetlenül minden polgár jogi és politikai egyenlősége megvan. Vizsgálódásunkhoz „nemzetközi kontextusnak" az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) 1989. évi bécsi találkozójának Záróokmányát vettük alapul, mint a kisebbségek szempontjából legkedvezőbb kötelező érvényű nemzetközi dokumentumot. Azt vizsgáljuk tehát, milyen Szerbia „legitimációja" a kisebbségek kulturális jogait összehasonlító kontextusban, ugyanis nemzetközi viszonylatban a kisebbségi jogok

* Elhangzott a fenti címmel 1995. január 11-e és 13-a között Belgrádban megtartott tudományos tanácskozáson

kizárólag csak ebben a keretben jelennek meg. Ebből eredően, mellesleg szólva, az így értelmezett kisebbségi jogok nem vonatkoztathatók az egykori Jugoszlávia kisebbségeire, például a horvátországi szerbekre vagy a szerbiai albánokra, mert ezek a népcsoportok nem külön kisebbségi, tehát kulturális jogokat, hanem politikai privilégiumokat és külön állami jogokat követelnek.

Mi a gyakorlat másutt?

Ismertetőnkben a jogokat illetően kizárólag a nemzeti kisebbségekkel foglalkozunk, nem pedig az államalkotó nemzetekkel, amelyek ugyanabban a többnemzetiségű vagy többvallású politikai közösségben élnek. Ezért nem soroltunk be olyan országokat, mint Belgium és Kanada, amelyekre a kulturális pluralizmus a jellemző; azon egyszerű ok miatt, mert ezeknél olyan nemzetekről van szó, amelyek párhuzamosan valósítják meg külön kulturális és nyelvi jogaikat, s jogi aktusok szavatolják a két kultúrközösség eredményes és egyenjogú együttélését. A nemzeti kisebbséget képező belgiumi németek (az összlakosság egy százaléka) kulturális és kisebbségi jogait a többi (nyugat) európai ország gyakorlatának megfelelően szabályozták – nyelvi kisebbségnek számítanak. Kanadában, habár a lakosság egynegyede nem francia vagy angolszász eredetű, a hivatalosan kihirdetett multikulturalizmuson kívül (Kanada hivatalosan kétnyelvű multikulturális közösség) a más nemzethez tartozók kulturális és nyelvi jogai a magánszférába tartoznak. Valamivel részletesebben mutatjuk majd be a finnországi kisebbségek helyzetét, pontosabban egyét – a svédét, mert a többi kisebbség, a lappok kultúrájának védelmét szolgáló némely forma kivételével, nem részesül semmilyen hivatalos külön jogvédelemben. Azért szentelünk a finn gyakorlatnak nagyobb teret, mert Finnország teremtette meg egy kisebbség (de nem a kisebbségek) védelmének legfejlettebb intézményes rendszerét és konkrét eszközeit. Úgyszintén bemutatjuk a bulgáriai, az olaszországi és a magyarországi kisebbségek jogi helyzetét; és érinteni fogjuk e fogalom értelmezését Ausztria, Csehország, Szlovákia és Románia viszonylatában is. Történelmi kirándulást is teszünk, tekintettel arra, hogy a szakirodalom az Észt Köztársaság nemzeti kisebbségeinek kulturális önkormányzatáról szóló 1925. évi törvényt pozitív modellként említi a kisebbségek helyzetének szabályozására, továbbá mert a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének a kulturális autonómiára vonatkozó, nálunk most időszerű követelése is szem előtt tartja ezt a törvényt.

A kelet-európai kommunista rendszerek felbomlása előtt a kisebbségi jogok mércéjéhez három nemzetközi multikulturális egyezmény szolgált alapul: Az emberi jogok és az alapvető szabadságok európai egyezménye (1950), A Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezménye (1966) és A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezménye (1966) a fakultatív jegyzőkönyvvel együtt. Ide tartozik még az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záródokumentuma, az úgynevezett Helsinki Záróokmány VII. részének 4. pontja is (1975). Ennek a dokumentumnak azonban nincs jogilag kötelező érvénye, mint Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának (1948), amely nem említ különleges kisebbségi jogokat, és egyáltalán nem lép túl az univerzalizmuson – általában az emberről beszél, tehát nem esik szó benne

kisebbségekről. Ezzel szemben az 1966-ban elfogadott egyezmények kitérnek „a kisebbségekhez tartozó személyekre" és a saját nyelvük használatára való jogukra (27. cikk); az Európai Egyezmény tartalmazza a (kisebbségi) nyelvhasználati jogot; a Helsinki Záróokmányban szó van a kisebbségekről, törvény előtti egyenlőségükről, legitim jogaikról, valamint a rájuk is kiterjedő államközi oktatásügyi együttműködésről.

A kisebbségeket általában az együttműködés és a különféle kedvező szerződések tényezőjének tekintik. A kelet-európai kommunista rendszerek összeomlásának nyivánvaló jeleként az EBEÉ 1989-ben megtartott bécsi találkozóján kifejezésre jutott a kelet-európai országok teljes együttműködése, s ily módon végbement a kisebbségek nemzetközi érvényű védelmének folyamata. Ám a JSZSZK hagyományaitól eltérően, amelyek a kisebbségeket nemzetiségeknek, ezáltal politikai entitásnak fogják fel, az EBEÉ bécsi találkozójának Záróokmánya kizárólag kulturális entitást lát bennük (a korábbi egyezmények és megállapodások még ennél is szűkebben, csupán nyelvi entitásként említik őket). Az alábbi kisebbségi jogokat irányozza elő:

1) a nemzetközi kapcsolatok önálló fenntartásához való jog,
2) a kisebbségek saját anyanyelvű oktatásához való jog,
3) a saját nemzeti kultúra megőrzésének joga,
4) a saját kisebbségi identitáshoz való jog,
5) az állam kötelessége, hogy védje és támogassa a kisebbségi jogokat.

Ezt megelőzően az volt az álláspont, hogy a kisebbségi jogok kizárólag arra a területre korlátozódnak, amelyen a kisebbségek élnek, azaz ezt belügyi kérdésnek tekintették. A bécsi Záróokmány a kisebbségeket az etnikai terület egészének keretében szemléli, azaz intézményesítette az anyaországgal való együttműködést és a nemzetközi intézményekkel való kapcsolatteremtés jogát. Ehhez még hozzátehetjük, hogy előrelépés történt a kisebbségek pozitív megkülönböztetését illetően is. A kisebbségi jogok érvényesülésének azonban nélkülözhetetlen és szükséges előfeltétele a jogállam, a kisebbségiek egyéni jogbiztonsága, amely magában foglalja az identitás megválasztásának szabadságát is, ahogyan ezt az 1989. VI. 29-ei Koppenhágai Okmány tartalmazza (Christopoulos, 1994: 164–165.).

Finnország

A Finnországban élő svéd kisebbség helyzete európai viszonylatban is egyedülálló. A többi finnországi kisebbségtől eltérő különleges státusa kétféle történelmi örökségből ered: egyrészt olyan kisebbségről van szó, amely a múlt század elejéig uralkodó osztályt képezett Finnországban. Másrészt, néhány évvel ezelőttig Svédországba tömegesen mentek a finnek „ideiglenes munkavállalásra". A statisztikai adatok ma is azt mutatják, hogy „a svédül beszélő finnek" jobb anyagi körülmények között élnek, mint a lakosság többi része; az a tény pedig, hogy a finnek kivándorlásának Svédország a célállomása, társadalmi mozgékonyságuknak pedig nélkülözhetetlen láncszeme, még jobban megerősíti a finnországi svéd nyelvű kisebbség sajátságos helyzetét.

A „svédül beszélő finnek" mellett léteznek kisebb vallási kisebbségek (zsidók, muzulmánok, pravoszlávok) és etnikai kisebbségek (lappok, tatárok, karéliaiak),

de ezek kulturális jogai messze elmaradnak „a svédül beszélő finnekéitől". A hivatalos finn magyarázatok szerint itt a számbeliség volt a döntő tényező (Pentikaeinen and Anttonen, 1985). A fentebbi említett etnikai, nyelvi és vallási kisebbségek ugyanis néhány ezres, legfeljebb néhány tízezres lélekszámú csoportokat alkotnak, a 300 ezernyi „svédül beszélő finnel" szemben (az 1971. évi népszámlálás adatai szerint ez utóbbiak a lakosság 6,3 százalékát tették ki). Érdekes viszont, hogy e nyelvi kisebbség – a védelmét biztosító minden intézkedés ellenére – az asszimiláció következtében számbelileg rohamosan csökken, úgyhogy Karl-Erk Forsberg szerint 1991-re e különlegesen védett kisebbség létszáma 230 ezernyire, tehát húsz év alatt egyharmadával csökken (Liebkind and Broo 1985: 123.).

A finnországi svéd kisebbség helyzetének sajátossága nem abból ered, hogy (saját követelésükre) „svédül beszélő finneknek", nem pedig nemzeti értelemben vett svédeknek tekintik őket (egyébként éppen ezt – tehát a nyelvi, nem pedig a nemzeti kisebbséget – tartja megoldásnak a nyugat-európai törvényhozás többsége), hanem azokból az eszközökből és intézményes megoldásokból, amelyekkel kinyilvánítják és védik saját kulturális, illetve nyelvi jogaikat. Ugyanolyan típusú sajátosság ez, mint amilyenre a svájci konföderáció államberendezése nyújt intézményes megoldást. Az alkotmányösszehasonlító szakértők mindig hangsúlyozzák, hogy mindkét említett megoldás sajátságos; konkrét történelmi körülményekből következnek, és sohasem lehet őket eredményesen utánozni. A „svédül beszélő finnek helyzetének intézményes megoldása még Finnország függetlenségének első éveiből ered. Az 1919. évi finn alkotmány szerint „a Finn Köztársaság nemzeti nyelvei" a finn és a svéd. Ennek ellenére ma a svéd egyértelműen kisebbségi nyelv: hivatalos finn források szerint a finneknek csupán kis hányada beszél svédül, viszont „a svédül beszélő finnek" legnagyobb része kétnyelvű. Az 1960-ban bevezetett iskolareformig Finnországban a svéd volt az első kötelező idegen nyelv az iskolákban. 1969 óta azonban a finn tanulók választhatnak a svéd vagy más idegen nyelv közül, s a diákoknak több mint 90 százaléka az angol mellett döntött, habár még 1975-ben is a svéd volt a finn gazdasági élet legfontosabb nyelve.

Mielőtt rátérnénk „a svédül beszélő finnek" helyzetének és intézményes megoldásainak ismertetésére, rá kell mutatnunk egy finn tartomány, a 20 ezer lakosú Åland-sziget különleges helyzetére. Ez Finnország keretében egynyelvű svéd körzet, amely még 1921-ben kapta meg intézményes formáját, s ezt a Népszövetség Tanácsa is határozatba foglalta. A tartományi képviselőháznak ugyanis (kivételként) törvényhozási joga van, s törvényeit a köztársasági elnök erősíti meg. Hogy valami egészen sajátságos dologról van szó, az is mutatja, hogy földbirtokosok vagy vállalattulajdonosok itt csak olyan személyek lehetnek, akik ebben a tartományban születtek.

Különbséget kell tennünk a nyelvi törvényhozás, nyelvi jogok és a (kisebbségi) anyanyelvnek a közigazgatásbeli használatához való jog között. A személyi elv, tehát a kisebbségi anyanyelv használatához való jog minden finn személy joga, függetlenül a területi elvtől, amelyen a nyelvi törvényhozás alapszik. Gyakorlatilag minden „svédül beszélő finnek" az állam egész területén joga van anyanyelvét használnia minden közintézményben, s éppen ezért alakult ki „a svédül beszélő finn" elnevezés a finnországi svéd kisebbség tagja

helyett. Nem mellékes megemlíteni, hogy a központi kormány és a közigazgatás alkotmányosan kétnyelvű.

A finn nyelvi törvényhozás még 1922-ből ered. A nyelvhasználati törvény alapvető elveit tekintve változatlan maradt az 1935-ben, 1962-ben és 1975-ben meghozott alkotmánykiegészítések után is. Finnország alkotmányos berendezése egyébként a következő: egységes állam, viszont decentralizált. A nyelvhasználati politikai érvényesítésének a helyi önkormányzat az elsődleges egysége. A községek egy- vagy kétnyelvűek. Alapvető szabály, hogy a község akkor egynyelvű (finn vagy svéd), ha a másik nyelven beszélők részaránya kisebb 8 százaléknál. Meg kell említeni, hogy a Svédországba emigráló finneket nem számítják „a svédül beszélő finnek" közé, továbbá hogy a natalitás alacsony szintje, valamint a vegyes házasságok gyakorisága jelenti az alapvető demográfiai tényezőt e kisebbség számbeli csökkenését és asszimilációját illetően. Mintegy 12 százalékuk köt vegyes házasságot, s az ilyen családokban született gyermekeknek csupán 39,2 százaléka lesz „svédül beszélő finn". Lényeges megemlíteni azt is, hogy a kisebbségi, tehát nyelvhasználati jogokat a közigazgatásban mindenütt szavatolják, viszont az anyanyelvű oktatás a decentralizált regionális egységek hatáskörébe tartozik. A községek mint közigazgatási alapegységek nyelvi alapon való megoszlása 1981-ben ilyen volt:

	városi	falusi	összesen
egynyelvű svéd község	1	25	26
kétnyelvű község	17	22	39
egynyelvű finn község	66	330	396
ÖSSZESEN	84	377	501

Forrás: Liebkind and Broo, 1985: 122

Nyelvi jogok a hadseregben

Említettük már, hogy a Finn Köztársaságban egyaránt hivatalos nyelvnek számít a svéd és a finn. Ez kivételt képez az európai törvényhozásban. Ilyen értelemben kivételt jelent az a finn gyakorlat is, hogy „a svédül beszélő finneknek" saját egységeik vannak a finn hadseregben, ami különben a második világháborúban kialakult gyakorlat folytatása.

Nyelvi jogok a tájékoztatási eszközökben

A svéd nyelvű lap- és könyvkiadásnak nagy hagyománya van Finnországban. Jelenleg 30 napi- és hetilap jelenik meg, s külön svéd rádió-, illetve televízióműsor van, amelyet külön svéd tanács irányít (az európai gyakorlattól eltérően).

A svédül beszélő finneknek a nyelvtörvény alapján még a finn állam kialakulásakor sikerült létrehozniuk saját iskolarendszerüket az általános iskolától az egyetemig. Azonkívül, hogy svéd nyelvű egyetem működik, a helsinki egyetem 25 tanszékén is tanítanak svéd nyelven. A svéd tannyelvű iskolákat a helyi közigazgatás és a központi kormány ugyanúgy támogatja anyagilag, mint a finn tannyelvűeket. A tanterv úgyszintén azonos. A decentralizáció további bővülése, tehát a nyolcvanas évek óta a helyi hatóságoknak nagyobb befolyásuk van a tanterv kialakítására. A nemzeti oktatási tanács külön autonóm tagozatot működtet a svéd iskolák számára. Minden nagyobb kétnyelvű településen működnek svéd tannyelvű középiskolák is.

Befejezésként: Åland tartomány kivételével a finnországi svéd kisebbség autonómiája kizárólag kulturális. Az erről szóló egyezmény szerves része az első finn alkotmánynak. Ennek értelmében e kisebbség hivatalos és alkotmányos megnevezése („svédül beszélő finnek") kifejezi e kisebbség tényleges és normatív helyzetét is.

Észtország

Az Észt Köztársaságban élő kisebbségek kulturális autonómiájának szabályozásában szemmel láthatóan a svédekre vonatkozó finn modell szolgált mintául, ám a Finnországban egyetlen kisebbségre vonatkoztatott privilégiumokat az észtek kiterjesztették az összes kisebbségre. A nemzeti kisebbségek kulturális önkormányzatáról szóló törvény és a hozzá kötődő szabályzatok meghozatalakor, 1925-ben Észtországnak 1 114 630 lakosa volt, s ennek 12 százalékát a nemzeti kisebbségek képezték. A törvény felsorolja, kiknek van joguk a kulturális önigazgatáshoz: a németeknek, az oroszoknak, a svédeknek, továbbá az észt határokon belüli minden olyan nemzeti kisebbségnek, amelynek háromezernél nagyobb a lélekszáma (8. cikkely). Mivel az oroszok és a svédek területileg koncentráltan éltek és helyi szinten többséget alkottak, már megvoltak a saját helyi hatalmi szerveik, és már a törvény meghozatala előtt, s attól függetlenül, az észt alkotmány alapján megvalósították saját kisebbségi kulturális jogaikat. A nemzeti kisebbségek kulturális önkormányzatáról szóló törvény csak azokra a helyi közösségekre vonatkozott, ahol némely csoportok kisebbségben éltek, így például a németekre (1,7), a zsidókra (0,3), de még magukra az észtekre is – ha valahol az országban kisebbségben voltak, s ezt külön kormányhatározat szabályozta (31. cikkely).

E törvény alapeszméje, hogy a kisebbségi jogokat kollektív és személyi jognak tartja az általános polgári és emberi jogok mellett, s igénylésükről személyesen kell nyilatkozniuk a 18 évesnél idősebb egyéneknek. Ezt a nyilatkozattételt az előírások szerint háromévenként meg kell ismételni azokban a közösségekben, ahol a törvény szerint az illető kisebbség tagjainak száma legalább háromezer. A nyilatkozattevőket a meghatározott kisebbségi csoporthoz tartozóként jegyzik be (a vegyes házasságokból származóknál az apa hovatartozása a mérvadó), s ezzel külön adó fizetésére kötelezik őket. Az egyszer bejegyzett kisebbségi személy csak azután törölhető a kisebbségi listáról, mi-

után eleget tett minden anyagi kötelezettségének. E külön adón és különféle adományokon kívül a kisebbségi kulturális önkormányzat több forrásból kap anyagi támogatást: a kormány költségvetési eszközökből támogatja általános és középiskolai oktatásukat, részesülnek a helyi önkormányzat jövedelméből, kulturális céljaikra saját jövedelmüket s az államnak az ilyen rendeltetésű juttatásait is fordíthatják (6. és 7. cikkely). A külön adó fizetése nem mentesíti a kisebbségi egyént a többi helyi adó fizetése alól, mint ahogyan a helyi kisebbségi önkormányzatban való ténykedés sem szabadítja fel a többi általános polgári kötelezettség alól (13. cikkely). Minden kisebbségi csoportnak joga van hozzá, hogy kifejezze kulturális önkormányzati tanács megalakítására irányuló szándékát (16. cikkely). Ha a bejegyzett választók fele nem jelenik meg a kulturális önkormányzat szerveinek megválasztásán, csak három évvel később lehet megismételni a választásokat (25. cikkely). A kulturális tanács illetékességébe tartoznak a kisebbségi tannyelvű iskolák (a magániskolák is), továbbá egyéb kulturális intézmények (2. cikkely). A kisebbségi tannyelvű iskolahálózat építése megegyezés alapján történik, a jóváhagyást pedig a kormány adja meg az oktatási miniszter javaslata alapján. A kisebbségi tannyelvű állami iskoláknak a kulturális önkormányzat hatásköréből eredő költségvetését a kormánynak kell jóváhagynia (4. cikkely). A nemzeti kisebbségek kulturális önkormányzatának szervei a kulturális tanács és a direktórium, amelyek a köztársaság fővárosában székelnek. A helyi jellegű kérdések megoldására a kulturális tanács helyi kuratóriumokat hoz létre (5. cikkely). A kormány feloszlathatja a tanácsot, de köteles három hónapon belül új választásokat kiírni. A számunkra hozzáférhető források szerint az idevonatkozó törvényt sohasem alkalmazták.

Újbóli függetlenségének elérése után Észtországban 1992. június 28-án új alkotmányt hirdettek ki, amely széles körű demokratikus jogokat szavatol a polgárok és az állampolgárság nélküliek számára egyaránt. A helyi önkormányzat testületeinek saját költségvetésük és adóztatásuk van, s Velo Pettai észt szerző szerint ismét felújították a nemzeti kisebbségeknek a kulturális autonómiához való jogát. Mindenki, aki törvényesen megszerezte tartózkodási jogát, függetlenül attól, hogy megvan-e az észt állampolgársága, jogosult a helyi jellegű választásokon való részvételre, ott pedig, ahol a lakosságnak több mint a fele nem észt, a helyi önkormányzat nyelve lehet kisebbségi nyelv is. Észtország legnagyobb gondja az, hogy a kisebbségiek többsége egyáltalán nem, vagy csak nagyon gyengén beszéli az észt nyelvet, márpedig az állampolgárság elnyeréséhez szükséges a sikeres nyelvvizsgáról szóló bizonyítvány. Észtországnak 1934-ben 11 százaléknyi (133 ezernyi), 1989-ben pedig 38 százaléknyi (mintegy 610 000) kisebbségi lakosa volt: oroszok, ukránok, fehéroroszok, főleg Tallinnban és három északi városban. Az új észt alkotmány minden tartózkodási joggal rendelkező polgár számára szavatolja a helyi választásokon való részvétel jogát, továbbá a kisebbségi nyelv használatához való jogot a helyi közigazgatásban, ahol az illető kisebbségiek számaránya meghaladja a lakosság felét, a végül az etnikai kisebbségnek a kulturális autonómiájához való jogát (Pettai; 1993: 123.). Hogy ez utóbbi mit jelent a gyakorlatban, nincs részletezve.

Bulgária

Amennyire Finnországnak a svéd kisebbséghez való viszonyulása az európai törvényhozás pozitív mércéjét jelenti, Bulgária annyira negatív mércéjű. A második világháború utáni első években még elismerték a különféle etnikai kisebbségek létezésének tényét, és szavatolták a kisebbségi nyelvek szabad használatát. Ilyen értelemben az 1947. évi bulgáriai alkotmány 79. cikkelye előírta a kisebbségeknek az anyanyelvű oktatáshoz és a nemzeti kultúrájuk fejlesztéséhez való jogát, de ugyanakkor kötelezővé tette a bolgár nyelv tanulását is. Az állam magára vállalta a kisebbségi tannyelvű oktatás finanszírozását és megszervezését. Ezt 1954-ben külön törvénnyel is szabályozták. Török, cigány, örmény és macedón tannyelvű iskolákat nyitottak (32 ezernyi általános iskolai diákkal). Ám a macedón kisebbség jogait már 1948-ban, a Tájékoztató Iroda határozatát követően redukálták. Az 1956-ban megtartott pártplénum óta pedig arról beszélnek, hogy Bulgáriában egységes szocialista bolgár nemzet létezik, s ezzel kezdetét veszi – előbb a gyakorlatban, később az alkotmányban is – a nemzeti kisebbségek jogainak eliminálása, beleértve az anyanyelvű oktatást és tájékoztatást is. Így például a „nyelvileg" macedónok száma a blagoevgradi körzetben az 1956. december 1-jén kimutatott 187 789-ről 1965. december 1-jéig 8750-re apadt. E folyamat az 1971-ben meghozott alkotmányban csúcsosodik ki, amely már egyáltalán nem is említi a kisebbségi jogokat. A nyelvhasználati jogot illetően a 45. cikkely 7. pontja kimondja, hogy „a nem bolgár származású polgároknak, a bolgár nyelv kötelező tanulása mellett, joguk van saját nyelvük tanulásához is". Ezzel kapcsolatban azonban az állam semmilyen kötelezettséget sem vállalt magára. Tisztán formális jogi szempontból szemlélve, magánjogról van szó, amely kívülesik a közjog szféráján (Trobst, 1992).

A gyakorlatban bekövetkezett a török kisebbség üldöztetése, ennek során még azt is megtiltották, hogy nem bolgár személynevet használjanak. 1989 augusztusáig 300 ezer törököt üldöztek el Bulgáriából, e folyamat pedig még 1984-ben kezdődött meg a nagybolgár szervezetek megalakításával. 1989-ig egymilliónyi török élt Bulgáriában, s ez a lakosság 10 százalékát képezte (Riedel, 1993). A törökök elűzése lényegesen hozzájárult Todor Zsivkov és a kommunista rendszer bukásához. A kisebbségekhez való ilyen viszonyulás súlyos válságba sodorta Bulgáriát. Mégis, 1993. évi adatok szerint, még mindig nagyszámú kisebbségi él Bulgáriában: 750 ezer török, 170 ezer macedón, 150 ezer cigány, annak ellenére, hogy török források szerint 1992-ben 160 ezer, bolgár adatok szerint viszont 70 ezer török emigrált (Todorova, 1991: 154–157). Időközben, az etnikai pártok törvényes betiltása és a bírósági eljárások ellenére, megalakult a bulgáriai törökök pártja, a Mozgalom a Jogokért és Szabadságokért, amely a szeparatizmus ellen és a kulturális pluralizmus mellett áll ki. Ez a párt a mérleg nyelve a baloldal és a jobboldal között, s része a jelenleg hatalmon levő koalíciónak, de még mindig nem valósította meg az anyanyelvű oktatással és a kisebbségek kulturális jogaival kapcsolatos követeléseit.

Ausztria

Az 1955-ben megkötött államszerződéssel (az 1919. évi békeszerződésből eredő, a nemzeti kisebbségek védelmére vonatkozó kötelezettségek mellett) Ausztria egész sor külön kötelezettséget vállalt a három szövetségi államban: Karintiában, Burgenlandban és Stájerországban élő szlovén és horvát kisebbség anyanyelvű általános és középiskolai oktatásának, tájékoztatásának, valamint nyelvük közigazgatásbeli használatának, végül a saját nyelvű helynevek alkalmazásának biztosítására. A gyakorlatban viszont Stájerországot teljesen kivonták e szerződés idevonatkozó pontjának végrehajtása alól. Karintiában és Burgenlandban pedig a kisebbségiek létszámától tették függővé érvényesítését, holott erről a szerződés 7. cikkelyében nem esik szó. A horvát nemzetiség viszonylatában 1962-ben visszalépés történt az 1919. évi békeszerződésben foglaltak gyakorlati alkalmazásában. Az általános iskolák nyolc osztályában kötelező kétnyelvű oktatást csupán az első négy osztályra vonatkozólag írták elő, a felsőbb osztályokban pedig a horvátot vagy a szlovént mindenütt fakultatív tantárggyá nyilvánították, akárcsak bármelyik idegen nyelvet. 1969-ben további redukálás következett be a kétnyelvű népiskolákban. Azóta az általános iskolák felső tagozataiban és a gimnáziumokban sem létezik többé kétnyelvű oktatás. Hasonló restriktív politikát alkalmaztak Karintiában is, ahol 1988 óta csupán meghatározott számú kétnyelvű általános iskola működik, de a negyedik osztály után az oktatás (a hittant kivéve) kizárólag német tannyelvű. Ezeken kívül csak Klagenfurtban van egy kétnyelvű gimnázium. A földrajzi nevek és a kisebbségi nyelvek hivatalos használatára vonatkozólag cenzust vezettek be (Basta, 1989: 21–39.).

Olaszország

Olaszország egységes állam, bár bizonyos fokig decentralizált és regionalizált. A hivatalos nyelv az olasz, a köztársaság alkotmánya pedig elismeri a nyelvi kisebbségek helyi autonómiáját és jogait. Ezek az általános rendelkezések azonban leplezik azokat a tényeket, hogy az etnikai kisebbségeket csupán nyelvi kisebbségként kezelik, s e nyelvi kisebbségeknek sem azonos az elbírálásuk. Az olasz jogi szakirodalom és az alkotmány politológiai értelmezése elveti a nemzetiség kifejezést mint a kisebbség identifikálásának lehetséges alapját. Míg az Aosta melléki francia és a dél-tiroli német kisebbség széles körű jogokat kapott, ez nem történt meg a Friuli–Venezia–Giulia tartományban élő szlovénok esetében. Formálisan tekintve, az eltérés csupán a tartományok statútumainak különbségeiből ered. Csakhogy ugyanígy más a megítélés az 1946. évi békeszerződésből következően is. Nincsenek benne külön rendelkezések a szlovénok és a horvátok jogainak védelméről, ugyanakkor a szerződésnek van egy kiegészítő része, amely a német kisebbség jogaival foglalkozik, s a többi között tartalmazza a német nyelv használatának jogát Dél-Tirolban.

Aosta tartomány statútuma szerint a tartomány illetékessége – és nem a központi hatalomé –, hogy szabályozza a francia „nyelvi" kisebbség jogait. Maga írja elő törvényileg az iskolákkal, helynevekkel és a tisztviselők foglalkoztatásával kapcsolatos megoldásokat (ez utóbbinál kötelező a francia nyelvtu-

dás). A tartomány valamennyi szintű iskolájában kötelezően egyforma óraszámban tanítják az olasz és a francia nyelvet, s bármelyik tantárgy, megfelelő eljárással, francia nyelven is oktatható.

Dél-Tirol tartomány 1972-ben meghozott statútuma szerint a németet kiegyenlítették az olasszal, az állam hivatalos nyelvével. Bolzano körzetében, ahol a polgárok anyanyelve német, a hivatalokban, a közigazgatásban és a bíróságon saját nyelvüket használhatják. E körzetben a német és az olasz nyelv egyenértékű, beleértve a helynevek bármely nyelven való használatát is. A katonai szervezeten belül azonban csak az olasz nyelv érvényes. Ebben a körzetben, ill. vidéken szavatolják a német tannyelvű általános és középiskolai oktatást is, az iskolai tanácsokban pedig arányos e kisebbség képviseltsége.

Udine tartományban és Gorizia körzetében 1961-ben törvénnyel, 1973-ban pedig ennek kiegészítésével megadták a szlovén nyelvi kisebbségnek az anyanyelvű oktatáshoz való jogát. Több szlovén tannyelvű általános és középiskola működik, de nem létezik iskolai autonómia, mint például a tiroli német nyelvű iskolák esetében. Friuli körzete és a Giulia tartomány statútumai, az aostai franciától és a trentinói némettől eltérően, nem említik a szlovént mint kisebbségi nyelvet (Čok, 1989: 70–94.).

Magyarország

Magyarország centralizált állam, amelyben a lakosság hatalmas többségét a magyarok alkotják, s ezáltal a magyar nyelv minden téren való domináló jellege nemcsak magától értetődő, hanem számos előírás is megerősíti. Az alkotmány és más törvényes aktusok azonban biztosítják az országban élő különböző nemzeti kisebbségek anyanyelvének szabad használatát. Mi több, A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi törvény szerint a kisebbségi nyelveken való minden szintű oktatás biztosítása az állam kötelessége. Az a mód, ahogyan Magyarországon a legújabb kisebbségi törvény meghozataláig (1993) a nemzeti kisebbségek kulturális jogait rendezték, a „standard európai modell" következetes alkalmazását jelentette ennek a kérdésnek a szabályozásában, maga a törvény pedig, amelynek példáját az észt törvényben fedezhetjük fel, modellként szolgálhat a kulturális és személyi autonómiához, amelyet a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségek szervezetei követelnek.

Az 1970. évi népszámlálás szerint Magyarország lakosságának 1,5 százaléka más nemzetiségű (német, délszláv, szlovák és román), habár feltételezik, hogy jóval nagyobb azoknak a száma, akik valamilyeyn módon kisebbséghez tartozóknak vallják magukat; szó van ugyanis néhány százezernyi cigányról is. A százezer magyarországi zsidó többsége nem tartja magát etnikailag különbözőnek a magyaroktól, s anyanyelvük is magyar. A Magyar Köztársaság Alkotmánya minden polgár számára, nemre, vallásra vagy nemzetiségre való tekintet nélkül, szavatolja a törvény előtti egyenlőséget, és biztosítja a területén levő minden nemzetiség számára „az egyenjogúságot, az anyanyelvű oktatást, továbbá a saját kultúra megőrzését és ápolását". Ily módon az Alkotmány és A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény egyrészt szavatolja az etnikai kisebbségekhez tartozóknak a többi magyar állampolgárral való teljes

egyenjogúságát, másrészt pedig a kisebbségnek meghatározott külön jogokat is elismer (az anyanyelv használatához, az anyanyelvű oktatáshoz, a kétnyelvű okmányokhoz, az eredeti névhasználathoz való jogokat és egyebeket).

Az anyanyelvű oktatáshoz való jog

Az oktatásról szóló 1985. évi törvény 7. szakasza kimondja, hogy az óvodai, illetve az iskolai oktatás és nevelés magyar nyelven, valamint a Magyarországon élő nemzetiségek nyelvén folyik. Ugyanez a szakasz pontosítja, hogy a nemzetiségi gyermekeknek, illetve tanulóknak lehetőségük van arra, hogy anyanyelvükön, vagy két nyelven – anyanyelvükön és magyarul – részesüljenek az óvodai, illetve az iskolai oktatásban és nevelésben. Szükséges megemlítenünk, hogy Magyarországon a rendes iskolák mellett (amelyekben az oktatás teljes egészében magyar nyelven folyik) működnek különleges (mind általános, mind középfokú) iskolák, amelyekbe az etnikai kisebbségi gyermekek járhatnak: olyan iskolák, amelyekben az oktatás a kisebbség nyelvén folyik, illetve olyanok, amelyekben a kisebbségi nyelv külön tantárgyként szerepel, a többi tantárgyat pedig magyarul tanulják. Hozzá kell tennünk, hogy a kisebbségi tannyelvű iskolákban sem tanulnak minden tárgyat anyanyelvükön, csak a társadalmiakat, míg az ún. teáltantárgyakat magyarul, úgyhogy ezeket az iskolákat leghelyesebb kétnyelvűeknek nevezni (Krivokapić, 1989). Az 1993. évi új kisebbségi törvény szerint ugyan elméletileg lehetséges, hogy minden tantárgyat kizárólag anyanyelven tanítsanak, de akkor is kötelező a magyar nyelv tanulása. Külön előírás szabályozza, hogy a kisebbségi nyelvet külön tantárgyként vezessék be, ha legalább 15 érdekelt tanuló jelentkezik. Ha azonban nincs elegendő számú diák vagy gyermek a tanítás megszervezéséhez, a kultuszminiszter külön rendelete alapján meg kell szervezni az anyanyelvű pótoktatást akkor is, ha öt érdekelt szülő kéri. A nemzetiségi nyelvű oktatás fejlesztése céljából megalakult a Nemzetiségi Oktatási Bizottság, amely tanácsadó testületként figyelemmel kíséri a nemzetiségi oktatást, továbbá a fejlesztésén tevékenykedik. Az 1989/90. évi magyarországi politikai változások után ugyanezen célból külön parlamenti testületet hoztak létre a kisebbségi szervezetek képviselőiből.

A nemzeti kultúra ápolásához való jog

A magyarországi etnikai kisebbségeknek ez az alkotmányos joga különféle formákban nyilvánul meg, mint például a nemzeti folklór, hagyományok, szokások stb. ápolása. Mivel azonban a nemzeti és kulturális identitás megőrzésének alapvető tényezője a nyelv, kiemelt feladat a kisebbségi nyelvű irodalmak előmozdítása, az ilyen nyelvű könyvekből álló könyvtárak hálózatának bővítése, nemzetiségi rádió- és tévéműsorok és hasonlók fejlesztése.

A kulturális autonómia

Az etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény alapvető újdonsága a kisebbségek kulturális önkormányzata. Ez az autonómia a helyi önkormányzatok és minden kisebbség központi tanácsa által valósul meg. Ennek érdekében vezették be a kisebbségek külön képviseleti testületeinek intézményét és a kisebbségek keretein belüli külön választásokat. A helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi törvénnyel együtt az említett jogszabály a helyi hatalmi szervek hatáskörét kiterjesztette az iskolákra, oktatásra, így a kisebbségire is, továbbá a nemzeti kultúra ápolására, a tájékoztatásra, a helyi igazgatási szervekben való nyelvhasználatra (kétnyelvűség) vonatkozólag, de az államigazgatási szervekkel, bíróságokkal, képviseleti testületekkel való kommunikációt illetően is, ez utóbbinál az Országgyűlést is beleértve. A törvény az etnikai és nemzetiségi kisebbségeket egyértelműen részévé teszi a magyar politikai nemzet corpusának. Alapvető eszméje, hogy a kisebbségek mind helyi, mind országos szinten vegyenek részt az összes rájuk vonatkozó döntéshozatalban. Világosan meg kell különböztetni a participációt a döntéshozataltól: a határozatot (például az általános és középiskolai tantervről) az illető kisebbségi képviselettel összhangban hozzák meg.

Az észt mintára készült törvény nem jutott modelljének a sorsára, de nagy kérdés, milyen mértékben funkcionál majd a kisebbségi önkormányzat. Kulcsfontosságú tényezője ugyanis a helyi önkormányzat – egy központosított, egységes államban. A kisebbségi kulturális autonómiával kapcsolatban is ugyanaz a gond mutatkozik, mint általában a helyi autonómiáknál: a centralizáció következtében megnyilvánuló pénzhiány.

Románia

Románia a Párizsi Békeszerződés (1947) aláírásával számos kötelezettséget vállalt magára mind az emberi, mind a kisebbségi jogokra vonatkozólag. Ratifikálta A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezményét (1966), s ezzel magáévá tette a kisebbségek védelmének nemzetközi jogi kötelezettségét, mindenekelőtt az egyének nemzetiségi vagy vallási hovatartozás alapján való megkülönböztetésének tilalmát s azt a kötelezettséget (27. cikk), hogy a nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek számára biztosítja saját kultúrájukra, saját vallásuk megvallására és gyakorlására, továbbá saját nyelvük használatára való kollektív jogukat.

Romániában mint tipikusan sztálinista rendszerű országban óriási eltérés volt a normatívumok és a valóság között, ami a nyolcvanas években nemcsak a nemzetiségi intézményeknek, hanem a kisebbségek életterének destrukciójában fejeződött ki. Meg kell említeni, hogy ettől független léteztek kisebbségi iskolák minden fokozaton, még magyar nyelvű egyetem is működött. 1955/56-ban 1022 magyar tannyelvű négyosztályos általános iskola állt fenn, 1959-ben 915; kétnyelvű pedig 38, illetve 124. Hétosztályos magyar tannyelvű iskola 493, illetve 469 volt, míg kétnyelvű 10, illetve 77. A kolozsvári (Cluj) magyar egyetemet 1959-ben szüntették be, a magyar tannyelvű oktatást pedig a hatvanas

években a minimálisra szűkítették. Ugyanilyen arányban csökkent az anyaországgal való kapcsolat, továbbá a területi autonómia is.

Ceaeşescu rendszerének megdöntése után, a Nemzeti Megmentés Frontjának hatalomra kerülésekor számos egyértelmű kijelentés hangzott el a nemzeti kisebbségek egyéni és kollektív jogainak elismeréséről és biztosításáról, jövőbeli alkotmányos garanciájáról, valamint arról, hogy hat hónapon belül (1990 januárjától számítva) meghozzák a kisebbségi törvényt. A kisebbségi újságok szerkesztőségeiben azonnal bekövetkeztek a személyi változások, új kiadványok jelentek meg, s az impesszumokban kisebbségi helynevek tűntek fel. Kisebbségi egyesületek alakultak, amelyek politikai pártokká szerveződtek. Így jött létre a legerősebb ellenzéki párt, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség, amely a parlament mindkét házában a képviselői helyek több mint tíz százalékát mondhatja magáénak, és 600 000 tagja van. Egyébként az 1990. évi választási törvény minden kisebbség számára egy képviselőt biztosít.

Kisebbségi törvény helyett a kormány meghozta az 1990/521. számú határozatot, amelynek a bevezetőjében elismeri a minden fokozatú oktatáshoz való jogot az összes román állampolgárra vonatkozólag, nemzetiségre való tekintet nélkül. Ezúttal csak a román nyelvet említik. Ugyanakkor az etnikai kisebbségek nem kapnak kifejezett jogi garanciát az anyanyelvű oktatásra, de szó esik az ehhez szükséges feltételekről. A határozat 5. cikkelye kimondja, hogy a román nyelvű oktatáshoz hasonlóan nemzetiségi tannyelvű tagozat legalább 15, a középiskolákban pedig 18 tanuló jelentkezése esetén indítható. Az oktatási minisztérium különlegesen indokolt esetben csökkentheti ezt a minimumot. Ez a cenzus nem vonatkozik a román nyelvű oktatásra azokban a kisebb városokban és falvakban, ahol az oktatás a kisebbség nyelvén folyik. Az összes műszaki és szaktantárgyat viszont mindenütt román nyelven tanítják, s a teljesen kisebbségi tannyelvű iskolákban is kötelezően érettségi vizsgát kell tenni román nyelvből és irodalomból. Azoknak a kisebbségi diákoknak, akik román tannyelvű iskolába járnak, saját követelésükre jóváhagyható az anyanyelvük tanulása.

A román televízió 1985-ben megszüntette a magyar és német nyelvű műsorokat. Ceaeşescu bukása után felújították őket, de 1991 februárjában energiahiányra hivatkozva a felére csökkentették műsoridejüket.

A nemzeti kisebbségekhez tartozó körülbelüli ötmillió ember (2,5 millió magyar, 2,3 millió cigány) a lakosság egynegyedét képezi, s Romániában olyan entitásnak tartják őket, amelynek biztosítani kell a külön kulturális, de nem a politikai jogokat is. Az 1990/91-ben tetőző feszültség és az etnikai összetűzések a magyar többségű területeken lecsillapodtak, viszont továbbra is folytatódik az a gyakorlat, hogy a magyar többségű vidékek területi hatalmi szerveinek élére románokat neveznek ki. Tovább folyik a cigányok zaklatása; a zsidók és a németek nagyobbrészt elköltöztek. Kisebbségi szemszögből nézve az alapvető probléma abból ered, hogy az 1991 novemberében meghozott új Alkotmány (1. cikkely) és a kiegészítő rendelkezések szerint is Románia a románok centralizált, nemzeti, egységes állama. A hivatalos nyelv a 13. cikkely szerint a román, s az Alkotmány minden fokozaton a román nyelvű oktatásra nyújt garanciát. Az etnikai kisebbségeknek ugyan szavatolják az anyanyelv tanulásához való jogot, de a kisebbségi tannyelvű oktatásról külön törvény rendelkezik (nem az Alkotmány szabályozza). Az igazságszolgáltatásban kötelező

a román nyelv használata, a román nyelven nem beszélők számára kötelező tolmács alkalmazása a bírósági eljárásban, tehát nem tesznek különbséget a nemzeti kisebbségek tagjai és a külföldiek között. (Kendi, 1992)

Csehország és Szlovákia

Az egykori Csehszlovákia területén hatszázezer magyar, körülbelül félmillió cigány, nyolcvanezer lengyel, negyvenezer ukrán, hatezer zsidó és harmincötezer vietnami élt. A szövetségi képviselőház 1990 áprilisában törvényt fogadott el arról, hogy mind a negyvenhatezer külföldi vendégmunkásnak öt éven belül el kell hagynia Csehszlovákiát. A feloszlás után Csehországban a lakosságnak körülbelül hat százaléka kisebbségi, főleg szlovák. Szlovákia etnikailag sokkal heterogénabb, a lakosság tizenhat százaléka kisebbségi, ebből legtöbb a magyar. (Judt, 1991)

A második világháború után Csehszlovákia kilakoltatta a Szudéta-vidéki németeket, Magyarországgal pedig „lakosságcserét" hajtott végbe. Az országban maradt magyaroknak korlátozta az oktatását, a nyelvhasználatát, a nemzeti kultúra ápolását, s új adminisztratív felosztást vezetett be. 1964-ben megváltozott a magyar kisebbséggel szembeni politika. A Magyarországgal kötött szerződés értelmében növekedett a magyarországi tankönyvek behozatala. Kétszeresére nőtt a Csehszlovákiában megjelentetett magyar nyelvű könyvek, újságok és folyóiratok száma, s fejlődött a kulturális tevékenység is. Ám a magyar diákok egyharmada továbbra is szlovák iskolákba járt. Ekkor kilencvenszázezer diák és egyetemi hallgató tanult magyar nyelven az egyébként kétnyelvű általános és középiskolákban, főiskolákon, de számuk 1970-ben hetvenötezerre csökkent. (King, 1973: 114–126) A demokrácia és pluralizmus elvi elfogadása, s a kisebbségvédelem európai mércéinek alkalmazására tett szóbeli ígéretek ellenére, Szlovákia rendkívül kis figyelmet szentel a kisebbségnek (Butor&Butorova, 1993: 81–82). Mi több, a belpolitikai irányvétel (nacionalizmus) következtében egészen más a kérdéskörhöz való hozzáállás. Meçiar volt miniszterelnök pártja folyamatosan azzal próbálkozik, hogy nacionalista propagandával erősítse saját pozícióját. Így például 1994 júniusában nem fogadták el az új kormány javaslatát, hogy kétnyelvű névtáblákkal jelöljék azokat a falvakat és városokat, amelyekben nemzeti kisebbségekhez tartozók élnek. Az 1994 októberében megtartott rendkívüli parlamenti választásokon Meçiar pártja győzött, s újból felragyogott e nacionalista politikus csillaga.

Franciaország, Görögország, Törökország

Franciaország mintapéldája a centralista nemzetállamnak, amelynek minden polgárát a francia nemzet tagjaként fognak fel politikailag. Pedig számos nyelvi kisebbség is él itt (bretonok, elzásziak, dél-franciaországiak stb.), legalább két etnikai kisebbség (baszkok és katalóniaiak), valamint a korzikaiak, akiknek külön státusuk van. 1951-ben hozták meg azt a törvényt (10i Deixonne), amely választható tantárgyként besorolta a tantervbe a kisebbségi nyelvet.

Ez akaratlanul elősegítette a perifériára szorult etnikai csoportok újjászületésének folyamatát.

Elzászban a német nyelvet az általános iskola három felső osztályában tanítják, a helyi kormányzatok és magánszemélyek pedig anyagilag támogatják az elzászi vagy irodalmi német nyelven folyó művelődési tevékenységet. Egyéb germán nyelvjárást 100–150 ezer flamand beszél, de nyelvük nem került bele a tantervbe, és csak a helyi katolikus egyházközségekben bontakozott ki valamilyen kulturális tevékenység. A breton nyelvet választható tantárgyként tanítják a nyugat-franciaországi iskolákban, ha ezt legalább tíz tanuló igényli, és ha találnak megfelelő oktatót, aki hajlandó túlórázni. S végül mindezt jóvá kell hagynia az iskolaigazgatónak. Akárcsak a délnyugati baszkoknak, az anyanyelven beszélő bretonoknak a száma is csökkenőben van. Ugyanez történik a katalóniai és az olaszországi kisebbséggel is. (Krejči and Veliksky, 1981.)

Görögország a húszas évek elején lakosságcserét hajtott végre a szomszédaival. Ez is egységes központosított állam, ahol hivatalosan csak görögök élnek, és csak görög nyelv létezik. A húszas évek „lágy" etnikai tisztogatása ellenére az országban ma is vannak nemzeti és nyelvi kisebbségek. Az 1923. évi Lausanne-i Békeszerződés biztosítja ugyan a törökök kulturális autonómiáját Trákia nyugati részén, a gyakorlatban viszont csak a vallás szférájára szűkítették, s így a török identitásról csak hozzávetőlegesen lehet beszélni. Az egyházi méltóságokat, muftikat a görög kormány jelöli ki. Azonos helyzetben vannak a Törökországban (Isztambulban és két égei-tengeri szigeten) élő görögök is. Már évtizedek óta mindkét oldalról nyomást gyakorolnak a görög, illetve a török kisebbségre, hogy hagyják el az országot. A kisebbségiek számát 100–150 ezerre becsülik mindkét országban. A többi görögországi kisebbséget (cincár, macedón, albán) egyáltalán nem ismerik el. (Krejči and Velimsky, 1981: 163–167) Ugyanez a helyzet a törökországi kurdokkal is. Azaz sokkal rosszabb, mert ott valódi háború folyik.

Belgium, Hollandia, Skandinávia és Németország

Ezeknek az államoknak a területén különféle kisebbségek élnek, amelyeket egyformán nyelvi kisebbségeknek tartanak, s ilyen minőségben élveznek védelmet és külön nyelvi jogokat. Ez a belgiumi német nyelvi kisebbségre (a lakosság egy százalékára) is vonatkozik, amely a belgiumi sajátságok következtében külön monolingvális nyelvi körzettel rendelkezik. Itt a franciával és a flamanddal szemben a németet tartják nemzeti nyelvnek. (Radović, 1989)

Hollandiában 1955 és 1973 között a Fríz tartományban az általános iskolák kétnyelvűekké váltak, s a középiskolákban is választható tantárgy lett a fríz nyelv.

Észak- és Dél-Schleswigben 30-30 ezer német, illetve dán kisebbség él. Mindkét csoportnak, bilaterális egyezmény alapján, kulturális autonómiája és bizonyos politikai kedvezménye van.

Az észak-európai országokban néhány tízezer nomád lapp él. Elismerték etnikai kisebbségi státusukat, s iskolákat nyitottak számukra mind a három érintett országban. (Krejči and Velimsky 1981: 193–197)

Robert King még 1973-ban írta, hogy „a nemzeti kérdés Kelet-Európában nincs megoldva . . . Az ideológia igazolhatja ugyan a szovjet hegemóniát, ám ez mégiscsak a szovjet hatalomnak köszönhetően jött létre és tartja fenn magát, s ez a hatalom a fő erő, amely lehetetlenné teszi a nemzeti robbanást a tömbön belül". (King, 1973: 242–243) Kelet-Európában a nemzetiséget a születési hely, a származás és a kultúra határozza meg – s nem az állampolgárság, vagyis a nemzet politikai corpusához való tartozás. Másrészt itt előbb nemzet jött létre, majd e nemzet állama, tehát etnikai értelemben nemzetállamokról beszélhetünk. Általában véve a nyugati nemzetállamoktól eltérően, amelyekben az állampolgársággal megnyílt a polgári státushoz vezető út, Kelet-, Közép- és Délkelet-Európában szabály szerint erőszakos asszimilációk mentek végbe, s az etnikai hovatartozás határozta meg (vagy tette lehetetlenné) a polgári státust. Ebből eredően az etnikai kisebbségek állandóan területi, nem pedig kulturális autonómiára törekedtek, a kisebbségi hovatartozáson meg elsősorban politikai-állami, nem pedig kulturális kategóriát értenek. Ez egész sor sajátságot vont magával, melyek mibenlétét alig értik a nyugat-európai vagy amerikai szerzők. A legrosszabb, hogy közülük egyesek nagy autoritással írnak a kérdésről, s közben nemcsak hogy semmit sem értettek meg, hanem még az alapvető tényeket sem ismerik. Így például a tekintélyes Journal of Democracy című folyóiratban megjelent egy tanulmány, amely határozottan állítja, hogy a kelet-európai kisebbségi politikának öt alapvető formája van:

1) *kulturális megújhodás:* 300 000 ukrán támadt fel váratlanul Lengyelországban, s kulturális, vallási oktatási és nyelvi kisebbségi jogait követeli;

2) *politikai autonómia:* a magyarok Romániában és Szlovákiában;

3) *területi önrendelkezés:* a Morvaország Önkormányzatáért Mozgalom;

4) *szeparatizmus:* a DEMOS Szlovéniában, a HDZ Horvátországban;

5) *irredentizmus:* a Bosznia-Hercegovina elleni szerb agresszió. (Bugajsky, 1993: 89–95)

A kulturális megújhodás kivételével minden pontatlan. A magyarok Romániában és Szlovákiában (de a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban is) nem politikai, hanem kulturális autonómiát követelnek. Nagy kérdés, hogy a Morvaország Önkormányzatáért Mozgalomnak egyáltalán van-e bármilyen köze a kisebbségekhez, de ha van is, akkor sincs szó semmilyen területi önrendelkezésről, hanem regionalizmusról. A DEMOS és a HDZ valóban szeparatista mozgalom, de egyik sem kötődik a kisebbségekhez; sem a szlovénok, sem a horvátok nem voltak kisebbségek a JSZSZK-ban, még kevésbé a Szlovén vagy a Horvát SZK-ban (az egykori Jugoszlávia területén Bugajsky sokkal jobb példát találhatott volna: a kosovói albánokat). Bosznia-Hercegovina esetében sem lehet irredentizmusról vagy szerb agresszióról beszélni.

Vitathatatlan, hogy nemcsak Szerbia területén, hanem a Rajnától keletre és a Pireneusoktól s az Alpoktól délre minden régióban, az etnonacionalizmus fellángolásával párhuzamosan, feléledt a nemzeti kisebbségek nacionalizmusa is. Ennek az új irányvételnek pozitív oldala is van: a kulturális megújhodás, továbbá a kisebbségi státus végleges intézményes rendezésének, valamint a politikai, gazdasági, kulturális jogoknak mint kollektív jogoknak a követelése. Ez a folyamat megy végbe Szerbiában is, amely azonban szembesül egy kisebb-

ség afelé tendáló szervezett politikai mozgalmával, hogy kiváljon az államtestből, ahol kisebbséget képez (de nem a korábbi állam széthullásakor vált kisebbséggé). Ennek során szem előtt kell tartani három tényezőt, amelyek felett könnyen átsiklik a napi publicisztika. Először: 34 százalékarányú kisebbségeivel Európában Észtország után Szerbia következik, mint amelyben a legnagyobb számú kisebbségi lakos él. Másodszor: ha ilyenek maradnak a demográfiai folyamatok – és semmi sem utal megváltozásukra –, akkor fél évszázad múlva Szerbiában az albán és a muzulmán lakosság lesz többségben. Harmadszor: még ha megvalósulna is a pozitív törvénykezés a kulturális autonómia észt modellje alapján – az is a politikai-állami kisebbségi jogok, vagy más értelmezés szerint, azon privilégiumok (Prvulović, 1994: 14,15) megszüntetését jelentené, amelyek némely kisebbségeknek (a kosovói albánoknak) 1989 márciusa előtt megvoltak a szövetségi és a köztársasági alkotmánynak köszönhetően. A problémát az jelenti, hogy minden csoport, különösen a kisebbségi, negatívan reagál olyasminek a megszüntetésére, amit addig legitim és legális jognak tartott. Mindezt a volt Jugoszlávia széthullásával együtt kell szemlélni, amelyhez három, kizárólag etnonacionalizmussal kiváltott belső háború kapcsolódik.

Az egykori Jugoszlávia alapvető jellegzetessége az autoritárius típusú uralom volt, amelyben minden konfliktus nemzetek közöttivé minősült át, politikailag pedig nemzetire szűkült. A kisebbségi jogok, akárcsak minden egyéb, az uralmon levő politikai oligarchia hatalmának fenntartását szolgálták. A kisebbségeket nem kulturális-nyelvi, hanem politikai entitásként (nemzetiség) határozták meg. Ebből a szempontból nemigen volt lényeges különbség a köztársaságok között. A JSZSZK egész területén a kisebbségeknek megvolt az anyanyelvű oktatáshoz s a kisebbségi nyelvhasználathoz való joguk, ezt pedig az alkotmány ugyanolyan módon szavatolta nekik, mint a „többségi" nemzetek tagjainak. Az alkotmányok vagy a külön törvények szabályozták a kisebbségeknek a tájékoztatáshoz, a nemzeti kultúra ápolásához, a nemzeti jelképek használatához való jogait stb. Akárcsak a nyelvi egyenjogúság tekintetében, a gyakorlat igen nagyvonalú volt. Bizonyos kiegészítésekkel mindezt átvette a Szerb SZK és két autonóm tartománya is.

Vajdaságban tartományi szinten biztosították a nemzetiségi nyelvek egyenjogúságát a szerbhorváttal, létezett az egynyelvű és vegyes óvodák, általános és középiskolák széles hálózata, az újvidéki egyetemen pedig magyar nyelven is tanítottak. A vegyes általános és középiskolákban is működtek kizárólag magyar, szlovák, ruszin és román tannyelvű tagozatok – eltérően a szlovéniai kétnyelvűségi gyakorlattól. A községi statútumok meghatározták a helyi többnyelvűséget, beleértve az eredeti írásmódú helyneveket is (Novi Sad – Újvidék). A restriktív gyakorlat 1990-ben, Szerbia centralizációjával kezdődött meg. Amikor az általános és középfokú oktatás a községi és tartományi képviselőházak hatásköréből a szerbiai oktatásügyi minisztériuméba került át, megszűnt sok nemzetiségi tannyelvű középiskola, s eltűntek a nemzetiségi földrajzi nevek is (Várady, 1993: 378). A jelek szerint a megmaradt középiskolák valójában kétnyelvűek, ami önmagában véve nem rossz, ám az erre irányuló döntéshozatalba a kisebbségek képviselőit nem vonták be.

A másik szerbiai tartományban, Kosovóban az albán nemzetiség autonómiája politikai-állami jellegű volt. Mindkét autonóm tartomány közvetlenül képviseltette magát a föderációban, önálló törvényhozási tevékenységet fejtet-

tek ki minden téren, a hadsereget és a külpolitika bizonyos részeit kivéve. Tekintettel a JSZSZK egész politikai rendszerének jellegére – demokrácia nélkül decentralizáció, területi föderalizmus, de voltaképpen nemzeti konföderalizmus – kialakult az albánok állami entitása, következésképp a szerbek kisebbséggé váltak. Az adminisztrációban, az államigazgatásban, a törvénykezésben, de még az oktatásban is, az első nyelv az albán volt. A többi között ez vezetett egy zárt oktatási rendszer kialakulásához (a szerb és a szövetségi állam pénzén) minden szinten, az óvodától a doktorátusig, s az államitól teljesen önállósult tantervvel. Erre, s a nyelvhasználatra nézve is találunk ugyan hasonlóságot a svédül beszélő finneknél, csakhogy itt szó sincs „albánul beszélő szerbekről".

Mint a fenti példákon láthattuk, Európában az etnikai kisebbségi jogok a szó legtágabb értelmében véve kulturális jogokat jelentenek. Az oktatásban túlsúlyban van a kétnyelvűség. Azoknak az államoknak a száma, amelyek restriktívek a kisebbségi kulturális jogok tekintetében – Görögország, Törökország, Bulgária, Románia, Szlovákia, a balti országok –, sokkal nagyobb, mint az ellentétes példát nyújtó országoké – Finnország, Belgium, Dánia, Németország, Hollandia és Magyarország. A finn eset különleges, az észt gyakorlat eltér a törvénytől, minden más esetben pedig a polgárok rendkívül kis számáról van szó, akikre a nagyvonalú kisebbségi politika kiterjed: legtöbb 1,5% (Magyarország). Említést tettünk továbbá a politikailag (a mi kontextusunkban: nemzetileg) teljesen asszimilálódott csoportokról – amelyek esete eltér Szerbia és Crna Gora gyakorlatától.

Mindezt szem előtt tartva, bölcs dolog volna, ha a Jugoszláv SZK, de különösen a Szerb Köztársaság az etnikai kisebbségek ügyében a legszélesebb körű és legkevésbé restriktív megoldások adaptációja felé fordulna, annál is inkább, mert a személyi és kulturális autonómia koncepciójában a JSZK-ban élő minden kisebbség követeléseinek a maximuma jut kifejezésre, a kosovói albánságéinak a kivételével.

Személyi autonómia

Ez az elv az osztrák szocialistáknál, Otto Bauernél és Karl Rönernél tűnt fel, majd bekerült a brnói szociáldemokrata párt programjába (1899). Az elképzelés az volt, hogy különválasztják a nemzetiséget és a területet, hogy az egyénnek érvényesüljenek a kulturális jogai, a nemzeti kollektivitás pedig a területtől független legyen. Más szóval, hogy a nemzetet önrendelkezésű kulturális asszociációnak tekintsék, ami azután bizonyos szférákban lehetővé teszi az államtól függetlenedő autonómiát. A nemzetiségi csoportok maguk irányítják saját helyi és kulturális ügyeiket a központi állam beavatkozása nélkül. Az Osztrák–Magyar Monarchia viszonylatában a nemzet és a terület különválasztására vonatkozó szociáldemokrata elképzelésnek az volt a kiindulópontja, hogy eleget kell tenni a nemzeti követeléseknek, de a császárság egységének megbontása nélkül. (Schwarzmantel, 1991: 153)

A megvalósulatlan észt törvényhozatalban és a legújabb magyar kisebbségi törvényben ez az elv olyan kulturális autonómia elképzeléseként fogalmazódik meg, amelyet az egyén valósít meg saját választása alapján és területi hovatartozásától függetlenül. A kisebbségek az őket illető dolgokról maguk döntenek

mind helyi, mind országos szinten saját választott képviselőik által, a helyi és az országos (központi) képviseleti hatalom és illetékes minisztériumok egyetértésével. Anyagi alapul azok az eszközök szolgálnak, amelyeket a kisebbség (bejegyzett) tagjai egyébként is elkülönítenek erre a célra, továbbá magánadományok (beleértve az anyaországiakat is), valamint az azon mércék alapján nyújtott helyi és az állami támogatás, amelyek szerint egyébként is pénzelik az összes polgár ilyen célú tevékenységét. Az igazságosság elvén kívül az elképzelés mellett szól még három, messzemenő következményeket magával vonó pragmatikus tényező.

1) A kulturális és a személyi autonómiával nem oldódna meg a kisebbség mint politikai entitás önismeretének alapvető problémája, de megnyílna az önmegértésük átlényegülésének útja. Mi több, nekem úgy tűnik fel, hogy az ilyenfajta autonómia ennek a folyamatnak a conditio sine qua non-ja.

2) Azzal a feltétellel, hogy a konkrét megoldások felkutatása és realizálásuk a kisebbségek legitim képviselőinek részvételével történik, ilyen módon lényegesen csökkennének a politikai frusztrációk. A kulturális autonómia úgyszintén lehetséges a meglevő centralista rendszer keretében is. Szerbia (és Crna Gora) lakosainak viszonylatában így létrejönne annak nélkülözhetetlen előfeltétele, hogy társadalmi konszenzussal rendeződjön a kisebbséghez tartozó polgárok helyzete (a kosovói albánok kivételével).

3) Az európai kisebbségvédelmi egyezmény két elven alapszik: a saját ügyek intézések autonómiáján és az önképviseletésen. Az Európai Unió ennek szellemében igyekszik két regionális csoportban rendezni a kisebbségi kérdést a meghívott, leendő kilenc tagországának viszonyaiban. Szerbia és a JSZK ma igen távol van ennek a státusnak az elnyerésétől, de elképzelhetetlen a jövője (akárcsak a volt Jugoszlávia többi részének) az Európai Közösséggel való szoros kapcsolatok nélkül. Amikor véget ér a nemzetállamok kialakulásának háborús szakasza, Szerbiának a kisebbségi kérdéseken kívül is éppen elég rendezni valója lesz a szomszédaival. Nem lenne bölcs dolog megoldatlanul hagyni az államhoz lojális kisebbségek státusát, amikor túl sok gondot okoz a nem lojális kisebbség.

A kulturális autonómia koncepciója adós maradt a megoldással egy lényeges dolgot illetően. Mi történik akkor, ha a kisebbségi önkormányzat szerve és a helyi hatalmi szerv vagy az illetékes minisztérium nem ért egyet valamilyen konkrét kérdésben? Mint például annak idején Kosovóban a tanterv ügyében. A bíróság vagy alkotmánybíróság mellett, az Európai Közösség és az EBEÉ tervei szerint, a vitában álló felek nemzetközi bírósághoz, vagy egy különleges európai testülethez fordulhatnak. Ez az elképzelés ma még idegen a szerbiai politikai szellemnek. A kulturális autonómia pragmatikus fogyatékosságai közé sorolható, hogy a nemzeti választásokra való bejegyzés megosztja az embereket a családon, a szomszédságon, a településen belül. Továbbá mivel meghatározott számú kisebbségi szavazópolgár szükséges ahhoz, hogy egyáltalán legyenek választások, s hogy formálisan be is jegyezzék őket, s mivel a bejegyzetteknek az előírt számban kell megjelenniük a választásokon, megtörténhet, hogy a ma elismert etnikai csoportok valamelyike létszámbeli okokból kiesik és kulturális jogok nélkül marad. Végül itt van a reciprocitás hiánya – a horvátországi szerbek különleges státusával szemben a szerbiai horvátoknak csupán kulturális autonómiája. Úgyszintén nehéz elképzelni egy olyan parlamenti

többséget, amely elfogadná a kosovói albánok kulturális autonómiájáról szóló törvényt, s amely valóban tiszteletben tartaná az önképviselet és az autonómia elveit.

A személyi, kulturális autonómia koncepciója túlhaladja a szokásos nemzetközi szabványokat, s a kulturális és nyelvi entitásként értelmezett nemzeti és etnikai kisebbségek helyzete rendezésének a csúcsát jelenti. A kisebbségek helyzete normatív (s ennek alapján tényleges) szabályozásának kérdését restriktíven is lehet vizsgálni: „A JSZK-nak e kérdés szabályozásakor szem előtt kellene tartania az elért nemzetközi szabványokat, amelyek nagyobbrészt jogokként, nem pedig korlátozások formájában már benne vannak a JSZK, ill. a Szerb Köztársaság Alkotmányában, *s nem kell tőlük eltérni vagy túlhaladni őket.*" (Prvulović, 1994: 14) Az ilyen értelmezés közel áll a hatalmon levő pártéhoz, de úgy tűnik, a Szövetségi Külügyminisztérium is ehhez tartja magát a nemzetközi és nem állami szervezetekkel való kontaktusokban. A személyi autonómia koncepciója, mint a fentiekből látszik, nem tér el a szokványos nemzetközi mércéktől, de mindenképpen többet nyújt náluk. Szerbiának és Crna Gorának, tehát a JSZK-nak gyakorlati, stratégiai és elvi szempontból egyaránt érdeke, hogy elfogadja a személyi autonómiát. Elvileg, Szerbia jövője a polgári társadalomban van, de tekintettel a lakosság etnikai és vallási összetételére, ahhoz, hogy ez az állam polgárivá váljon, egyidejűleg multikulturális közösséggé is kell lennie. Stratégiailag, a kisebbségek pacifikálása Szerbia számára ugyanolyan fontos, mint a Szerbián kívüli szerbek kérdésének megoldása. Tekintettel arra, hogy a lakosság egyharmadáról van szó, továbbá hogy erős és hosszan tartó külső nyomással kell számolni, valamint hogy a kulturális autonómia affirmatív akcióval önmagában megoldaná az államhoz lojális kisebbségek helyzetét – a pragmatikus érdek nyilvánvaló.

Mindenesetre Szerbia mind a törvényes szabályozást, mind a gyakorlatot illetően megállja helyét a bármely európai országgal s a kisebbségi jogok úgynevezett európai standardjával való összehasonlításban anélkül, hogy meglevő koncepcióján lényegesen változtatnia kellene. A kulturális autonómia mellett is a szerb maradhat a hivatalos nyelv, s ezt egyáltalán nem zavarná a helynevek használatához, az iskoláztatáshoz, a közigazgatásban – a hivatalos szerb nyelvvel és cirill betűs írásmóddal párhuzamosan – alkalmazandó anyanyelvűséghez való kisebbségi jog érvényesülése. Ha a kulturális autonómia elfogadása az ára az állam iránti tartós lojalitásnak, a belső nyugalomnak, a külső nyomás csökkentése és a jobb nemzetközi pozíció elérése mellett, akkor el kell fogadni, még ha csupán pragmatikus okokból is. Ennek alternatívája az állami-politikai autonómia újbóli visszatérése, valamint a politikai és a kulturális autonómia összekeverése.

Fordította: *KARTAG Nándor*

Irodalom

BASTA, Lidija, 1989: *Austrija*. In: Pravo i pravo na upotrebu jezika. Beograd: Institut za uporedno pravo; 1990. 21–39.

BÍRÓ Gáspár, 1991: *Nemzeti kulturális önkormányzat Észtországban* (1925). Társadalmi Szemle. 1991. május, 46/5: 44–64.

BUGAJSKY, Janusz, 1993: *The Fate of Minorities is Eastern Europe*. Journal of Democracy. 1993 October. 4/4: 85–99.

BUTIRA, Martin & BUTOROVÁ, Zora: *Slovakia After the Split*. Journal of Democracy. 1993. 4/2: 71–83.

CHRISTOPULOS, Dimitris, 1994: *Minority Protection: Towards a New European Approach*. Balkan Forum, 1994 March. 1/2: 155–174.

ČOK, Vida, 1989: *Italija*. In: Pravo i pravo na upotrebu jezika. Beograd, Institut za uporedno pravo; 1990. 70–94.

GABÁNYI, Anneli Ute, 1992: *Nationalismus is Rumänien. Von Revolutions patrotismus zur chauvinistischen Restauration*. Südosteuropa. 1992; 41/5: 275–292.

JUDT, Tony R., 1991: *Metamorphosis: The Democratic Revolution is Czechoslovakia*. In: Ivo Banac, ed. Eastern Europe in Revolution. Ithaca and London: Cornell University Press; 1991. 112–113.

KENDI, Erich. 1992: *Minderheitenschutz is Rumänien: Die rechtliche Normierung des Schutzes deer ethnischen Minerheiten in Rumänien. München; Oldenburg; 1992.*

KING, Robert R., 1973: *Minorities Under Communism: Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States*. Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 1973.

KREJČI, J. and VELIMSKY, V., 1981: *Ethnic and Political Nations in Europe*. London: Croom Helm; 1981.

KRIVOKAPIĆ, Boris, 1989: *Mađarska*. In: Pravo i pravo na upotrebu jezika. Beograd, Institus za uporedno pravo, 1990. 112–124.

LIEBKIND Karmela and BROO, Roger, 1985: *The Schwedisch-Speaking Minority in Finnland: A Case Study*. In: Cultural Pluralism and Cultural Identity: The Experience of Canada, Finland and Yugoslavia. Paris: UNESCO, 1985. 119–134.

PENTIKAEINEN, Juha and ANTTONEN, Veikko, 1985: *Religio-Cultural Minorities*. In: *Cultural Pluralism and Cultural Identity: The Experience of Canada, Finland and Yugoslavia*. Paris: UNESCO, 1985. 97–101.

PETTAI, Velo A. 1993: Estonia: *Old Maps and New Roads*. Journal of Democracy. 1993. 4/1.

PRVULOVIĆ, Vladimir, 1994: *Međunarodni standardi u oblasti prava pripadnika nacionalnih ili etničkih, jezičkih i verskih manjina*. Međunarodna politika. 1994 septembar, v. 45, No. 1028.

RADOVIĆ, Zorica, 1989: *Belgija*. In: Pravo i pravo na upotrebu jezika. Beograd: Institut za uporedno pravo; 1990. 40–61.

RIEDEL, Sabine, 1993: *Die türkische Minderheit im parlamentarischen Systems Bulgariens.* Südosteuropa, 1993. 42/2: 102–117

SCHWARZMANTEL, John, 1991: *Socialism and the idea of the nation.* New York. Harvester, 1991.

TODOROVA, Maria, 1991: *Improrable Maverick or Typical Contformist?* In: Ivo Banac, ed. Eastern Europe in Revolution. Ithaca and London: Cornell University Press; 1991. 148–167.

TRÖBST, Stefan, 1992: *Nationalismus als Demokratisierungshemnis in Bulgarien.* Südosteuropa, 1992. 41/3–4.

VÁRADY Tibor. 1993.: *Collective minority rights and problems in their legal protection: the example of Yugoslavia.* European Review, 1993. 1/4: 371–383

Claude Karnoouh

NACIONALIZMUS. AZ ALANY METAFIZIKÁJA A MÁSIK TÜKRÉBEN

A nacionalizmus jelensége láthatóan nyugtalanítja a világ számos társadalmi-gazdasági tényezőjét. Így Francios Parigaut, a munkaadók szövetségének elnöke az alábbi lényegbevágó megállapítást tette az RFI egyik tavalyi adásában: a kis nemzetek közötti feszültségek csak addig tolerálhatóak, ameddig nem károsítják a nemzetközi kereskedelmet. Más szóval, szórakozhatnak kisded nemzeti játékaikkal, de ez semmilyen fontos összefüggésben nem zavarhatja a lényeget, az üzletet. Felvethető, hogy e nyilatkozat nem szól demokráciáról vagy civil társadalomról, csak az üzletről. Úgy vélem, hogy Francois Parigaut úr kevéssé nyájas módon ugyan, mégis kimondta a jelenlegi világ igazságát. Valóban, manapság a nyugati országok, amelyek a világot az egységes piac fogalmaiban gondolják el, a nemzeti vitákat egy másik kor tartozékának tekintik. Erről van szó abban is, amit a közelmúltban Kolozsvárott a két transznacionális médium-birodalom elnökei javasoltak: David Webster (Transatlantic Dialogue on European Broadcasting, Washington Dc) és Robert Mulligan (Chairman of Eurochannel) nyilatkozataikban a demokrácia és a szabadság egyetlen garanciájaként mutatták be a „mulltimédia-highway"-t. Eközben javaslataik nem szolgáltak mást, mint a kereskedelmi jog behatolását a kábeltévék programjába, s a műholdas televíziós csatornák szerzői jogainak kisajátítását Kelet-Európában!

Alapjában véve azt sugallták, hogy a haladás kerékkötője mindenki, aki holmi „nemzeti" kérdésekben hadakozik. Miért van az, hogy a nyugati népek jelentős része, kormányzataikkal együtt, a nacionalizmust napjainkban egy másik, egy idegen kor eszméi, tartalmai hordozójának tekinti? „Egy másik kor" – e kifejezés nem feltétlenül meghaladott kort jelent – meghaladott, de ki vagy mi haladta meg? Erre a kérdésre kell válaszolnunk.

Úgy vélem, e meghaladás, a nacionalizmus kritikája értelmében arra az elmúlt 30 évben Nyugaton lezajlott forradalomra vonatkozik, amely nem vagy csak alig érezhető mértékben jutott el Keletre. Ez a forradalom egyszerre tudományos és technikai, pénzügyi és kulturális, nyomában egy igazi politikai mutációval, amely a nemzetállamból egy olyan konzervatív politikai, adminisztratív vagy éppen kulturális egységet teremtett, amely többé nem újít – ennek az entitásnak a határai jelölik ki az említett forradalom hatósugarát. A

nemzetállam és szuverenitása inog, vámhatárai, pénze, oktatási rendszere, féltékenyen őrzött diplomái, az adminisztratív szabályozás egész apparátusa stb., úgy jelenik meg, mint megannyi béklyó a kapitalista expanzió és egy transznacionális kultúra számára, amelynek határai egybeesnek a Földet és az egész univerzumot uraló emberével.

Az emberiség, történelmében első alkalommal, lassan ugyan, de halad az egységesülés felé. A hívő ember számára ez úgy jelenik meg, mint a Bábel utáni elkülönülés vége, az agnosztikus szemében – Lévi-Strauss szép metaforájával élve – ez maga az ember többgyökerű eredete „a kultúrák szivárványában". A nemzetállamok számának az archaikus európai és ottomán birodalmak összeomlását követő, ugrásszerű növekedése óta, ma úgy tűnik, hogy a volt kommunista birodalom romjain kisarjadó nemzetállamok kevéssé felelnek meg a nyugati ízlésnek, mivel megkérdőjelezik a törékeny geopolitikai stabilitást. És valóban, minek is annyi állam, ha a tőke, a kereskedelem és a kultúra igénye a lehető legszabadabb cirkuláció? Úgy fest, ezt sokan nem értették meg Keleten, s egy szűk szubjektivitásra korlátozott vízión épülő világkép rögzült bennük, miközben a kommunista rendszer összeomlása rányitotta a világpiacot a Földnek erre a régiójára.

Egy román paraszt a maga paradicsomi egyszerűségében így értelmezte ezt: „Igazából a kereskedelem ölte meg a kommunizmust". Ez persze másképpen is megfogalmazható: a kereskedelem immanenciája ítélte halálra a politika transzcendens teológiájának egyik utolsó és triviális változatát. Ezt az elmúlást már régen beharangozták – amióta a bolsevikok a világ radikális átalakítására vettek irányt, azóta állandóan a kapitalizmus után kapaszkodva, maguk alatt fűrészelik a fát. Soha utol nem érve a kapitalistákat, versenyfutásuk egyre inkább egy olyan bújócskává alakult át, amelynek főszereplője menetközben megváltoztatta a szabályokat. A kommunisták úgy maradtak ki a játékból, hogy észre sem vették.

Ám ha valóban a kereskedelem (avagy az immanencia) ölte meg a kommunizmust, miért nem értette meg egy füst alatt a világnak ezt az immanens igazságát a felszabadított indivídumokkal? Miért nem hívta fel őket a politikai teológia másik formájának, a nacionalizmusnak a felszámolására is? Miért kellett megtapasztalnunk a nacionalista szellem oly energikus újjászületését, az idegengyűlölet leghitványabb érveit kovácsoló skizofrén szélsőségeivel?

E kérdés egy másikat is inspirál a kommunista totalitarizmus természetéről, amely nem igazán érte el meghirdetett célját, pl. „a múltat végképp eltörölni". Igen, éppen a nacionalizmus reneszánsza jelzi, hogy a múlt nincs elföldelve, ellenkezőleg, újra időszerű napjainkban. Kétségtelenül avittasnak tűnhet, pedig ugyanez a diskurzus úgy hatvan évvel ezelőtt kivívta a nyugati demokráciák politikai és kulturális elitjének tapsait.

A válasz egy része talán a mi, inkább nyugati, mint kontinentális klímánkban rejlik. Ehhez elegendő közelebbről szemügyre venni a cselekvési és diskurzusrendet. Először a politika mezőjében, majd egy régóta tartó metafizikai szituációban, amely hosszú ideig tartó bizonytalanság után napjainkban jelent meg a maga kiteljesedésében.

A politika nézőpontjából emlékeztetni kell arra, hogy korábban egy egész antikommunista propaganda folyamodott a nacionalista referenciák együtteséhez, lásd pl. a gyakori idegengyűlölő érveket. E propaganda azt állította,

hogy a kommunisták elpusztították a nemzeti sajátosságokat. Hogyan is csodálkozhatnánk hát azon, hogy a kommunizmus leveretvén, a nemzeti sajátosság ma úgy jelenik meg, mint az elfojtottnak a visszatérése. Más szóval, az ideológiai harc a kommunista rezsimek ellen túlságosan is a nemzeti talajra helyezkedett, hogy megakadályozza a rendszer visszafordíthatatlan ideológiai kártevését. Román, magyar vagy lengyel ellenzékiek például azzal vádolták a kommunista hatalmat, hogy eltörölte a nemzet paraszti vonásait (ezt akkoriban a nyugati sajtó nagyon felkapta). Pedig valójában a modernitás feltartóztathatatlan előrenyomulása hívta életre az emberi történelemben előzmények nélküli, egyedülálló jelenségét: ti. a parasztság eltűnését a legfejlettebb világban. Ebben a vonatkozásban a kommunisták sem akartak mást, mint modernek lenni.

Némely archívumok megnyílásával a politikatörténészek néhány új elemet illeszthetnek az intuíciók közegét korábban uraló formulákhoz. Valójában úgy tűnik, hogy a kommunista rezsimek Kelet-Európában nemcsak azzal tudtak meghonosodni, amit osztályharcnak neveznek (jelentsen e kifejezés bármit – ha egyálltalán jelent valamit), de azzal is, hogy ez a küzdelem kiiktatta a két világháború közötti időszakból örökölt etnikai összeütközéseket. Ebben az előadásban éppen csak érinteni tudjuk az 1956 utáni időszak nemzeti kommunizmusainak tipológiáját, s ezek szerepét, amit egyfajta revansnak foghatunk fel az internacionalizmusért, illetve azért, amit az első évek internacionalizmusa leplezett. Ebben a maszkban szemlélve, a nemzeti kommunizmus két transzcendencia utolsó egyesítési kísérletének tekinthető. Célja létrehozni egy szinkretikus telos-t két, a leninista elmélet szerint egyébként összeegyeztethetetlen pólus, ti. a hazátlan proletárok és a nemzet legeltökéltebb védelmezői, a burzsoák között. E terminusokban gondolkodva egyébként az ember képtelen megérteni, vajon a munkások (és a parasztok) miért áldoztak oly sokat a hazájukért, legyen az burzsoá vagy proletár. Amit a vulgáris neomarxizmus burzsoának nevezett, az többnyire nem volt más, mint az őket tápláló, felnevelő hazához oly erősen kötődő középosztály.

A reálisan létező kommunizmus, amely oly elsöprő erővel konfortált a hatalommal, a kormányzattal, mindenütt, ahol csak berendezkedett, a hazának ebbe a fogalmába ütközött a különböző országok társadalmi és politikai történetének megfelelő, eltérő maszkok mögött. Történt ez kivált a második világháborúban lepusztult társadalmakban, ahol (erőszakkal vagy anélkül) kommunista hatalom jött létre, s egy földi paradicsom megteremtését kínálta, egyfelől a többség folyamatos áldozatára, másfelől a modern kor piramisai építtetőinek akaratára alapozva (precízebb ezen építmények metafizikus jelölése, mint funkcionális oldalról való megközelítésük). Ugyanakkor az egyenlősítő társadalmi program (a proletár diskurzus ellenére) a középosztályok haladásának lázában égett azokban a társadalmakban, amelyek a két világháború között nem ismertek többet a modern nemzetállamból, mint némi, az állandó nemzeti feszültség közegébe ágyazott autonómiát. A kommunisták felismerték hát a nemzeti identitás – vagy éppen a nacionalizmus – egyetlen transzcendenciába olvasztott erényét, egyszerre változtatva a „daloló holnapok sugárzó jövőjévé" és egy elvarázsolt történelmi múlttá, egy olyan örökkévalósággá, amelynek néhány év alatt nem érhettek a végére. Más szóval, a kommunisták, csak még jobban alámerültek a transzcendenciában, miközben a Nyugat, egy

kizárólag a profitra és a technikai fejlődés racionalizálására alapozott világ megteremtésével foglalatoskodva, éppen kikecmergett belőle. A gazdasági csődtől sarokba szorított kommunisták, egy szusszanásnyi legitimitás reményében, megmenthetni vélték/hitték magukat a nemzeti etnosz önmagába forduló alanyának kisajátításával.

Ehelyütt időszerű leszögeznünk, hogy a nyugati kapitalizmus mennyire hű folytatója is a Tőkének. Milyen mértékben volt képes kiterjeszteni és kiteljesíteni a piacfetisizmust mint természetet (physis), és elhárítani a profitráta csökkenésének tendenciáját a technikai innovációk megsokszorozásával s a piaci forgalom kibővítése révén. A Nyugat tehát képes volt rá, vagy megtehette, hogy alávesse magát a tőke és az áru forgalmának, azaz a csereérték immanenciájának. Eközben profitált a Felvilágosodás kezc nyomát viselő állami bürokrácia vívmányaiból is, amely bürokrácia többé-kevésbé pragmatikus módon viszonyult a társadalmi és politikai szférához. Ez bizonyos, de nem kevésbé igaz az is, hogy fél évszázada enged egy autonómmá vált piac nyomásának, s nem viseli el többé az állam gyámkodását kiteljesüléséhez. Nézzük meg Polányi Károly életművét (pl. „A nagy átalakulást"), és fedezzük fel benne a jelenlegi fejleményeket. Igaz, ez a végeredmény nem egy ellentmondásmentes, egyenes vonalú fejlődés eredménye – innen a különböző válságok, a múlt feltörése, ami olykor kísérti a szellemet és a cselekvést, utat nyitva olykor egy halálos akaratnak és erőszaknak.

A kommunisták képtelenek voltak világosan megérteni magának a technikai fejlődésnek a logikáját, amit pedig éppen ők gyorsítottak fel szándékosan különböző történelmi (társadalmi, vallási) okokból többé-kevésbé elmaradott társadalmakban. Ennek a lényegi tétjét egy hétköznapi állításban foglalhatjuk össze: a kommunisták az esetek többségében beleütköztek valamibe, ami visszautalt a hagyományra, és amit nem voltak képesek totálisan legyőzni. Amit a Nyugat szinte teljesen meghaladott eredeti szuverenitása terében.

Aki a hagyomány szavaival szól, az az Időről beszél. Ezzel az Idő fogalmáról való filozofálás területére érkezünk, ami túl messzire vinne bennünket, ezért csak jelezzük, hogy a természet – vagy ha valaki ezt részesíti előnyben, az Idő – fogalmának lényegében épül fel, ölt testet a metafizika történetének alapja, azaz a tudományról és a politikáról való gondolkodás alapjai.

Ha mégis a társadalmi-politikai eszmék történetének síkján maradunk, az általunk artikulált jelenségek és tevékenységek szintjén, az ember első megközelítésben megkísérelheti a posztkommunista nacionalizmust az elfojtott visszatéréseként interpretálni. Ennek értelmében a kommunizmus összeomlását nem egy új civil társadalom születésének kell tekintenünk, inkább konfúziónak egy, a demokráciáról és az emberi jogokról folytatott morális diskurzus és egy remélt új gyakorlat-valóság, ti. a javak bősége között. Minthogy a civil társadalom alig jelenik meg a hétköznapi tapasztalatban, és a bőséget is csak sajátos kontraszthatásként a polgárok többségének elszegényedése láttatja, nos, a politikai demokrácia és egy civil társadalom felépítése hasonlóképpen, immár úgy jelenik meg, mint ama bizonyos „daloló holnapok" legújabb változata. Mert, és ez kardinális fontosságú tény a Nyugat értelmisége számára, a civil társadalom ott hosszú időn keresztül, még a fogyasztói társadalom előtt épült ki. Gyakran tragikus harcok árán ugyan, de amelyek elültével kialakultak a nagy intézményi, politikai, jogi és adminisztratív rendszerek, amelyek töb-

bé-kevésbé hatékony módokon, de azonos mértékben garantálták és támogatták az egyén szabadságát, mind a polgárok, mind az állam jogait és kötelességeit.

A diskurzusok és a poszkommunista remények említett konfúziója az alábbi képletben jelenhet meg:

1) kommunizmus = hiány

2) demokrácia és civil társadalom = bőség

Ha a második egyenlegben a bőség kifejezést elhagyjuk, és a hiány a demokráciával válik azonossá, egyetlen helyettesítésre alkalmas jelölő marad a szimbolikában (vagy a képzeletben), hogy a politika diskurzusába transzformálódjon: ez pedig a nacionalizmus, nevezetesen „a rossz a Másik" változatában. A nacionalizmus, amellyel mind a kommunizmus, mind az antikommunizmus éveken keresztül kokettált.

Ez a nacionalizmus egy kulturális etnicizmus konstrukcióján nyugszik, kezdve a társadalomtudományoknak a XVIII. század vége óta kínált objektizációival, a Herder és Fichte törte és különösen a XIX. században bejárt úton (folklór, etnográfia, nyelvészet, történelem, szociológia, pszichológia stb.). Ez a nacionalizmus reaktív-negatív módon formálódott, s Adorno után a Másik negatív dialektikájának nevezhetnénk. Létezik ilyen nacionalizmus, jelen van, és szüntelenül megmutatkozik a Másik képében, azért nem a meghódítandó Másik felfogásával azonosul – ahogy ezt argumentálta és tette a klasszikus imperializmus –, ennek konszubsztanciálisan van szüksége a Másikra ahhoz, hogy eljusson a jelenléthez. Más szóval, ez a nacionalizmus a Másikból táplálkozik, egyszerre tükörként és alanyként, ugyanúgy, ahogy a Királynő a tükrét kérdezi a *Hófehérké*ben:

– Tükröm, tükröm, mondd meg nékem, ki a legszebb a világon? – kérdezi a Királynő.

– Szép vagy szép vagy, Királynő, de Hófehérke még nálad is szebb – feleli a tükör.

A tükör-stádium jól ismert a pszichoanalízisben, ő az a kisfiú, aki nem képes szabad alanyként autonómmá válni, kezdve attól, hogy édesanyját elutasítja olyannak látni, amilyen, tudniillik pénisz nélkülinek, azaz különbözőnek. Paradox módon a negatív Másik játssza ezt a szerepet, és fenntartása – lásd invencióját – látszik az egyetlen erőnek, amelyben s amely által a negatív nacionalizmus létezőként (Seiende) lép fel. Saját létét (Etre) kutatva, e nacionalizmus csak a Másikban gondolhatja el magát Itt-lét-ként (Dasein). A Másik mint tükör, a negatív alany e nélkülözhetetlen voltára kitűnő példa a zsidók nélküli antiszemitizmus.

Végül, még mindig a reprezentáció területén maradva, a tükör-stádiumot toposzként kell megértenünk (mint tér-időt), egy önmagát autonóm módon elérni nem tudó alany toposzát, mely tehát képtelen vállalni fogyatékosságait szocietális és nem morális meghatározottságaiban (azaz szembesülni a hétköznapok banális és erőszakos realitásaival), s aki ugyanahhoz nyúl, hogy abból egy másikat csináljon. Ám a tükörben a Másik végső soron nem más, mint egy másik Én-magam, és minél inkább Én vagyok Ő, annál inkább radikalizálódik a negativitás. Íme a bizonyíték, ha egyáltalán szükség van rá, hogy a nacionalizmus nagyon is a modern gondolat terméke, a radikális szubjektivitásé, amelyben az „egész" mércéje az alany bizonyossága: itt, a Másik „tudományos" tárgyában, az azonosságot rekonstruálják az alany bizonyosságában. Ennek

már nincs semmiféle kapcsolata a másság felfogásával a primitív társadalmakban, vagy a görögségben, amely a nyelvre alapozva úgy tekintett a barbárokra, mint akik nem képesek dialógusra az istenekkel. A modern etnikai nacionalizmus szociológiai értelmezése kiterjeszthető tehát a hiánytól való félelem triviális (de nem populista) verziójára, filozófiailag pedig a bőség radikális szujektivációjának tekinthető. Ehhez az analitikus mozzanathoz érkezvén, nem tehetem meg, hogy ne emlékeztessek arra (amint Meleg Attila magyar szociológus is tette kiváló cikkében – The Western Model, románul a Cotidianul irodalmi mellékletében), hogy a tükör-stádium más regiszteren is kiválóan működik: ilyen például a Nyugat iránti vonzódás jelensége, amely abszolút pozitív tükörré válva, megtilt minden mást. Így az alany – saját történetének kontextusában tekintett – autonómmá válását azért, hogy vállaljon egy bizonytalan, tehát veszélyes, kelepcével teli, enigmatikus jövőt.

Remélem, mindenki jól értette, szó sincs arról, hogy bármiféle erkölcsi leckét kívánnék adni önöknek, legfeljebb néhány észrevételt tettem abban a témában, amit a szabadság visszahódításának tartok egy fájdalmas harcban, amit önökkel együtt, valamennyien vívunk.

Fordította: *JOBBÁGY József*

Milovan Đilas

A FORRADALOM JELLEGE

Aki valamennyire is ismeri azoknak az országoknak a történelmét, amelyekben kommunista forradalmak lezajlottak, annak feltűnhetett, hogy léteztek ott más pártok is, amelyek a fennálló állapotokkal elégedetlenek voltak. E tekintetben a legjellemzőbb példa Oroszország, ahol a kommunista forradalmat végrehajtó párt csak egy volt a forradalmi pártok sorában.

Egyedül a kommunista pártok álláspontja volt azonban egyszerre forradalmi az adott helyzet megváltoztatását és az ipari átalakulás következetes végrehajtását illetően. Ez utóbbi a tulajdonviszonyok radikális szétzúzását jelentette, mivel ezek a viszonyok útjában álltak az említett feladat végrehajtásának. Egyetlen más párt sem ment ilyen messzire a tulajdonviszonyok megbolygatásában. Egyetlenegy sem volt ennyire – ha szabad ezt mondani – „iparközpontú".

Kevésbé világos ugyanakkor, miért kellett ezeknek a pátoknak programjukban szocialistáknak lenniük.

A cári Oroszországban, amely minden tekintetben elmaradott ország volt, olyan körülmények alakultak ki, amelyek közepette a kapitalista magántulajdon nemcsak képtelennek bizonyult a gyors ipari átalakulásra, hanem éppenséggel az akadálya lett. Ennek a tulajdonformának olyan országban kellett volna fejlődnie, ahol még igen erős feudális viszonyok álltak fenn, és olyan világban, amelyben a fejlett országok monopóliumainak nem állt érdekükben, hogy egy ilyen bőséges nyersanyagforrást és hatalmas piacot könnyen kiengedjenek a kezükből.

A cári Oroszországot történelmi múltja is késleltette az ipari forradalom végrehajtásában. Európában egyedül ebben az országban nem volt reformáció és reneszánsz, és egyedül itt nem jöttek létre a középkori európai városokhoz hasonló képződmények. S ez az elmaradott, fél-feudális, az abszolút monarchiát és a központi bürokráciát nyögő ország, ahol néhány központban hirtelen felduzzadt a proletariátus, úgyszólván egyik napról a másikra a modern kapitalista világgazdaság forgatagában és a hatalmas bankközpontok financiális érdekeinek hálójában találta magát.

Lenin írja *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelső foka* című könyvében, hogy Oroszországban a nagybankok tőkéjének háromnegyed része a

külföldi tőke kezében volt, Trockij *Az orosz forradalom történetében* kiemeli, hogy az ipari részvények 40%-át Oroszországban külföldiek tartották a kezükben, és a vezető iparágakban ez a százalékarány még nagyobb is volt. Jugoszláviával kapcsolatban is tudott dolog, hogy gazdaságának legfontosabb ágazataiban külföldieké volt a döntő részesedés. Ezek az adatok önmagukban nem bizonyítanak semmit. Feltárják azonban azt a tényt, hogy az idegen tőke arra használta fel befolyását, hogy visszafogja ezen országok fejlődését, és csak mint saját nyersanyagforrását és olcsó munkaerőlelő-helyét fejlessze őket, ez pedig az ott élő népek számára gyakorlatilag azt jelentette, hogy elmaradnak, sőt visszafejlődnek.

A pártnak tehát, amelynek az volt a történelmi feladata, hogy végrehajtsa ezekben az országokban a forradalmat, befelé antikapitalistának, kifelé antiimperialistának kellett lennie.

Belül a hazai tőke gyenge volt, jórészt a külső tőkének eszköze és függvénye. A kapitalistáké helyett egy másik osztály, a proletariátus – amely az egyre fokozottabban pauperizálódó parasztság soraiból töltődött fel – volt az, amelynek létérdeke fűződött az ipari forradalomhoz. Azok számára, akik már proletárokká lettek, a vad kizsákmányolás megszüntetése volt élet-halál kérdése, a proletarizálódó tömeg számára pedig az iparosítás. Annak a mozgalomnak, amely mindkét réteget képviselte, antikapitalistának, illetve szocialistának kellett lennie eszméiben, jelszavaiban, ígéreteiben.

Ezenkívül: a forradalmi párt nem gondolhatott komolyan arra, hogy végrehajtja az ipari forradalmat, ha nem koncentrálja kezében az összes hazai forrásokat, elsősorban a honi kapitalistákét, akikkel szemben különben is nagy volt a tömegek elkeseredése a durva kizsákmányolás, az embertelen módszerek és a jogfosztottság miatt. Hasonló álláspontot kellett elfoglalnia a forradalmi pártnak a külföldi tőkével szemben is.

A többi pártoknak nem volt, nem is lehetett hasonló programjuk. Ezek vagy legszívesebben a stagnáló viszonyok megőrzéséhez fordultak volna vissza, vagy a legjobb esetben a fokozatos és békés fejlődést tűzték ki célul. Azok a pártok is, amelyek antikapitalisták voltak, például az oroszországi eszerek, azt szorgalmazták, hogy a társadalom térjen vissza a primitív falusi élet idilljéhez. Végső soron még a szocialista pártok, mint például az orosz mensevikek, sem mentek tovább a szabad kapitalista fejlődés útjában álló akadályok erőszakos lerombolásának követelésénél. Abból az álláspontból indultak ki, hogy elég megteremteni a fejlett kapitalizmust, hogy azután majd elvezessen az út a szocializmusig. Itt azonban másutt rejlett a probléma: a visszatérés is, a szabad kapitalista fejlődés is lehetetlen, megvalósíthatatlan volt ezekben az országokban. Sem egyik, sem a másik módon nem lehetett az adott nemzetközi és belső feltételek mellett megoldani ezen országok további fejlődésének sürgető, túlérett problémáját, az ipari forradalmat.

Csak annak a pártnak lehettek kilátásai a sikerre, amely az antikapitalista forradalom és a gyors iparosítás jelszavát tűzte zászlajára. Nyilvánvaló tehát, hogy ennek a pártnak meggyőződése szerint szocialistának kellett lennie. Mivel pedig a már meglévő általános körülmények, valamint az adott (szocialista) munkásmozgalmi viszonyok között volt kénytelen tevékenykedni, ideológailag ennek a pártnak szükségszerűen arra a tanításra kellett támaszkodnia, amely egy-

részt a modern ipar szükségességét és hasznosságát, másrészt a forradalom elkerülhetetlenségét hangsúlyozta. Ez a tanítás már létezett, csak módosítani kellett: ez a marxizmus volt, mégpedig a forradalmi oldala. A forradalmi marxizmushoz, illetve az európai szocialista mozgalomhoz való kötődés a párt számára ugyanolyan természetes volt, mint amilyen elkerülhetetlen lesz később – a forradalom fejlődésével és a fejlett országok strukturális változásaival párhuzamosan –, hogy eltávolodjon az egyre reformistább európai szocializmustól.

Az óriási áldozatokkal és értelmetlenül kegyetlen erőszakkal járó elkerülhetetlen forradalom és a gyors iparosítás nemcsak a földi paradicsom megteremtésének az ígéretét, hanem az abban való hitet is megkövetelte. A forradalom, illetve az iparosítás zászlóvivői a már meglevő (marxista és szocialista) eszmei alapokról indultak el, de mint mások, ők is a legkisebb ellenállás mentén haladnak előre, és a gyakorlatukban sokszor módosítják, sőt visszájára fordítják az eszméket. Képtelenek azonban arra, hogy valaha is teljesen megszabaduljanak tőlük.

Az orosz kommunistáknak (bolsevikoknak) a győzelméhez vajmi kevés köze van annak, hogy nézeteik mennyire álltak a tudományosság fokán. Ha tudományosságnak kell tekinteni a fejlődés tendenciáinak felismerését, amelyek kétségtelenül a forradalom és az iparosítás irányába mutattak, akkor mondhatjuk, hogy a bolsevik párté volt a legtudományosabb program. Ugyanezt azonban minden más pártra el lehetne mondani, amely észreveszi a fejlődési tendenciákat.

A kapitalizmus és a kapitalista viszonyok megfeleló és az adott fokon megkerülhetetlen formák voltak, csakúgy, mint bármelyik társadalmi formáció, amelynek révén a társadalomnak a termelés kiterjesztésére irányuló törekvései és immanens szükségletei kifejezésre jutottak. Oroszországban a kapitalizmus akadály volt e törekvés megvalósításának az útján, míg Nagy-Britanniában a 19. század első felében egyenesen előfeltétel. A brit nagyiparosnak a parasztokat kellett eltipornia egy magasabb szintű termeléshez vezető úton, Oroszországban pedig magának a nagyiparosnak, azaz a burzsoának kellett az ipari forradalom áldozatává válnia. A szereplők és a formák különbözőek voltak, de itt is, ott is ugyanaz a törvény érvényesült.

A szocializmus mint jelszó és mint ígéret, mint hit és rajongás, tulajdonképpen pedig mint a hatalomnak és tulajdonnak egy különleges formája, amely lehetővé teszi az ipari forradalmat, illetve a termelés kiterjesztését és tökéletesítését az adott fokon és az adott körülmények között – ugyanúgy, miként a kapitalizmus (lásd fentebb), megkerülhetetlen forma volt.

A múltban minden forradalom csak azután tört ki, hogy az új gazdasági, illetve társadalmi viszonyok már domináns szerephez jutottak, és már csak a régi politikai rendszer állt a további fejlődés útjában.

Azok közül a forradalmak közül egyik sem szándékozott mást elérni, mint hogy lerombolja a régi politikai formákat, és megtisztítsa az utat a – már a régi társadalomban érettté vált – új társadalmi erők és viszonyok előtt. Ahol pedig a forradalmárok valami másra is igényt tartottak, pl. hogy erőszakkal építsék ki a gazdasági és társadalmi viszonyokat (ahogyan a Robespierre és a

Saint Just vezette jakobinusok tették), ott eleve bukásra voltak ítélve, és egykettőre félretették őket.

A múlt forradalmaiban az erőszak elsősorban mint következmény jelentkezett, mint az új, a már domináns gazdasági és társadalmi erők–viszonyok eszköze, és ha a forradalom során olykor túl is lépte ezeket a kereteket, végső soron tényleges és lehetséges feladatára kellett korlátozódnia. A terror és zsarnokság ugyan ezekben is elkerülhetetlen volt, de kizárólag csak átmeneti jelenség lehetett.

Minden úgynevezett polgári forradalomnak – akár alulról, azaz a néptömegek részvételével indult, mint pl. Franciaországban, akár felülről, vagyis a kormány kezdeményezéséből, mint a bismarcki Németországban –, magasabb okokból is, de saját, belső okai folytán is, végül politikai demokráciába kellett torkollnia. Ez érthető is: feladatuk ugyanis főképpen abban állt, hogy lerombolják a régi zsarnoki politikai rendszert, és lehetővé tegyék, hogy a már érett gazdasági és egyéb szükségleteknek, illetve a szabad árutermelésnek megfelelő politikai viszonyok kiépüljenek.

Napjaink – kommunista – forradalmaival egészen más a helyzet.

Ezekre a forradalmakra nem azért került sor, mert az új – mondjuk, szocialista – viszonyok már érettek lettek volna a gazdaságban, vagyis hogy a kapitalizmus már túlhaladta volna önmagát, hanem ellenkezőleg, azért, mert a kapitalizmus fejletlen volt, nem volt képes rá, hogy végrehajtsa az ország ipari átalakítását.

Franciaországban a kapitalizmus már dominált a gazdaságban, a társadalmi viszonyokban, sőt, a többség tudatában is, még mielőtt kitört volna a forradalom. Kérség sem fér hozzá, hogy a szocializmussal kapcsolatban Oroszországban, Kínában vagy Jugoszláviában nem volt hasonló a helyzet.

Ezzel a ténnyel egyébként a forradalom vezetői maguk is tisztában voltak. Lenin 1918. március 7-én, még a forradalom idején, így beszélt az orosz kommunista párt kongresszusán:

„. . . A polgári és szocialista forradalom között az az egyik legalapvetőbb különbség, hogy a feudalizmusból kinövő polgári forradalom számára még a régi rend szárnyai alatt fokozatosan megteremtődnek az új gazdasági szervezetek, amelyek fokozatosan felváltják a feudális társadalom minden pozícióját. Ennek a feladatnak a végrehajtásával minden polgári forradalom teljesíti mindazt, ami tőle elvárható: meggyorsítja a kapitalizmus fejlődését.

A szocialista forradalom egészen más helyzetben van. Minél elmaradottabb az ország, amelynek a történelem cikcakkjai következtében el kellett kezdenie a szocialista forradalmat, annál nehezebb számára az átmenet a régi kapitalista viszonyoktól az új, szocialista viszonyokhoz.

A szocialista és a polgári forradalom között éppen abban áll a különbség, hogy az utóbbi esetében a kapitalista viszonyok keretei készen állnak, a szovjethatalom pedig (a proletárhatalom) nem kap készen ilyen viszonyokat, ha eltekintünk most a kapitalizmus legfejlettebb formáitól, amelyek tulajdonképpen csak egy-két kiemelkedő üzemet öleltek fel, a mezőgazdaságot pedig alig érintették."

Lenint idéztem, de idézhettem volna a kommunista forradalmak bármely vezetőjét, akár számos más szerzőt annak a ténynek a bizonyítására, hogy az új

társadalom számára nem álltak „készen" a viszonyok, hanem még csak ezután kell valakinek, ebben az esetben a „szovejthatalomnak" kiépítenie őket.

Egyébként vajon miért kellene annyi győzködés, beszéd és erősködés – amelyre a hatalomra került kommunisták igen sok időt és teret fordítanak – a „szocializmus építése" körül, ha az új (mondjuk szocialista) viszonyok valóban érettek lettek volna abban az országban, ahol győzhetett a kommunista forradalom? Ezzel elérkeztünk egy, amint látni fogjuk, látszólagos ellentmondáshoz: ha a feltételek nem voltak érettek egy új társadalom megteremtéséhez, minek kellett akkor a forradalom? És hogyan jöhetett létre? Hogyan tudott megkapaszkodni, annak ellenére, hogy az új társadalmi viszonyokat még nem készítette elő a régi társadalom?

Eddig még egyetlen forradalom, egyetlen párt sem tűzött maga elé olyan feladatot, hogy társadalmi viszonyokat, illetve új társadalmat építsen. A kommunista forradalmaknak pedig éppen ez volt elsődleges céljuk.

A kommunista vezetők, bár nem ismerik jobban a társadalomban uralkodó törvényeket, mint mások, rájöttek, hogy abban az országban, ahol a forradalmuk lehetséges, az iparosítás is lehetséges, illetve a társadalom átalakítása, nagyjából az ő ideológiai hipotéziseikkel összhangban. A gyakorlat – a forradalom győzelme „éretlen körülmények" között – igazolta őket. A „szocialista építés" hasonlóképpen. Ez persze azt az illúziót erősíthette bennük, hogy ismerik a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit. Egy azonban kétségtelen tény: olyan helyzetbe kerültek, hogy – fogalmazzunk így – felvázolhattak egy új társadalmat, és elkezdhették felépítését. Itt-ott ugyan korrigálva és el-elhagyva bizonyos dolgokat, de azért a vázlataikhoz is tartva magukat.

Az iparosítás, mint a társadalom elkerülhetetlen, törvényszerű szükséglete és a végrehajtásának kommunista módja egymásra talált a kommunista forradalmak országaiban.

Bár a két dolog együtt és párhuzamosan fejődött, egyik sem valósulhatott meg egyik napról a másikra, hanem csak hosszabb időszak alatt. A forradalom véghezvitele után valakinek vállalnia kellett az iparosítást is. Nyugaton ezt főleg a zsarnoki politikai béklyóktól megszabadított gazdasági erők végezték el – a kapitalizmus. A kommunista forradalom országaiban nem voltak hasonló erők, szerepüket a forradalom szerveinek kellett átvenniük – az új hatalomnak, illetve a forradalmi pártnak.

A korábbi forradalmakban a forradalmi erő és erőszak a gazdaság akadályává vált, mihelyt a régi rend megdőlt. A kommunista forradalmakban az erő és erőszak a forradalom továbbvitelének, sőt, a haladásnak a feltétele. A korábbi forradalmárok nyelvében az erőszak csak eszköz, szükséges rossz. A kommunisták szóhasználatában már a kultusz, a végső cél magaslatára emelkedik. A múltban az új társadalom, a társadalmat alkotó osztályok és erők már megvoltak, mielőtt kitört volna a forradalom. A kommunista forradalmak az elsők, amelyeknek az új társadalmat és erőit még meg kell teremteniük.

Amiképp amott, nyugaton a forradalmaknak végül minden „tévelygés" és „visszakozás" után törvényszerűen demokráciában kellett végződniük, itt, keleten elkerülhetetlenül despotizmusba kellett torkollniuk. A forradalom lezajlása után a terror és erőszak módszere, a forradalmárok és forradalmi pártok

nyugaton feleslegessé és nevetségessé, sőt akadállyá váltak. Keleten fordított volt a helyzet.

Míg nyugaton a forradalomban kisarjadzott zsarnokság minden esetben csak átmeneti jelenség volt, keleten nem akart vége szakadni. És nemcsak azért, mert az ipari átalakulás sem mehetett végbe máról holnapra, ugyanis, mint később látni fogjuk, még jóval a végrehajtása után is folytatódik.

Ezen alapvető különbségek mellett azonban még más, nagyon fontos eltérések is vannak a kommunista és a korábbi forradalmak között.

Bár a feltételek érettek voltak mind a gazdaságban, mint a társadalomban, a korábbi forradalmak kitöréséhez is szükség volt bizonyos körülmények kedvező alakulására. A tudomány nagyrészt feltárta már, milyen általános feltételek szükségesek egy forradalom kitöréséhez és győzelméhez. Hangsúlyozni kell azonban, hogy minden forradalomnak, ezeken a bizonyos általános feltételeken kívül, megvannak a maga sajátosságai, amelyek felderítése és megoldása nélkül a forradalom éppúgy (miként az általános feltételek nélkül) nem jöhetne létre.

A múlt forradalmainak – legalábbis a nagyobbaknak – a kitöréséhez azonban a háború, pontosabban a nemzeti összeomlás, az addigi államszervezet felbomlása nem volt szükséges feltétel. A kommunista forradalmak győzelméhez – eleddig – éppen ez kellett. Ez még Kínára is érvényes: igaz ugyan, hogy ott a forradalom a japán támadás előtt kezdődött, de egy egész évtizedig elhúzódott, és csak a háború végén terjedt ki, majd ért véget győzedelmesen. Az 1936-os spanyol forradalom, amely kivétel lehetne, egyrészt már nem tudott tiszta kommunista forradalommá válni, másrészt nem is győzött.

Annak okát, hogy a kommunista forradalom számára miért volt szükséges a háború, illetve az államgépezet előzetes szétesése, ugyanúgy a már hangsúlyozott tényben kell keresnünk: sem a gazdaságban, sem a társadalomban nem voltak érettek a forradalom feltételei. Egy, az addigi uralkodó körök és társadalmi rendszer számára sikertelen háború és az egész korábbi rendszer, különösen az államapparátus rendkívül mély háborús megrázkódtatása kell ahhoz, hogy egy kisszámú, de jól szervezett és fegyelmezett csoport a kezébe ragadja a hatalmat.

Az októberi forradalom idején a kommunista pártnak körülbelül nyolcvanezer tagja volt. A jugoszláv kommunista párt 1941-ben tízezres taglétszámmal kezdte a felkelést. Magától értetődik, hogy a hatalom megragadásához szükség van a nép legalább egy részének támogatására és tevékenységére is, de a forradalmat végrehajtó és a hatalmat megragadó párt minden esetben kis létszámú, és ezért egyedül csak a kivételesen kedvező körülményekben bízhat.

Egy ilyen párt egyébként nem is lehet nagy létszámú, amíg a hatalmat nem állandósítja.

Ilyen hatalmas feladatnak a végrehajtása – amilyet egy társadalmi rend lerombolása és egy új társadalom felépítése jelent akkor, amikor arra sem a gazdaságban, sem a társadalomban nincsenek megérve a feltételek – oly mértékben irreálisnak tűnik, hogy csak kevés embert vonz, és csakis azokat, akik fanatikusan hisznek abban, hogy a feladat végrehajtható.

Különleges körülmények és különleges párt: ezek tehát a kommunista forradalmak fő jellegzetességei.

Minden forradalomnak – mint minden háborúnak is – a véghezvitele megkívánja az összes erők centralizálását. Mathiez szavai szerint a francia forradalom volt az első, amelyben „egy nép minden háborús eszköze: ember, élelem, áru – a kormány rendelkezésére állt". Ennek még inkább így kell lennie egy „éretlen" kommunista forradalomban: a párt kezébe kerül nemcsak minden anyagi, hanem minden szellemi eszköz is, és maga a párt is a végletekig centralizált – politikailag és szervezetileg egyaránt. Csak politikailag egységes, a centrum körül szilárdan tömörülő, homogén ideológiai platformú kommunista pártok hajthatják végre a forradalmat.

Az összes erő és eszköz centralizálása, hasonlóképpen a forradalmi pártok kisebb-nagyobb mértékű politikai egysége minden sikeres forradalomnak feltétele, a kommunista forradalomnak pedig különösen, már csak azért is, mert a kommunista pártok kezdettől fogva kizárnak minden más önálló politikai csoportot vagy pártot, mint szövetségest, és maguktól a kommunistáktól is megkövetelik minden tekintetben az azonosságot; a gyakorlati politika, a filozófiai program, sőt az erkölcs terén is. Az a tény, hogy a baloldali eszerek részt vettek az októberi forradalomban, Kínában és Jugoszláviában pedig más pártok csoportjai is együttműködtek a kommunistákkal, nem cáfolja, hanem megerősíti a fenti tételt; ezek a csoportok csak a kommunista párt segítői voltak, és csak a harc egy bizonyos fázisáig, azután szétszórták őket, vagy maguk feloszlatták magukat, esetleg beolvadtak. A baloldali eszereket szétszórták a bolsevikok, amint azok önállóan fel akartak lépni, Jugoszláviában és Kínában pedig azok a nem kommunista csoportok, amelyek támogatták a forradalmat, gyakorlatilag jó előre lemondtak minden politikai tevékenységről.

A korábbi forradalmakat azonban nemcsak egy politikai csoport hajtotta végre. A forradalom során egyes csoportok kiszorították és igyekeztek megsemmisíteni egymást, de egészében véve a forradalom nemcsak egyikük műve volt, és nem is fejeződhetett be egyetlen párt hosszú távú uralmával. Franciaországban a jakobinusoknak csak rövid időn keresztül sikerült fenntartaniuk diktatúrájukat. Napóleon diktatúrája, amely a forradalomból nőtt ki, egyben a forradalom végét és a nagypolgárság uralmának kezdetét is jelentette. Mindenesetre, ha a korábbi forradalmakban döntő szerepet játszott is egy-egy párt, a többi azért nem mondott le önállóságáról, és ha előfordult is, hogy betiltották és feloszlatták őket, ez csak rövid időre lehetett így. Mindig megjelentek újra, mert megsemmisíteni egy pártot nem lehet. Ilyesmi egyedül korunk kommunista forradalmaiban, és az őket követő időszakokban lehetséges. Még a párizsi kommün is – amelyet a kommunisták forradalmuk és államuk előfutárának tekintenek – többpárti forradalom volt.

Ha játszott is egy-egy párt főszerepet, vagy akár döntő szerepet a forradalom bizonyos fázisában, egyik sem volt közülük ideológiailag vagy szervezetileg oly mértékben centalizált, mint a kommunista párt. Sem azt angol forradalom puritánjai, sem a francia jakobinusok nem vallottak kötelezően azonos filozófiai és ideológiai nézeteket, pedig az előbbiek egy vallási szektához tartoztak. Szervezeti szempontból a jakobinus mozgalom klubok szövetsége volt, a puritán még az sem. Csak a modern kori kommunista forradalmak dobták a felszínre az ideológiailag és szervezetileg kötelezően monolit pártokat.

Egy dolog mindenesetre tény: a polgárháború és a külső intervenció befejeztével minden korábbi forradalomban megszűnt a forradalmi módszerek és pártok szükségessége is, ezeknek el is kellett tűnniük. A kommunista forradalom után azonban, éppen ellenkezőleg, a kommunisták folytatják a forradalomban alkalmazott módszereket és formákat, pártjuk pedig csak akkor ér el igazán a legteljesebb centralizmushoz és az ideológiai kizárólagossághoz.

Lenin ezt kifejezetten hangsúlyozta már a forradalom idején (*A Kominternbe való felvétel feltételei*ben):

„A kiélezett polgárháború mostani szakaszában a kommunista párt csak abban az esetben töltheti be szerepét, ha a legnagyobb fokú centralizmus alapján szerveződik, ha olyan vasfegyelem uralkodik soraiban, amely a katonai fegyelem határait súrolja, és ha a párt központja hatalommal bíró, autoritatív szerv, amelynek a párt minden tagjának általános bizalmából széles körű felhatalmazása van."

Sztálin ehhez hozzátette (*A leninizmus alapjai*ban):

„Így áll a dolog a párton belüli fegyelemmel a diktatúra kivívását megelőző viszonyok között."

„Ugyanez áll a párton belüli fegyelemre, de még nagyobb mértékben a diktatúra kivívása után."

A forradalmi légkör és az éberség, az ideológiai egység erőltetése, a politikai és eszmei kizárólagosság, a politikai és egyéb szempontú centralizmus nem szűnik meg a hatalom megragadása után. Ellenkezőleg: mindezek fokozódnak.

A módszerbeli merevség, a kizárólagosság az eszmék terén, a hatalmi monopólium a korábbi forradalmakban többé-kevésbé csak addig tartott, ameddig maga a forradalom. A kommunista forradalomban mintha a forradalom csak első felvonása volna egy csoport zsarnoki és totalitárius uralmának, amelyről nehéz megjósolni, meddig tart, és mikor lesz vége.

A korábbi forradalmakban, még a francia forradalmi terror idején is, legalább felületesen ügyeltek arra, hogy a tényleges ellenséget eliminálják, és nem azokat, akik majd ellenségekké válhatnak. Elvétve fordul csak elő a történelem során bizonyos szociális vagy ideológiai csoportok irtása és üldözése, kivéve a középkori vallásháborúkat. A kommunisták az elméletből és a gyakorlatból is tudják, hogy minden más osztállyal és ideológiával összeütközésben állnak, és eszerint is viselkednek. Nemcsak a valódi, az aktív ellenség ellen harcolnak, hanem a lehetséges ellenség ellen is. A balti államokban egyik napról a másikra ezerszám tettek el láb alól embereket olyan listák alapján, amelyeket korábbi eszmei és politikai hovatartozás szerint állítottak össze. Hasonló jellegű akció volt az a közismert mészárlás, amelynek során néhány ezer lengyel tisztet végeztek ki a Katyini erdőben. A kommunizmusban, még azután is, hogy a forradalom réges-régen véget ért, folytatódik a terror és elnyomás módszere, amelynek formái kifinomultabbak, méretei időnként még nagyobbak is, mint magában a forradalomban (pl. a kulákok likvidálása). A forradalom után erősödik az eszmei kizárólagosság és türelmetlenség. Az uralkodó párt, még akkor is, amikor kénytelen csökkenteni, vagy abban a helyzetben van, hogy csökkentheti a fizikai elnyomást, arra törekszik, hogy az előírt ideológiának, a marxizmus–leninizmusnak az uralmát erősítse.

A korábbi, különösen az úgynevezett polgári forradalmak nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy a forradalmi terror végeztével azonnal megerősítsék az egyéni szabadságjogokat. Még a forradalmárok is rendkívül fontosnak tartották, hogy a lakosság jogi helyzetének biztosítékai legyenek. Minden ilyen forradalomnak elkerülhetetlenül a független bíráskodás létrejötte lett a végeredménye. A szovjetunióbeli kommunista rezsim, a többi kommunista országhoz hasonlóan, még fennállásának negyven éve után is távol van bármi ilyesmitől.

A korábbi forradalmakról elmondható, hogy végső eredményük az állampolgároknak nagyobb jogbiztonsága és több joga lett, a kommunista forradalomról azonban nem.

Végül van még egy jókora különbség a korábbi forradalmak és a modernkori kommunista forradalmak között.

Minden korábbi forradalom, különösen azok a bizonyos nagyok, munkásrétegek harcának eredménye. A végső eredmények azonban egy másik osztály ölébe hulltak; annak az osztálynak az ölébe, amelynek szellemi vezetésével és gyakran szervezésével ezek a forradalmak végbementek. A parasztok és sansculotte-ok harcának gyümölcseit Franciaországban jórészt a nagypolgárság aratta le, amelynek a nevében a forradalom lezajlott. Néptömegek a kommunista forradalmakban is részt vesznek, az eredmények azonban ebben az esetben sem lesznek az övék, hanem – a bürokráciáéi. A bürokrácia azonban nem más, mint a párt, amely végrehajtotta a forradalmat. A kommunista forradalmakban nem semmisítik meg azokat a mozgalmakat, amelyek a forradalmakat kivívták. Ez a forradalom is „felfalja saját gyerekeiket", de nem mindet.

A kommunista forradalom végeztével azonban elkerülhetetlenül megkezdődik a kemény és alattomos leszámolás a különböző áramlatok és frakciók között, amelyeknek a további utat illetően különbözik a véleményük. A kölcsönös vádaskodások mindig annak dogmatikus bizonyítgatása körül forognak, hogy „objektíve" vagy „szubjektíve" ki a nagyobb ellenforradalmár, illetve ki a honi vagy külső „kapitalizmus" ügynöke. Függetlenül azonban attól, milyen módon dőlnek el ezek a viták, végül is mindig az az áramlat kerül ki győztesen, amely a legkövetkezetesebben és a leghatározottabban képviseli a kommunista módra – azaz a termelés feletti totális pártmonopólium, illetve állami szervek monopóliuma alapján – megvalósítandó iparosítást. Saját gyermekei közül a kommunista forradalom semmiképpen sem falja fel azokat, akikre szüksége lesz a továbbiak során az iparosítás végrehajtásánál. Rendszerint azokat a forradalmárokat szokták likvidálni, akik a forradalom eszméjét és jelszavait szó szerint vették, és naivan hittek megvalósításukban. Az az áramlat kerül ki győztesen, amely a forradalom értelmét elsősorban abban látta, hogy a hatalom, mint a jövőbeli – természetesen meghatározott társadalmi-politikai (kommunista) alapokon történő – ipari átalakításnak az eszköze, megszilárduljon.

A kommunista forradalom az első, amelyben a forradalmárok, illetve azok, akik az egyik (a hatalombirtokló) áramlathoz tartoznak, tovább élnek, mint a forradalom és a többi harcostársaik. A korábbi forradalnakban éppen ezeknek az áramlatoknak kellett feltétlenül elbukniuk. Ez az első, a forradalmárok, illetve egyik áramlatuk hasznára megvívott forradalom. Gyümölcseit ők és a köréjük csoportosuló bürokrácia szedik le. Ez saját magukban és hosszú ideig

a széles tömegekben is azt az illúziót kelti, hogy ez az első forradalom, amely következetes maradt önmagához, és mint olyan, meg is valósítja mindazt, ami a zászlajára volt tűzve. Hiszen nem ugyanazok, vagy legalábbis jórészt nem ugyanazok állnak-e a forradalomban kivívott hatalom élén, akik még előtte egybekovácsolták a pártot, és az élén álltak? És nem ugyanazok-e, vagy legfeljebb csak kicsit változtak az eszmék és a jelszavak?

Azok az illúziók, amelyeket a kommunista forradalom a tényleges céljaival és lehetőségeivel kapcsolatban teremt, nem volnának sem tartósabbak, sem nagyobbak a korábbi forradalmakéinál, ha emez a tulajdonviszonyokat nem új módon kezelné, illetve ha eredménye nem egy új tulajdonforma volna. A tulajdonviszonyok terén, törvényszerűen, minden korábbi forradalomban is sor került kisebb-nagyobb változásokra. Azokban a forradalmakban azonban a magántulajdon egyik formája szorította ki a másikat. Itt pedig éppenséggel nem ez a helyzet: a változás gyökeres, egy különleges (a kollektív) tulajdonforma szorítja ki a magántulajdont.

A kommunista forradalom, még lefolyása során, megsemmisíti a nagybirtokosi és kapitalista magántulajdont, vagyis azt, amely idegen munkaerőt használ. Ez rögtön azt a meggyőződést kelti, hogy nem volt üres beszéd a forradalmárok ígérete az egyenlőség és igazságosság uralmának megteremtésére. A párt, illetve az ellenőrzése alatt álló állami hatalom egyidejűleg átfogó iparosítási intézkedéseket hoz, ami szintén azt a hitet erősíti, hogy végre eljött az idő, amikor megszűnnek a nélkülözések. Igaz, megjött a zsarnokság és az erőszak is. De hát miért ne lehetne ez csak átmeneti jelenség, amíg meg nem törik a kisajátított tulajdonosok és ellenforradalmárok ellenállása, és amíg nem fejeződik be az ipari átalakulás?

Csakhogy éppen az iparosítás során bizonyos lényeges változások is történnek. Az iparosítás egy elmaradott országban, különösen ha külföldről nem segítik, hanem csak akadályozzák, az összes anyagi források teljes koncentrálását követeli. A kapitalista és nagybirtokosi tulajdon államosítása az első vagyonkoncentráció az új hatalom kezében.

Ennél azonban nincs, nem lehet megállás.

Az újonnan létrejött tulajdon, amelyet a kommunisták általában társadalminak, szocialistának, ritkábban államinak neveznek, összeütközésbe kerül a tulajdon más formáival. Az iparosítás során, amelynek terhét az új tulajdonnak kell viselnie, ez az összeütközés egyre inkább kiéleződik. Az új tulajdonforma erőszakkal kiterjed arra a tulajdonra is, amely nem használ idegen munkaerőt, illetve amelynek fenntartásában ez nem játszik jelentős szerepet; az iparosok, a munkások, a kiskereskedők és parasztok tulajdonára. A kistulajdonosoknak ez a kisajátítása zabolátlanul folyik akkor is, amikor nem indokolják semmilyen (és ilyen az esetek többsége) gazdasági okok, pl. az, hogy egyedül a tulajdonforma megváltoztatásával a nagyobb termelési hatékonyság volna a cél.

Az iparosítás során most már azoknak a rétegeknek a tulajdonát is elveszik, akik nem viseltettek ellenségesen a forradalommal szemben, sőt, segítették is. Formálisan ennek a tulajdonnak is az állam lesz a birtokosa, az kezeli és rendelkezik vele. A magántulajdon eltűnt, vagy oly mértékben lecsökkent,

hogy szerepe jelentéktelen, teljes eltüntetése pedig az új hatalombirtokosok számára csak alkalom kérdése.

A kommunistáknak és a tömeg egy részének a tudatában ez úgy jelenik meg, mint az osztályok teljes eltüntetése és az osztály nélküli társadalom megvalósítása. És valóban, a régi forradalom előtti osztályok el is tűnnek az iparosítás és kollektívizáció befejeztével. Teljes lesz az illúzió (legalábbis a kommunisták számára), hogy ezzel együtt létrejött a megálmodott és megígért osztály nélküli társadalom – annak ellenére, hogy nyilvánvaló, a nép spontán és elemi erejű elégedetlensége nem szűnik és nem csökken a „szocializmus" előrehaladtával, hiába áltatják a kommunisták önmagukkal együtt azzal, hogy még mindig hatnak a „csökevények", és csak „az osztályellenség" „befolyásáról" van szó.

Minden forradalom – és minden háború is – illúziókat kelt, és megvalósíthatatlan ideálok nevében folyik. A harc során ezek még valósaknak tűnnek a résztvevők számára, a végére azonban általában eltűnnek az illúziók és az ideálok is. A kommunista forradalommal más a helyzet. Az általa keltett illúziók még jóval a fegyveres harc után is tovább élnek, azoknál is, akik a forradalmat végrehajtották, és bizonyos széles rétegekben is. Az uralkodó réteg által gyakorolt erőszak, önkény, a nyílt rablások, a privilégiumaik – mindez nem elég ahhoz, hogy a nép egy részét, különösen a kommunistákat megszabadítsa a forrradalom jelszavainak illúzióitól. Olyan, amilyen, „de ez mégiscsak szocializmus"; igaz, hogy kíméletlenül és nem úgy, ahogy gondoltuk, „de mégiscsak az osztály nélküli társadalom felé vezet az út", ez a hit és remény sokáig tartja magát, még az iparosítás végbemenetele után is.

A legabszolútabb és legideálisabb ideálok, a legszebb heroizmus és leggigantikusabb erőfeszítések forradalma, a kommunista forradalom hinti el egyben a legnagyobb és legtartósabb illúziókat is.

Forradalmon, így vagy úgy, minden népnek keresztül kellett mennie. A forradalmak, bár ritkák, de elkerülhetetlenek a népek életében. Zsarnokságot szülnek, de olyan útra terelik a népeket, amelyen addig nem voltak képesek elindulni.

A kommunista forradalom egyetlen ideált sem valósít meg – nem is képes megvalósítani – azok közül, amelyek nevében végbemegy. Megnyitotta azonban Európa és Ázsia hatalmas területeit a modern civilizáció számára. Ezzel megteremtődtek egy jövőbeli szabadabb társadalom anyagi feltételei is. A kommunista forradalom a legteljesebb zsarnokságot hozta, de megteremtette a feltételeket megszüntetésére is. Ha a 19. század a nyugatot vezette a modern iparhoz, a 20. század a keletet fogja. Lenin gigantikus árnyéka egy egész évszázadra Eurázsia hatalmas tere fölé borul. Ilyen vagy olyan módon, Kína zsarnoki vagy India és Burma demokratikus formái között, de minden elmaradott ázsiai (és egyéb) nép elkerülhetetlenül az ipari forradalom felé halad. Az orosz forradalom elindította ezt a folyamatot: ebben volt és marad beláthatatlan történelmi jelentősége.

Az eddigi fejtegetések alapján úgy tűnhet, hogy a kommunista forradalmak a legnagyobb történelmi véletlenszerűségek és áltatások. Bizonyos értelemben ez így is van: egyetlen forradalomnak sem kellett ennyi kivételes körülmény, továbbá egyetlen sem ígért ilyen sokat és tartott meg ilyen keveset az ígéreteiből.

A demagógia, a kibúvókeresés, a következetlenség megjelenése elkerülhetetlen a kommunista vezetők esetében annál is inkább, mert nekik a legideálisabb társadalmat és „mindenféle kizsákmányolás" megszüntetését kell megígérniük.

Mégsem lehet azt mondani, hogy a kommunisták becsapták a népet, vagyis hogy szándékosan és tudatosan valami mást tettek, mint amit ígértek. Egyszerűen arról van szó, hogy nem tudták véghezvinni, amiben ők maguk fanatikusan hittek. Természetesen ők semmi ilyesmit nem ismernek el, még akkor sem, ha rákényszerülnek, hogy a forradalomban és egyebütt tett ígéreteikkel ellentétes gyakorlatot folytassanak. Ilyesminek az elismerése a szemükben ugyanazt jelentené, mint kimondani, hogy felesleges volt maga a forradalom. Ezzel elismernék, hogy ők maguk is fölöslegessé lettek. Ez pedig még nekik is lehetetlen, sőt nekik aztán különösképpen!

Egy társadalmi harc végeredményei sohasem olyanok, nem lehetnek olyanok, amilyennek a harcok vezetői elképzelik őket, mert a kimenetel végtelen számú megfoghatatlan körülménytől függ, melyeket az emberi ész csak részben képes előre látni, a tevékenység pedig kézben tartani. Ez különösen érvényes a forradalmakra, amelyek emberfeletti erőfeszítéseket követelnek, hirtelen és radikális átalakításokat hajtanak végre a társadalomban, szükségszerűen szülik és sugallják az abszolút hitet abban, hogy győzelmük után eljön a végső emberi boldogság és szabadság. A francia forradalmat a józan ész nevében vívták, s abban a hitben, hogy végre eljön a szabadság, egyenlőség és testvériség. Az orosz forradalom „egy tudományos világszemlélet nevében", az osztály nélküli társadalom megteremtése érdekében zajlott. Sem az egyiket, sem a másikat nem lehetett volna azonban megvalósítani, ha a forradalmárok, és velük együtt a nép egy része, nem hitt volna – valóban eszményi – céljaiban.

A forradalom utáni lehetőségeket illetően a kommunistáknak még nagyobb illúzióik voltak, mint azoknak, akik velük tartottak. Azt, hogy az iparosítás elkerülhetetlen, tudhatták és tudták is a kommunisták, de hogy milyenek lesznek a társadalmi következményei, milyen társadalmi viszonyokat eredményez – efelől csak találgatásaik lehettek.

A hivatalos kommunista történészek, mind a Szovjetunióban, mind Jugoszláviában, úgy ábrázolják a forradalmat, mintha kizárólag a vezetőik előre eltervezett akciójának a gyümölcse volna. Pedig csak a forradalomhoz és fegyveres harchoz vezető út volt tudatos és előre elgondolt, a formák pedig az események közvetlen sodrában, a bevetésben hozott intézkedések közepette alakultak ki. Figyelemreméltó, hogy Lenin, aki mindenképpen a történelem egyik legnagyobb forradalmára, nem látta előre sem azt, hogy mikor, sem azt, hogy milyen formában fog kitörni a forradalom, mindaddig, amíg ezt a közvetlen valóság és a harc a gyakorlatban elé nem tárta. 1917 januárjában, egy hónappal a februári forradalom és csak tíz hónappal az őt hatalomra juttató októberi forradalom előtt egy, a svájci ifjúság számára tartott előadáson a következőket mondta:

„Mi, öregek, lehet, hogy nem fogjuk megérni ennek az elkövetkező forradalomnak a döntő harcait. De úgy érzem, mély meggyőződéssel fejezhetem ki a reményemet, hogy az ifjúságnak, mely Svájc és az egész világ gyönyörű szo-

cialista mozgalmában dolgozik, lesz szerencséje nemcsak harcolni, hanem győzedelmeskedni is az elkövetkezendő proletárforradalomban."

Ezek után hogyan lehet azt állítani, hogy Lenin, vagy akárki más előre láthatta a forradalom társadalmi következményeit, illetve azokat a társadalmi viszonyokat, amelyek a hosszú és bonyolult harc során és utána születni fognak?

Ugyanakkor, bár a kommunista célok önmagukban irreálisnak bizonyultak, a kommunisták, a korábbi forradalmárokkal ellentétben, a végsőkig realisták voltak annak megvalósításában, ami lehetséges volt, és amire végső soron történelmi szerepük redukálódott. Végrehajtották az ipari forradalmat, méghozzá az egyedüli lehetséges módon – a saját abszolút, totalitárius uralmuk megteremtésével.

A kommunista forradalom az első a történelemben, amelyben maguk a forradalmárok nemcsak hogy nem tűnnek el a politikai színtérről annak győzelmével, hanem – még ha forradalmi illúzióikat nem tudták is levetni – rendkívüli politikai érzékkel hozzálátnak olyan társadalmi viszonyoknak a kiépítéséhez, amelyek teljesen ellentétesek mindazzal, amiben hittek, és amit ígértek. A kommunista forradalom a későbbi, igazi szakaszában és átalakulásában magukat a forradalmárokat is átalakítja az új társadalmi berendezkedés alkotóivá és gazdáivá.

Marx konkrét jóslatai pontatlanoknak bizonyultak. Ezt még inkább el lehet mondani Lenin azon reményeiről, hogy a diktatúra segítségével majd megteremtődik a szabad, illetve osztály nélküli társadalom. Azt azonban, ami miatt a forradalom elkerülhetetlen volt – azaz a modern technológián alapuló ipari átalakítást – a forradalom elvégezte.

Az objetkív törvény, mint mindig, megkerülthetetlennek és egyben – ha lehet ezt mondani – tévedhetetlennek bizonyult, míg benn az emberi tervezés és szerep legfeljebb csak részben pontos és viszonylag megbízható.

Ha kizárólag az elvont logika, nem pedig a valóság alapján vonnánk le a következetetéseket, azt mondhatnánk: mivel a kommunista forradalom – más feltételek mellett és állami hatalommal – ugyanazt végzi el, mint az ipari forradalmak, illetve a kapitalizmus nyugaton, az egész nem más, mint államkapitalista forradalom, és győzelmével államkapitalista viszonyok jönnek létre. Mindez annál is inkább igaznak látszik, mivel az új hatalom szabályoz minden politikai, munkaügyi és egyéb viszonyt, és ami a legfontosabb, elosztja a nemzeti jövedelmet, továbbá használja és elosztja a formálisan állami tulajdonná lett anyagi javakat.

A vita akörül, hogy a Szovjetunióban vagy a többi országban államkapitalista, szocialista vagy valamilyem másfajta viszonyok uralkodnak-e, dogmatikusnak tűnhet, és jelentős mértékben az is.

Mégis, alapvető fontosságú.

Még ha feltételezzük is, hogy az államkapitalizmus nem más, mint „a szocializmus előszobája", amint ezt Lenin állította, vagyis hogy a szocializmus első szakasza, a kommunista zsarnokság alatt élő embereknek ettől egy csepet sem lesz könnyebb. Ha legalább nagyjából pontosan sikerül megállapítani és kibogozni azoknak a társadalmi és tulajdonviszonyoknak a jellegét, amelyekhez a kommunista forradalom végső soron vezet, mégiscsak reálisabbak lesznek a kilátások arra, hogy az emberek megszabaduljanak ezektől a viszo-

nyoktól. Ha az emberek nincsenek tisztában azzal, milyen társadalmi viszonyok között élnek, illetve ha nem látják, milyen módon lehetne ezeket megváltoztatni, harcuknak nem lehet esélye a sikerre.

Ha tehát arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a kommunista forradalom, ígéretei és illúziói ellenére, tulajdonképpen államkapitalista jellegű, és államkapitalista viszonyokat hozott létre, akkor egyedül olyan lépés látszik reálisnak és jogosnak, amely a munka javítására, az államirányítás nyomásának és önkényének csökkentésére törekedne. A kommunista vezetők, bár elméletileg nem ismerik el, hogy náluk államkapitalizmusról van szó, így is cselekszenek: szüntelenül az irányítás munkáját igyekeznek javítani, harcolnak „a bürokratizmus ellen".

Egyrészt azonban a viszonyok valójában nem államkapitalisták, másrészt nem is lehet az állami irányítás munkájának megjavításával és igazságosabbá tételével kiutat találni belőlük, sem pedig jelentősen megjavítani a rendszert.

Az állam formái, mindent felölelő szerepüket tekintve a kommunizmus társadalmi viszonyai leginkább az államkapitalista viszonyokra hasonlítanak. Az állam ilyetén szerepe alatt, amely nélkül kommunizmus nem létezhet, tulajdonképpen megbújik, és – írott törvények nélkül és ellenükre – törvényerőre emelkedik egy másfajta lényeg.

Ha meg akarjuk állapítani azoknak a viszonyoknak a természetet, amelyek még a kommunista forradalom során sarjadzanak, hogy aztán az iparosítás és kollektivizálás folyamán megszilárduljanak, közelebbről meg kell tekinteni az állam működési módját és szerepét a kommunizmus körülményei között. Egyelőre elég annyit kiemelni, hogy az államgépezet nem az az eszköz, amely a kommunizmusban ténylegesen dönt a társadalmi és tulajdonviszonyok felől, hanem csak védelmezi őket. Igaz, minden az állam nevében és előírásai alapján történik. De fölöttük és az állam minden cselekedete mögött ott áll a kommunista párt. Az sem teljes egészében azonban, hanem csak a hivatásos pártbürokrácia. Ezek egyébként ismert tények.

Végső soron ez a bürokrácia használja, kezeli és irányítja a formálisan államosított, társadalmasított vagyont, ugyanúgy, mint az állam egész életét. Ezt a bürokráciát már csak a társadalmi szerepe is – a nemzeti jövedelem és a nemzeti javak fölötti monopolisztikus rendelkezés – bezárja egy különleges, privilegizált rétegbe. Formális szempontból és kívülről nézve a társadalmi viszonyok az államkapitalizmusra hasonlítanak. Annál is inkább, mert történelmi eredtük is erre látszik utalni: csak itt az iparosítás végrehajtása nem a kapitalisták, hanem az államgépezet segítségével zajlott. Ezt a funkciót pedig tulajdonképpen ez a privilegizált réteg végzi, az államgépezetet eszköznek (és törvényes fedezetül) használva. Ezek is általánosan ismert tények.

Ha a tulajdon nem jelent mást – és valójában nem jelent –, mint jogot a használatra és rendelkezésre, bár ezt a jogot egy bizonyos réteg élvezi, akkor a kommunista országokban végső soron egy új tulajdonformának, azaz egy új kizsákmányoló, tulajdonosi osztálynak a keletkezését figyelhetjük meg.

Valójában a kommunisták sem cselekedtek, nem is cselekedhettek másképp, mint előttük az összes többi uralkodó osztály és hatalombitorló: abban a hitben, hogy új és ideális társadalmat építenek, kiépítették a sajátjukat, azt, amelynek építésére képesek voltak. Ha az ideális társadalom számára, amelyet

megígértek, és amelyben hittek a forradalom folyamán, nem voltak is érettek a társadalmi viszonyok, ehhez a bizonyoshoz, az övékhez érettek voltak. Forradalmuk és társadalmuk ily módon, persze bizonyos országok számára és fejlődésüknek bizonyos szakaszán, nem véletlenszerű vagy természetellenes. Ezért tudta a társadalom – amellett, hogy kénytelen volt – elviselni a kommunista erőszakot (bármilyen kiterjedt és embertelen volt is) egy bizonyos időszakban, amíg az iparosítás tartott. Ezután azonban az erőszak nem mint valami elkerülhetetlen dolog jelenik meg, hanem kizárólag mint egy új osztály rablásainak és privilégiumainak biztosítására szolgáló módszer.

Az osztályok eltörlésének nevében végrehajtott kommunista forradalom, a korábbi forradalmakkal ellentétben, csakis egy osztály, egy új osztály teljhatalmú uralmát hozta.

Minden más csak látszat és illúzió.

Fordította: *NIKOWITZ Oszkár*

KÖNYVSZEMLE

LEGITIMITÁS ÉS LEGALITÁS

Václav Bělohradský: A kapitalizmus és a polgári erény. Kalligram, Pozsony, 1994

Václav Bělohradský könyve alapműnek számít a mai közép-európai jelenségek átgondolásához. Arra keresi a választ, hogyan lehetséges a sokfajú társadalomból a sokkultúrájú társadalomba való átmenet. Az igazi változást ugyanis – megítélése szerint – ez ígéri e térségben. Ám míg a rendszerváltozás előtt a sokfajú társadalomban az etnikai és faji sokszínűséget egységes kulturális modell kompenzálta, most ezen egységes modell felbomlásának lehetünk tanúi. A legidőszerűbb mai kérdés a közép-európai térségre vonatkozóan, de általánosabban is, úgy fogalmazható meg, hogy képesek leszünk-e a sokkultúrájú társadalom megteremtésére, képesek leszünk-e ezt *legitimnek* tekinteni, noha totálisan ellentmond az *univerzalizmus mítoszának*, mely *nyugati identitásunk alapja.*

E kérdés megválaszolásához Bělohradský áttekinti a közép-európai térségben érvényes, majd fokozatosan érvényét vesztő legitimitás (alakulás)történetét. *A legalitás térhódítása, avagy Az osztrák birodalom mint metafora* című hosszabb tanulmányában abból indul ki, hogy melyek azok a jelenségek, amelyeket a hanyatló osztrák birodalom írói Európa eljövendő válságának előjátékaként tudtak megragadni. E témák és jelenségek együttesét nevezi gyűjtőnéven *Mitteleuropá*nak. „A Mitteleuropa fogalom – írja – egy különleges politikai eszmét és egy XIX. századi történelmi tapasztalatot közvetít, azét a korét, mely végleg nemzeti államokká bomlasztotta a nemzetek feletti birodalmakat, s úgy eltüntette az utolsó nyomait is ennek az univerzalizmusnak, amelyben a nagy politikai egységek – mint például a Német–Római Birodalom – egykor megtalálták legitimitásukat." A XIX. században az állam legitim alapjává az etnikai egység válik. A „Mitteleuropa" fogalom ennek ellenében jön létre, „magában foglalja a szembeszegülést az állam nacionalista felfogásával, arra az európai birodalmi hagyományra támaszkodva, amely az államban az egyetemes eszme megtestesülését, mintsem valamilyen etnikai azonosság kifejezését látta". Egységesítő eszme híján azonban a „Mitteleuropa" fogalommal meghirdetett univerzalizmus sajátos formában valósul meg: „Az osztrák birodalom egységesítő eleme a szinte vallásos szentséggé emelt bürokrácia. A törvény személytelensége, az adminisztrációs gépezet racionalizmusa, egyszó-

val a »legalitás« az állam legitimitását helyettesíti." A Mitteleuropa-civilizáció lényege, Bělohradský szerint, hogy a legitimitás folyamatos hiánya hatja át. Amit a közép-európai kultúra Európa többi részét megelőlegezve kitermel magából, a következő kérdésben összegezhető: „ha a Történelem a ráció történelme, nem fenyeget-e az a veszély, hogy automatikusan működő mechanizmussá, egy mindent magába rántó s az értelem minden forrását megsemmisítő fogaskerékké válik?" S a válasz sem lehet más, mint hogy „a közép-európai kultúra megérezte e potenciális barbárságot az Állam által irányított ráció mögött, amely megfosztja az embert a saját tetteiért viselt felelősségtől. Az államérdek a kegyetlenséget, a népirtást egyszerű történelmi szükségszerűséggé változtatja, a ráció egyfajta szolgálatává. A szolgálat etikája így válik tömeges bűntettek eszközévé."

Minthogy a puszta legalitás, vagy személytelen hatalom, ahogy Franz Werfel mondaná, contradictio in adiecto, az egész közép-európai gondolkodás az egyenruhákra és a tiszviselők illetékességére épülő rend szétesése körül forog. „Az uniformizmus – Bělohradský szerint – a *mittel-európai* irodalomban és filozófiában annak a rendnek a szimbóluma, amely kivonja az embert az élet világának kétértelműsége és változékonysága alól. Az uniformizmus az igazság európai koncepciójának metaforája, mely koncepció szerint az igazság az, ami megmarad, ha az »élet« végességétől elvonatkoztatunk. Az uniformizmus a nyugati metafizika szükségszerű végeredményét szimbolizálja, ami annyit jelent, hogy az élet egészét a változtathatatlan eszmére igyekszik alapozni. Az uniformizmus a mindent pusztasággá változtató módszer szelleme. Ezzel szemben a »mitteleurópai« gondolkodás minden értelem agóniáját igyekszik kutatni, ellenállva a megnyugtató metafizikai *happy end*ek csábításának. Át kell vészelnünk a történelem ínségét, át kell kelnünk a Történelemtől elhagyott tájakon, a »terjeszkedő pusztaságon«, hogy az emberre visszaszálljon egy ősibb és eredetibb értelem ahelyett, amelynek forrása a menekülés az uniformizmusba, a mesterséges nyelvbe, a végső megoldásokba."

A totalitarizmusban a legitimitást az államaparátus teljesen magába olvasztja. Figyelemreméltó Bělohradský azon megállapítása (*A kommunista modell vége*), amely szerint kizárólag helyi okoknak köszönhető, hogy a kegyetlen és a tradíciók iránt tökéletesen közömbös hatalom első ízben Oroszországban teremtődött meg, minthogy a politika primátusának eszméje nyugati eredetű: legkövetkezetesebb megvalósulása pedig a sztálinizmus. A kommunista hatalom lényegét a legitimitás körén való kívülállásban látja Bělohradský. Ez a valódi oka a könyörtelen tisztogatások elterjedésének a totalitárius rendszerben: „általuk a hatalom gondoskodik arról az üres térről, amelyre szüksége van az »új társadalom« és a »szocialista ember« megteremtéséhez." E hatalom alapvető törekvése az értékektől és a tradícióktól való elszakadás. E – találóan törvénytelennek nevezett – hatalom „szorongásos állapotban tevékenykedik mindennel kapcsolatban, ami nem tőle származik: a múlttal, az értékekkel és a társadalmi tradíciókkal. Tudja, hogy túlélésének feltétele a társadalom kiürítése.

A kommunista modell végét a legitimációs folyamatok megindítása hozhatja meg. „Mindennapos tapasztalatunk a legitimációról – írja Bělohradský – valamilyen módon a hatalom, az értékek és az értesülések összefonódása. A demokrácia kibontakozásának feltétele mindenkor a legitimációs folyamatok megindulása. A totális állam legfőbb tartóoszlopa ugyanis épp abban áll, hogy

nem veti alá magát semmiféle legitimációs folyamatnak." Mik is valójában ezek a legitimációs folyamatok? „Különböző legitimációs folyamatokat feltételezhetünk – írja Bělohradský –, így például a társadalmi kommunikáció kiszélesítését, a részvételt, az értékeket, az öntudatot, a képességet ismeretek elsajátítására, a használatos nyelvezet jelentéshordozóvá alakítását, mely által a hatóság közlései ellenőrizhető közlésekké fordíthatók. Ezek a folyamatok különböző sebességgel mehetnek végbe, miáltal a hatalom legitimmé válhat kulturálisan, míg politikailag nem az, vagy egy racionális legitimitássá, nehézségek árán morális legitimitássá változhat. Lényegében – szögezi le – a hatalom legitimációja annál nehezebb, minél heterogénebb a társadalom, amelyben működik."

A legitimáció Bělohradský-féle értelmezése bizonyos viselkedési normáink tradíció által közvetített evidenciájához fűződő viszonyának a függvénye. „A legitimáció kérdése – írja – bizonyos normáknak az evidenciához fűződő viszonyában nyilvánul meg: ez azt jelenti, hogy néhány norma saját kötelező erejét az evidenciától nyeri, mellyel érvényt szerez magának, és nem a hatóságtól, melyet egy elnyomó apparátus hozott létre." De hogyan értendő a fentiekben idézett evidencia fogalma? „Az evidencia fogalmában – írja Bělohradský – benne foglaltatik néhány alapvető momentum: az »evidens« először is azt jelenti, hogy az értelem számára hozzáférhető; másodszor azt jelenti, hogy univerzális, átadható mindenkinek, aki hajlandó elfogadni; harmadszor azt jelenti, hogy a beszélgetés értelme jelentős fölénnyel rendelkezik az állítások fölött, melyekből áll; e fölény hozzájárul ahhoz, hogy az »evidencia szert tegyen saját kötelező erejére«." Bělohradský arra is felhívja a figyelmet, hogy az első tradíció, melyből a legitimáció kérdése a fenti értelemben véve ered, a nyelvezet dialogikus használatának görög öröksége. Ezek szerint: „a közösséget úgy kell tekinteni, mint egyének összességét, melyet az igazság közös tapasztalata köt össze, s amely a dialógusban nyer evidenciát; a görög kultúra lényegében elmélkedés a nyelv világrendet teremtő hatalmáról, mely olyan világrendet hoz létre, melynek vonatkozásában az ember szert tesz saját ontológiai méltóságára, azaz saját hitelességének módjára."

Bělohradský könyve a két eddig ismertetett hosszabb tanulmányon kívül (*A legalitás térhódítása, avagy Az osztrák birodalom mint metafora; A kommunista modell vége*) még egy részegységet tartalmaz. *A kapitalizmus és a polgári erény* gyűjtőcímen cikkeit-esszéit foglalja magában, amelyeket a szerző a *Mlada fronta Dnes* című prágai napilap számára írt 1990/1994-ben. E sorozat bevezetőjében írja: „Cikkeimmel egy olyan műfajt szerettem volna szolgálni, amit leginkább úgy tudnék megnevezni: a kultúra általános kérdései." E cikkek legmélyebb erénye, hogy a közép-európai térség zűrzavarokkal, elrendezetlenségekkel, értékbizonytalanságokkal és -ficamokkal, csalódásokkal, sőt itt délen: háborúba torkolló tűrhetetenségekkel teli jelenségei közepette, melyek oly jellemzőek századunk utolsó évtizedére – olyan kérdéseket és problémákat taglal, melyek valamennyiünk számára alapvető fontosságúak. Érdemes idézni mindenekelőtt a sokfajú társadalomból a sokkultúrájú társadalomba való átmenet csöppet sem problémamentes folyamatára vonatkozó nézeteit: „A modernitás lényege – írja – a kultúra kompenzációs szerepe: noha az ember etnikai közösségét tekintve gyökértelenné vált, egyszersmind világpolgár lett, belépett a világ mindenki számára nyitott, egyetemes érvényű emberi

kultúrájába. A posztmodern fordulat jelzi, hogy véget ért a kultúrának ez a kompenzációs szerepe. Az emberek gyökértelenek, és sehol sincs az egyetemes kultúra, világpolgárság, az elmerült szülőföldet pótolni képes általánosan érvényes világ. A posztmodern társadalom ezért nem sokfajú, hanem sokkultúrájú: nem egyfajta planetáris Bécs, ahol a fajok keveréke ugyanazt a kulturális modellt követi. Ez a kultúrák keveredése, melyek egymást kölcsönösen bomlasztják, tagadják, anélkül, hogy egy új, magasabbrendű kultúrává olvadnának össze." Ez a hasadozottság, sőt bátran nevezhető káosznak is, Bělohradský szerint is csak folyamatosan, s hosszú távon számolható fel: „A posztmodern állam – írja – nem egyetlen »államalkotó«, az emberiség egyetemes modelljeként számon tartott kultúra kifejezője, hanem a kultúrák közti viszonyé (. . .) A multikulturális társadalom kifejeződése a föderatív állam. Meg kell tanulnunk beletörődni abba, hogy a görög filozófiából és a keresztény univezalizmusból született nyugati kultúra csak egyike földünk számos etnikai kultúrájának. Vajon képesek leszünk-e ennek a beletörődésnek olyan politikai formát adni, amely a kultúrák egyetemes föderációját jelenthetné?"

Az utóbbi mondatban megfogalmazott kétely, e balkáni szögből töprengve a kérdésen, nemcsak a kétségeket erősíti fel sokszorosan, de bármennyire is a többkultúrájú társadalomba való átmenet folyamata a téma, az ötlik az olvasó eszébe, hogy sohasem a kultúrákon van itt a hangsúly, hanem mindig elsődlegesen a politikai formán. Bělohradský természetesen ezt a kérdést sem hagyja figyelmen kívül. *Az államesszméről* című cikkében írja a következőket: „Létezik egyfajta általános törvényszerűség, amelyet úgy fogalmazhatnánk meg, hogy minden politikai eszme egyúttal az ellenség meghatározását is jelenti, míg a hamis politikai eszme ellenséget kreál." Arra is kitér, hogy a mai Európa tele van ellenségekkel. Fölmerül a kérdés: „Miért árasztotta el a mai Európát az ellenségeknek ez a tömkelege? Hiszen a kultúrában a nemzeti és etnikai szempontok már régen értelmüket vesztették, mégis, ennek dacára, mindinkább lábrakap a nacionalizmus és a rasszizmus." Mindennek magyarázatát abban látja, hogy e kétféle folyamat szorosan összefügg egymással. „Életünk meghatározó összetevőinek internacionalizálódásával párhuzamosan – írja – mind erőteljesebben jelentkezik annak igénye, hogy megtudjuk, voltaképpen kik is vagyunk, felerősödik az identitás szükséglete, amiből rossz politikusok ellenségek kreálásával próbálnak hasznot húzni." (Hogy az ellenség kreálása milyen iszonyú következményekkel járhat, véres, kegyetlen háborúba sodorhat embercsoportokat, államokat, évek óta tapasztalhatjuk.)

Bělohradský cikksorozata, mint elmondtam már, valóban segít Európa és főleg Közép-Európa szövevényes mai társadalmi-politikai jelenségeit kibogozni, az is feltűnik azonban, hogy a totalitarizmusból a demokráciába való átmenetet nem látja olyan bonyolultnak, mint ahogyan egy véres testvérháború fenyegető tőszomszédságában mutatkozik. A totalitarizmus lényegét Bělohradský – igen pontosan – az üdvözítés eszméjében látja. A demokrácia alapállásának lényege viszont a kritikusságban jelölhető meg. Az átmenetnek azzal a végtelenül ön- és közösségpusztító és általában minden értéket sárba tipró változatával azonban nem foglalkozik, melynek következtében a kommunizmus testvériség-egységet propagáló eszméjének helyébe az etnikum, az etnikai tisztaság mint üdvözítő eszme lép. A kommunizmus legfőbb törekvése az volt, hogy „az eszme új világot szül, melyben végleg megszabadulunk a történelmi-

ségtől, azaz véges mivoltunktól és a hagyománytól való függőségünktől". Az etnikai identitás és tisztaság megteremtéséhez való véres balkáni átmenetben kificamodott, torz formában a nemzeti hagyományok fölelevenítésének, sőt – hiteles etikai háttér híján – giccses túlforszírozásának lehetünk tanúi. S mindez – óhatatlanul – a nemzetek történetének meghamisítását vonja maga után.

Bělohradský a mai zavaros kor értelmiségi magatartását és szerepét abban látja, hogy „nem egy új világ születését hirdeti, hanem arra törekszik, hogy bevigye a társadalomba a hagyománytól való távolságtartásnak ezt a képességét, noha attól teljesen soha nem mentesülhet". Hisz abban, hogy a problémák bizonyos körére csak úgy tudunk választ adni, ha cselekedeteink tudat alatti rugóit tudatossá tesszük. „Azáltal, hogy képesek vagyunk megnevezni, szabadabbak leszünk, távolabbra kerülünk tőle, vitatkozhatunk rajta, és akár egészében is megváltoztathatjuk a látásnak azt a módját, ahogyan addig a világot szemléltük."

Egész biztos, hogy van erre esély, amikor a totalitarizmusból a demokráciába való átmenetet tapasztaljuk világunkban. Ám ott, illetőleg kiváltképp ott, ahol a totalitarizmus csak az üdvözítő eszme tárgyát változtatta meg, az értelmiségire más szerep (is) hárul. Ott, ahol a társadalom egészét manipulációs mechanizmusok sűrű szövevénye köti gúzsba kibogozhatatlanul, nem marad más hátra, mint az a magatartás, melyet Bělohradský a következőképp foglal össze, s nemcsak e balkáni lőporoshordóra, de (minden mindennel összefügg) Európa egészére is érvényesen: „Kritika és krízis, Európának ez a két kulcsfontosságú szava magában foglalja mindazt, ami benne lényegi és egyetemes. Olyan civilizáció ez, melyet a kritikai tudat ural, s ez a tudat az emberek életét szüntelen válságban tartja. A nevelés, a közélet és általában a kultúra abból áll, hogy az emberekben ezt a kritikai tudatot ápolja. »Csak a hülyék élnek a paradicsomban«, mondja Werich, »aki gondolkodik, az a kérdések és kétségek poklában él.« Az értelmiségi igyekszik minden ember életét a kérdések és kétségek ilyen poklává tenni, mert az ember csak ebben a pokolban válik értelmes lénnyé."

JUHÁSZ Erzsébet

A NYELV IS ÁLDOZAT

Ranko Bugarski: Jezik od mira do rata. Beograd, 1994, Beogradski krug

A szerző, az ismert belgrádi nyelvészprofesszor eddigi munkáiban a tudós tárgyilagosságával igyekezett a nyelvhez viszonyulni és a nyelvhasználat kérdéseivel foglalkozni, tartózkodva attól, hogy esetleg elragadtassa magát, és szubjektív hangot üssön meg. Újabb írásaiban viszont, amelyeket ez a kiadvány gyűjt egybe, az indulat és a keserűség is kifejezésre jut. Nem véletlenül. A körülötte lejátszódó események – az ország széthullása, az esztelen háború (amelynek Szarajevóban élő testvérnénje is áldozata lett) – késztették arra, hogy érzelmileg is elkötelezze magát a nyelv mellett a háborús politika ellenében, és hogy a tőle megszokottnál erélyesebb hangon szólaljon meg.

Ranko Bugarski a belgrádi Filológiai Kar tanára, az alkalmazott nyelvészet és a szociolingvisztika legjelentősebb hazai szakembere, aki kiváló érzékkel tanulmányozza és értelmezi a nyelv, a társadalom, az állam és a nemzet közötti viszonylatokat. Jelentősebb művei közé tartozik az 1972-ben megjelent *Jezik i lingvistika* és az 1975-ből való *Lingvistika o čoveku*, továbbá a *Jezik u društvu* (1986) és a *Jezici* (1993). Ebben a könyvében arról számol be, hogyan jelezte a nyelv már évekkel ezelőtt azt, hogy háború van készülőben, hogyan vált maga is áldozatává, a nacionalizmus és az uszító politika eszközévé. A *Jezik od mira do rata* anyaga a nagyközönségnek szánt írásaiból és a vele készült interjúkból állt össze. Zömük a kilencvenes években látott napvilágot, csupán néhány jelent meg az előző évtizedben. Mivel a kiadványsorozatnak népszerű jellege van, nem kaptak benne helyet Bugarski professzornak nyelvpolitikai és nyelvtervezési szakmunkái, tudományos fejtegetései. Ezeket a *Language Planning in Yugoslavia* c. gyűjteményes kiadás tartalmazza más szerzők tanulmányaival együtt (1992-ben jelent meg az Amerikai Egyesült Államokban a columbusi Slavica Publishers gondozásában).

A könyvben szereplő írások egy része a háború előzményeire vonatkozik, más részük pedig magára a háborúra és következményeire. Az első részben a szerző sajnálattal konstatálja, hogy a szerb és a horvát nyelvészek közötti újvidéki megállapodás (1954) évfordulójáról csak a Szerb Matica emlékezett meg, pedig az egységes szerbhorvát köznyelv létrehozásán való munkálkodás még nem fejeződött be, gyümölcsei még nem értek be. A szerző a nyelvek funkcionális (gyakorlati) egyenrangúságát is fontosnak tekinti (a formálison

kívül), hiszen valamiféleképp mindannyian kisebbségi helyzetben vagyunk, és ezért nem zárkózhatunk be. Bugarski szóvá teszi, hogy Horvátországban csak a horvát irodalmi nyelv számít hivatalosnak, a szerbet népnyelvnek minősítik. Azt sem tekinti méltányosnak és demokratikusnak, hogy a szerbiai nyelvtörvény nemcsak a hivatalos nyelvhasználatot szabályozza, hanem a köznyelvit is. Szerinte a cirill betűs írást nem lehet a szerb nép egyedüli írásmódjának nyilvánítani, ez anakronizmus lenne. A könyv második részének legfontosabb megállapításai közé tartozik, hogy a háború nyelvezete nem mindig a valóságot tükrözi; az állam, a nemzet és a nyelv egysége nem szükségszerű követelmény; a totalitárius beszédet az egyirányúság és a kizárólagosság jellemzi (akár kommunizmusról, akár nacionalizmusról van szó); a szókészlet befolyásolhatóbb része a nyelvnek, mint a nyelvtan; a verbális agresszió készítette elő a terepet a fegyveres összetűzéshez; a nyelvi széthúzás jóval megelőzte a területit; a nyelv jelzi ugyan a politikai változásokat, de nem befolyásolja, nem befolyásolhatja.

A nyelvek formális és funkcionális egyenrangúságának elvi kérdéseit taglalva a szerző úgy véli, hogy Jugoszláviában a nyelvek formálisan (jogilag) egyenrangúak, funkcionálisan viszont nem, és hogy a beszélők egyenrangúsága is inkább nemzeti, mint kommunikációs. A teljes funkcionális és kommunikációs egyenrangúságot voltaképpen nem is igen lehet elérni, viszont arra kell törekedni, hogy minél jobban megközelítse a formális és a nemzeti egyenrangúságot. Vagyis az egyenrangúság ne csupán jogi frázis, politikai szólam legyen, hanem valóságos lehetőség, tényleges szükséglet. Hogy mennyire relatív dologról van szó, rádöbbenhet az ember, ha az országhatárokon kívül, a nagyvilágban akar érvényesülni, boldogulni, tájékozódni. Kénytelen más nyelvet is elsajátítani, elsősorban az ún. világnyelvek egyikét.

A politikai nyelvről szólva Bugarski azon az álláspontón van, hogy nem lenne szabad a köznyelv csonkított változatának tekintenünk, vagy kiegyenlítenünk a hivatásos politikusok nyelvezetével. A politikai nyelv öntörvényű jelenség. Fel lehet különféle kommunikációs, rituális stb. célokra használni. Nemcsak a politikai élet általános vagy különös kérdéseit lehet megvitatni általa, hanem ismertetőjelként is szolgálhat, a politikai életben megszólalók azonosítását, hovatartozásának felismerését teszi lehetővé. Ilyenkor a dialógust egyhangú magánbeszédek váltják fel, amelyek után nem történik semmi. A politikai nyelv üzenetének gyakran két rétege van, egy felszíni és egy mélyebb, és ezeknek nem kell szükségszerűen összhangban lenniük egymással, sőt ellentmondásban is lehetnek. Beszélhet a politikus a társadalom fejlődéséről, a reformok szükségességéről, de esze ágában sincs változtatni a dolgokon, a sorok között azt az üzenetet ismerjük fel, hogy a jelenlegi erőviszonyoknak és a hatalom megoszlásának meg kell maradniuk. A politikai szóhasználatnak jellegzetes elemei közé tartozik az *állásfoglalás*, a *bonyolult helyzet*, a *szubjektív erők, a dolgozók és a polgárok*, a *nemzetek és a nemzetiségek* stb. (ma már kevésbé emlegetik őket). Az állásfoglalás cselekvés helyettesítésére szolgál, a bonyolult helyzetre való hivatkozással a felelősség alól lehet kibújni, a szubjektív erőkről nem rosszalló értelemben szokás beszélni (hiszen az előző rendszer, a szocialista társadalom szervezett erőire utalnak vele), a dolgozók és a polgárok szintagma azt sugallja, hogy a dolgozók nem polgárok

stb. A politika nyelve természetesen változik, úgy, ahogyan maga a társadalom is, amellyel ez a nyelv kapcsolatban van.

Horvátországban már az 1974. évi alkotmány különválasztotta a horvát nyelvet a szerbtől, Szerbia ezt csak újabban tette meg. Ranko Bugarski szerint mások nyelvi szeparatizmusa ne szolgáljon példaként a szerbeknek, hiszen ahogyan a horvátországi szerbek követelik nyelvi jogaikat, ugyanúgy majd a szerbiai horvátok is ehhez fognak folyamodni. A szerbhorvát megnevezés a magukat jugoszlávnak, ill. muzulmánnak vallók százezreinek is megfelel – véli Bugarski. Ebben egyetértek a szerzővel, és még abban is, hogy külföldön szerbhorvátként ismerik el a szóban forgó nyelvet. Hozzá kell viszont tennem a kérdéshez, hogy a széles néprétegek nem használják a szerbhorvát megnevezést. Erről a népszámlálási statisztikák tanúskodnak. A szerbek zöme ugyanis nem a szerbhorvát nyelvet jelölte meg anyanyelveként, hanem a szerbet. A szerbhorvát főleg azoknak a nyelve, akik vegyes házasságból születtek, illetve akik nem tudják eldönteni nemzetiségi hovatartozásukat. Ezeket az adatokat a statisztikai intézet nem tette közzé, mivel nem feleltek meg a politikai elvárásoknak. Feltehetően Bugarski professzor sem tud róluk.

Kiváló érzékkel tapint rá a szerző a nemzeti és a közös (jugoszláv) jelleg dialektikájára. A nyelvben ugyanis mindkettő helyet kaphat anélkül, hogy nyelvi szeparatizmussá vagy nyelvi unifikációvá válna a dolog. Mindkettő szélsőségnek számít, mind elvi, mind gyakorlati szempontból. Bugarski szerint a szerbhorvát nyelv helyzete nem olyan bonyolult, hogy ne lehessen megoldást találni rá. Egyensúlyt kell teremteni a kétféle jelleg közt, lehetővé kell tenni arányos fejlődésüket, termékeny kölcsönhatásukat. Az események, sajnos, más irányba vitték a dolgot.

Bugarski könyvében több írás is utal arra a megfigyelésre, hogy a tényleges háborús összetűzést kitartó szópárbaj előzte meg, a szerző szavaival élve, „a verbális tüzérség alaposan előkészítette a terepet a fegyverek beszédéhez". A háborús retorika sok mindenre képes, valóságot teremthet, meg is semmisítheti, de visszájára is fordíthatja. A sajtó már jóval a háború kitörése előtt csetnikeket és usztasákat emlegetett. A boszniai háború kezdetén kiötlötték, hogy a muzulmánok voltaképpen mudzsaheddinek, jóval azelőtt, hogy megérkeztek volna külföldről azok a harcosok, akiknek tényleg ez a nevük. Népirtásról cikkezett a sajtó már akkor, amikor még ilyesmiről szó sem volt az összetűzések során. Egyes szavak sajátos módon felvették más, olykor éppen ellentétes jelentésű szavak értelmét. A *felszabadít* igét 'elfoglal' értelemben kezdték el használni, a *védelem* 'támadás' jelentésben kezdett szerepelni. Pl.: „Mirkovci védői felszabadították Vukovárt." Az *etnikai tisztogatás* szintagma szintén háborús termék (mindenesetre nehezen leplezhető vele az a gyalázatosság, amelyre vonatkozik).

A háborús propaganda a szó fegyverét vetette be a másik fél lejáratására. A médiumháború azonban az itteni másként gondolkodókat sem kíméli, árulónak minősítve az ellenzéki pártokat, pártvezéreket, etnikai csoportokat, vallásfelekezeteket. A hivatalos retorika azonban arra is hajlamos, hogy szépítse azokat a cselekményeket, amelyek esetleg kedvezőtlen fényben tüntetnék fel a hatalom híveit. Amikor például a parlamentben egy „hazafias" radikális képviselő úgy megütötte a Szerb Nemzeti Megújhodásnak egyik képviselőjét, hogy

eltört az állkapcsa, a médiumok „két képviselő közötti incidensről" számoltak be.

Bugarski a totalitárius retorika természetrajzával is foglalkozik. Minden rendszernek megvan a maga retorikája, a rendszer bukásával eltűnik. Érdekes viszont, amikor az egyik totalitárius rendszert egy másik követi. Így váltotta fel a kommunizmust a nacionalizmus a maga retorikájával. A szókészlet, a frazeológia megváltozott ugyan, de a totalitárius retorika megmaradt egyfajta beszédszokásnak, olyan arrogáns beszédmodornak, amilyennel a hatalom az alattvalókhoz szól. Ehhez aztán különféle manipulációkat lehet végrehajtani a nyelven. Orwell művéből arról szerzünk tudomást, hogy hatalmi szóval meg lehet változtatni a szavak jelentését, a jó vonatkozhat rosszra, az igazság hazugságra stb. Szerencsére a totalitárius retorikának nincs hatalma a grammatika fölött, csupán a szótáron változtathat.

A totalitárius retorika és a háború nyelve szervesen kapcsolódik egymáshoz, hiszen a háború voltaképpen a politikának más eszközökkel való folytatása. Ebben a nyelvezetben szűkül az eszközök közötti választás lehetősége, eltűnnek a kifejezésformák árnyalatai, a nemkívánatos tartalmakat elkendőzik vagy kiátkozzák, a kívánatosakat viszont a végtelenségig harsogja az állami sajtó és a rádió-televízió.

Napjaink nyelvezetéből a holnap eseményeit lehet kiolvasni, Bugarski szerint polgárháborúra van kilátás. Ebben nyilván a jól felfegyverzett „hazafiak" kerekednének felül a tehetetlenebb „árulókon". Efféle jóslatot támaszt alá az égi nemzetről szóló mítosz is, amelyről elsősorban a Szerbián kívüli „igazi" szerbek zengedeznek.

A montenegrói alkotmány egyenrangúnak minősíti a cirill betűs és a latin betűs írásmódot, a szerbiai nem. Ebben a cirill betűs kerül előtérbe. A Szerb Képviselőház határozatot hozott arról, hogy a szerb nyelvű tankönyveket ezentúl kizárólag cirill betűs írással kell nyomtatni. És mindezt azzal az ürüggyel, hogy a latin betűs írás idegen, a cirill betűs szerb. Pedig a szerbek körében már évtizedek óta használatos a latin betűs írás. Ugyanígy egyoldalú és téves az a megállapítás, hogy a szerb nyelv e-ző, az ije-zésnek nincs benne helye, ezt a horvátok és muzulmánok használják. Magában Szerbiában is vannak ije-ző szerbek, a krajinákban pedig igen el van terjedve ez a beszédmód. Meglepetésként hatott, amikor a palei (boszniai szerb) sajtó, rádió és televízió képviselői megállapodtak abban, hogy ezentúl az e-ző nyelvváltozattal fognak élni; annak ellenére, hogy a lakosság zöme ije-ző. A Krajinai Szerb Köztársaság és a boszniai Szerb Köztársaság iskoláiban szerbiai tankönyveket használnak, velük együtt pedig az e-zést is elsajátíthatják. Bugarski szerint az egyik nyelvváltozatról a másikra való mesterséges áttérésnek messzemenő következményei lehetnek. Ha csupán a hivatalos és a közéleti nyelvhasználatot akarják e-zővé tenni a boszniai szerbek, akkor ez lélektani szempontból terhes kettősséghez vezet, a kiejtésbeli diglosszia kisebbrendűségi érzést kelthet az egyszerű emberben. Ha pedig a mindennapi beszédben is el akarják terjeszteni az e-zést, akkor ez zavart okozna, a beszélők tudatában összekeveredne a kétféle rendszer. Így még az írástudók is félig analfabétának érezhetik magukat – mondja a szerző.

Nemcsak az ije-ző nyelvváltozat van veszélyben, hanem egyes helységnevek léte is. A boszniai Szerb Köztársaság még a történelem etnikai tisztítását is

igyekszik végrehajtani azzal, hogy megváltoztatja bizonyos helységek nevét. Donji Vakufból Srbobran lett, Fočából Srbinje stb. Azt sajnos mi magyarok is megtanultuk a történelemből, hogy a győztesnek olykor joga van megváltoztatni a helységneveket. Így lett az első világháború után a régi Szenttamás névből Srbobran, Udvarnokból Banatski Dvor, a második világháború után Nagybecskerekből Zrenjanin, Tiszaszentmiklósból Ostojićevo stb. Bugarski szerint a hatalomtartók túlságosan nagy fába vágták a fejszéjüket, amikor az etnikai tisztogatást a nyelvre, a történelemre és a kultúrára is kiterjesztették. A hagyományokat is el lehet fegyverrel törölni? Nemigen.

A szerző mind a horvátoknak, mind a szerbeknek nyelvükhöz való viszonyulását érthetetlennek tartja. Horvátországban mesterségesen újítják és tisztítják a nyelvet. Mulatságosan hangzó új szavak kerülnek forgalomba, az idegen szavakat (még ha nemzetköziek is) gondosan kerülik. Mintha nem igyekeznének közeledni Európához és bekapcsolódni a világ folyamataiba!

A jugoszláv népek közül a szerb a legnagyobb, így megengedhetné magának a nyelvi toleranciát, hiszen nincsen olyan veszélyeztetett helyzetben, mint a kisebb népek, amelyek a beolvadástól való félelmükben görcsösen ragaszkodnak nyelvükhöz és identitásukhoz.

Könyvének végén a szerző jóssá vedlik egy rövid időre, és vázolja a jugoszláviai helyzet megoldására vonatkozó elképzeléseit. Hogy Crna Gora Szerbia szövetségese marad, hogy mi lesz a horvátországi és a boszniai szerbek látszatállamaival stb. Noha elfogadjuk tézisét, hogy a nyelvben sok minden meg van írva a jövőre nézve, jóslatait – mivel ő maga is csak stílusgyakorlatnak tekinti őket – nem vehetjük komolyan. Műve viszont egészében véve igen tanulságos.

MOLNÁR CSIKÓS László

A NYELVI NORMA ÉS A NYELVHASZNÁLAT

A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1994

A Kemény Gábor és Kardos Tamás szerkesztésében megjelent kötet az 1989 őszén tartott tudományos tanácskozás anyagát tartalmazza. A változatos tematikájú gyűjteményből csak néhány cikkel foglalkozom részletesebben, de mindegyiket meg fogom említeni, és néhány megjegyzéssel igyekszem megkönnyíteni az olvasónak a tájékozódást.

A kötet négy részből áll. Az első részben a nyelvi norma fogalmával és elméleti kérdéseivel kapcsolatos cikkek kaptak helyet. Mi is tulajdonképpen a nyelvi norma? A *Nyelvművelés* című 1980-ban megjelent jegyzetben ez olvasható: „Az írott és a beszélt nyelv használatának társadalmilag érvényes, helyesnek elismert szabályait, irányelveit, szokásait nevezzük nyelvi normának. Ezt az egész társadalom számára érvényes nyelvhasználati szabályrendszert a társadalmi megegyezés, a mindenkori *nyelvszokás* alakítja, alakította ki. Nem mindenkinek, nem is a többségnek a nyelvszokása, nyelvi ízlése (példája), hanem a nemzeti nyelv legfejlettebb formáját, a művelt köz- és az irodalmi nyelvet használók, a nyelvileg iskolázottak, műveltebbek szokása, nyelvhasználata vált – a történelmi fejlődés során – követendő példává." (Eredeti kiemelés.) E szerint az értelmezés szerint tehát a norma puszta szabályrendszer, mely egyfajta úzust, nyelvszokást tükröz, mely szabályozza, meghatározza nyelvhasználatunkat.

Horatius óta hivatkoznak az úzusra, a nyelvszokás hatalmára. Ezt vallják azóta sokan, többek között Verseghy Ferenc, Simonyi Zsigmond, Gombocz Zoltán stb., de nemcsak a nyelvészek. Kosztolányi pl. a következőket írja: „Mi dönthet arról, hogy egy nyelvben mi a helyes és mi a helytelen? Néha az ösztön, néha az ízlés s néha – legtöbbször – a nyelvszokás." A normával kapcsolatban Deme László is az úzusra hivatkozik *A normafogalom dialektikája* c. előadásában. A norma nem úgy születik, hogy valaki kitalálja, kihirdeti és közzéteszi; az érintkezési és az erkölcsi normák is úgy jöttek létre, hogy „az együttélés folyamatában, praxisában alakultak-formálódtak-csiszolódtak-rögzültek, s akik amikor kodifikálták őket, azok akkor úzusra támaszkodtak." A nyelviség is az úzusban gyökerezik, „az általa tükrözött valóság felől nézve minden elemével és szabályával együtt szubjektív; s a beszélő számára csak azért

objektív, mert kollektív érvényű. S ezért van az, hogy ahány nyelvi mikrotársadalom, annyiféle úzus és norma". Azt, hogy több norma van, mások is hangsúlyozzák. De egyelőre maradjunk a normafogalomnál. Wacha Imre *A norma és/vagy kommunikativitás* c. tanulmányában a norma egy másik értelmezéséről is említést tesz, mely szerint a nyelvi norma minta, igényszint, amelynek elérésére kell törekednünk. Véleménye szerint bármely értelemben is tekintjük a normát, mindegyikbe belejátszik a másik, „hiszen a norma megvalósulása: a standard is egyfajta esemény vagy minta alapján jön létre; a norma pedig a nyelvhasználati szokásokra, a standardra épül, ebből vonatik el". A laikus szerint a norma az igényes nyelvváltozat, a nyelvi rétegek legmagasabb szintje. Csakhogy Wacha fejtegetéséből kiderül, hogy az ilyen szemlélet merev, mert a norma úgy vetődik fel, hogy az a norma, ami az igényes nyelvhasználatot tekintve helyes, és ami nem tartozik a normatív használathoz, az helytelen és kerülendő. A főleg írott nyelvhasználatból elvonatkoztatott nyelvi eszmény azonban emfázismentes kifejezésmód. Ebből pedig az következik, hogy ami emfatikus, az sérti a normát. E felfogás szerint „amikor mindennapi nyelvhasználatukban partnerhez és szituációhoz kötött helyzetben a belső normának vagy a rétegnormának megfelelően fejezik ki magukat, az tudatukban nem a normának felel meg, hanem csak a nyelvszokásnak, s ilyenkor – mint mondják – a kifejezés, gondolatközvetítés érdekében normaellenesen szólnak".

„A" nyelvi norma az irodalmi és a köznyelv. Ezen belül azonban a norma Wacha véleménye szerint is rétegzett, ezek szerint tehát rétegnormákról, résznormákról kell beszélnünk, mert „a nyelvi kommunikáció feltételeitől, körülményeitől meghatározott módon egymás mellett és alatt találjuk meg azokat a normarétegeket (belső normákat), melyek a stílusrétegeknek, közlésmódoknak, műfajoknak, műnemeknek, igényszinteknek stb. megfelelő nyelvhasználatot szabályozzák". Ez azt jelenti, hogy a különböző nyelvhasználati rétegek és formák beletartoznak a norma fogalomkörébe. Ha minden nyelvi rétegtípusnak megvan a maga úzusán alapuló normája, akkor feltehető a kérdés, hogy mi hogy van helyesen magyarul. A választ Deme Lászlótól idézzük: „a nemzeti irodalmi nyelv és beszélt változata, az igényes köznyelv". Ez azt jelenti, hogy „a norma nem az össztársadalmi úzus egészének valamiféle statisztikai átlaga, csak bizonyos rétegének". De az irodalmi nyelven és a könyelven belüli résznormák kérdésére Deme nem tér ki, hanem azt fejtegeti, hogy a kodifikált norma befolyásolója az úzusnak, a kodifikáció tehát nemcsak rögzít, hanem alakít is egyben, s hogy a normát nem felállítani kell, hanem „óvatos gondossággal »kiszűrni«". De korántsem mindegy, hogy honnan. Erre azért hívja fel Deme a figyelmet, mert újabban van egy olyan szemlélet, mely a dominanciák kiszűréséhez az úzus egészét veszi alapul, és nem a legigényesebb réteget, „melyre támaszkodva célszerűen emelni tudnánk a norma révén az úzus átlagos szintjét". De hogy mit mutatnak a nyelvileg legigényesebbnek tartott rétegtől származó adatok, arról majd a továbbiakban lesz szó.

Tolcsvai Nagy Gábor *A nyelvi norma bölcseleti alapjairól* c. előadásában a norma két jelentéséből kiindulva a norma létmódjával kapcsolatban fogalmaz meg kérdéseket. Először is, hogy a norma természeti jellegű-e vagy reflektált, vagyis a nyelvnek a része-e, a langue tartományhoz tartozik-e, s onnan irányítja a nyelvhasználatot, vagy pedig a beszélőközösség határozza meg. Ebből pedig újabb kérdések fakadnak. „A mi normaismeretünk – írja Tolcsvai Nagy –

már reflektált normát mutat, vagyis a nyelv felé fordulást, saját nyelvhasználatunk észlelését, értékelését, (többé-kevésbé) tudatos megváltoztatását. A történelmi korok írásbeliséget is ismerő népeinek nyelvi kultúrhistóriája mind ezt bizonyítja. Mi irányította ezeket a nyelvi döntéseket, milyen formában jelenik meg a norma, főképp az eszményesített norma?" Tolcsvai Nagy első helyen a morált említi, mint az egyik legfontosabb létformát, ill. tudatformát, ehhez kötődik a szokás és a hagyomány, és ehhez a kettőhöz járult a tudomány. De fel kell vetni a közösség és az egyén viszonyát is, a norma örök vagy történeti voltának kérdését is és a normaleírás lehetőségeit is. A következtetése pedig, hogy a nyelvi norma kérdése – a fentiekből következően – részben nyelven kívüli terület.

A helyes és igényes nyelvhasználat kérdésköre rendkívül bonyolult. Az irodalmi nyelv normáinak meghatározása azonban, úgy tűnik, valamivel könnyebb, mint a köznyelvié. Ez derül ki Wacha Imre már említett tanulmányából, amelyben arra is felhívja a figyelmet, hogy mi mindenre kell tekintettel lenni az elhangzó nyelv leírásánál. (Az elkészült és kiadásra váró kiejtési kézikönyv igencsak terjedelmes, 89-ben – olvashatjuk Wacha írásában – a mondatfonetikai rész 500–600 gépelt oldalt tett ki, de az általa fontosnak tartott szempontokról alig esett szó!) Véleménye szerint nyelvi normát útmutató normaként kellene megfogalmazni, „s oly módon, hogy fő hangsúly az általános elveken legyen, de taxatíve nem azt kellene felsorolni, mi tartozik bele az igényes nyelvhasználatba, mi az, amit szabad használni, hanem azt kellene bemutatni, mi az, ami az igényes nyelvhasználatban kerülendő. Így elkerülhető lenne a normának olyan félreértelmezése, hogy mindaz, ami valóban kifejező, az normaellenes, ami pedig normatív, az neutrális, és nem kommunikatív."

A beszélt nyelv kérdéseivel több előadás foglalkozik. Benczédy József öt tézisben ismerteti meglátásait: a beszélt nyelvi szövegeknek is van stratégiája, a beszélt nyelvben alulról is, felülről is kerülnek formák és eszközök, terjednek az analitikus formák és a nyelvi közhelyek. Szabó Géza a norma dialektológiai-szociolingvisztikai kérdéseit ismerteti. Molnár Csikós László a nyelvi norma alkalmazhatóságáról értekezett, kiindulópontja, hogy minden közösségnek megvan a maga normája, s hogy az egyes nyelvek normájának meghatározásában a nyelven kívüli tényezők különbözőképpen jutnak kifejezésre. S hogy ez mennyire igaz, bizonyítják a 89 utáni események. Amikor a konferenciát tartották, Jugoszlávia egységes volt, Molnár Csikós László akkor még szerbhorvát nyelvről beszélhetett, s arról, hogy ez a nyelv négy nemzet közös nyelve. Előadásában szó esik egyebek között a helyesírási és a kiejtési normáról is. A kiejtési norma kidolgozását ő is fontosnak tartja, mert ha elkészül, „akkor majd joggal elvárhatjuk a magyarul beszélőktől, hogy akkor se legyenek provinciálisak, ha leteszik a tollat". Hogy milyen hatása lesz a kézikönyvnek, azt majd meglátjuk. A Nyelvművelő Kézikönyv már elég régóta rendelkezésére áll a magyar nyelvközösségnek, és sok mindenben eligazíthatja az érdeklődőt, a nyelvhelyességi hibák száma azonban nemigen csökken. Erre utaló adatok szép számban vannak a kötetben.

A második fejezet a kódváltással, normaváltással kapcsolatos előadások anyagát tartalmazza. A magyar nyelvi norma kutatóitól a fordítók, lektorok, oktató tanárok is segítséget várnak, hogy miért, ezt veti fel Kludy Kinga a *Fordítás és nyelvi norma* c. cikkében. Szerinte három oka van annak, hogy mi-

ért marad el a segítség: a nyelvhelyességi szabályok differenciálatlansága miatt, a statisztikai megközelítés hiánya és a szövegszempontú megközelítés hiánya miatt. Varga József azt vizsgálja, hogy miként érvényesül a nyelvi norma a kétnyelvű környezetben: a Mura-vidéki magyarság körében. *„A norma nevében"* címet viselő előadásában Gallasy Magdolna arról ír, hogy milyen formában és milyen szavakban jelennek meg az egyénit közösségiként érvényesíteni akaró közlések, és miként használják az egyéni normát pajzsként és támadó fegyverként. Példáit az Élet és Irodalom, az Új Tükör, a Ludas, az Élet és Tudomány c. hetilapokból válogatta. A megszólításformák napjainkban jelentősen megváltoztak. Balázs Géza az *elvtárs* és az *úr* megszólításformák váltását írja le. Villó Ildikó a neologizmusokról értekezik. Erdei Iván kiejtési hibákkal foglalkozik, 380 főiskolára felvételiző, tanító és magyar szakos hallgató beszédhibáit tipizálja. Adatai elgondolkodtatók, érdemes őket áttanulmányozni. Pl. a 300 felvételizőnek valamivel több, mint fele logopédiai korrekcióra szorul, és csak nem egész 35%-uk beszél szépen vagy beszédhiba nélkül.

A harmadik rész címe *A mai magyar köznyelvi norma érvényesülése néhány nyelvhelyességi kérdés tükrében.* Grétsy László előadása az 1988-ban tartott élőnyelvi konferencia egyik előadásához kapcsolódik. *A természetesen, hogy* típusú szerkezettel kapcsolatban akkor Kontra Miklós feltette a kérdést: Hiba vagy változás? Grétsy arról értekezik, hogy a kialakulóban levő változás káros is lehet, tehát a feltett kérdés két eleme nem zárja ki egymást. A fenti típus változás is, hiba is. Grétsy a változási tendenciák 3 típusát határozza meg: az elfogadható, tudomásul veendő, a támogatandó és a visszaszorítandó, megfékezendő jelenségek csoportját (és persze ide sorolja a *természetesen, hogy* típusú alakulatokat is). Egyébként Grétsy adatközlői (a Magyarán szólva rádióműsor hallgatói) másként ítélték meg a szóban forgó szerkezetet. Ez a változás tehát még befejezetlen, lezáratlan, és olyan tendencia, mondja a szerző, mely a használói számára nem értékadó, nem értékes.

A Kontra Miklós vezette szociolingvisztikai kutatások részeredményeit több cikk mutatja be. Váradi Miklós és Kontra Miklós a suk-sük ragozás társadalmi disztribúcióját mutatja be, Kassai Ilona az *-e* kérdőszónak a normától való eltérését, Horváth Veronika a *-ban, -ben* rag *-ba, -be* formában történő megjelenését, Laczkó Mária az ingadozó toldalékolás előrejelezhetőségét, Thimar Márta pedig a felszólító mód egyes szám 2. személyű rövid és hosszú alakjainak használatával kapcsolatos kérdéseket dolgozta fel. Ezek a kutatások reprezentatív minta alapján történnek, figyelembe veszik a nemet, az életkort, az iskolai végzettséget, a lakóhely típusát. A kapott adatokat számszerűen és százalékban kifejezve táblázatokban mutatják be a kutatók. Az adatok és az elemzéseik alapján levont következtetések elgondolkodtatók. Kontráék például megállapítják, hogy az adatok „semmilyen összefüggést nem mutatnak a kérdezettek iskolázottságával"! „Láttuk, hogy a legiskolázottabbak és a legkevésbé iskolázottak gyakorlatilag azonos arányban fogadták el és produkálták ezeket a stigmatizált, »nyelvileg műveletlen« alakokat. A megválaszolandó kérdés mármost az, hogy miért beszél a művelt (= főiskolát/egyetemet végzett) magyarok számottevő része műveletlen magyart?" De a többi elemzés is hasonló kérdés megfogalmazásához vezethet, mert mint kiderült, a nyelvközösség tagjai hajlamosak elfogadni pl. az *-e* kérdőszónak a tagadószóhoz való elmozdulását (nem-e lesz vihar?), és a *-ban, -ben* helyett iskolai végzettségre,

munkaköri beosztásra való tekintet nélkül az adatközlők jó része a *-ba, -be* alakot használja stb. A nyelvművelők eddig azt mondták, hogy van egy réteg, mely a norma igazi hordozója. Horváth Veronika egy csomó adat ismeretében viszont felteszi a kérdést: „vajon létezik-e olyan jól körülírható társadalmi csoport ma Magyarországon, amelyről elmondhatnánk: ők a norma igazi hordozói, »mindenki róluk vegyen példát«." És egyetérthetünk azzal, hogy „e kérdés megválaszolása további vizsgálatokat igényel".

Nyelvhelyességi kérdésekkel foglalkozik Kemény Gábor is, ő az igekötő elmaradásának kérdéskörét kutatta, és Szűts László is, az ő témája a nyelvünkben meghonosodó idegen szavak viselkedése.

A kötet utolsó részében a nyelvi normának az anyanyelvi neveléssel kapcsolatos kérdései kaptak helyet. Szende Aladár arról ír, hogy mit tart követendőnek az (anya)nyelvpedagógia számára, Takács Etel azt foglalta össze, hogy mit tehetnek a magyar nyelv tankönyvei az anyanyelvi műveltség megalapozásáért az általános iskola felső tagozataiban; Guttman Miklós adatokat közöl arról, hogyan érvényesül a norma az általános iskolások nyelvhasználatában a Nyugat-Dunántúlon, Graf Dezső a középiskolában megvalósítható normát körvonalazza. A. Jászó Anna azt kutatta, miként érvényesül a kiejtési norma a főiskolai hallgatók beszédében. Adataiból kiderül, hogy sokféle hiba figyelhető meg a fiatalok beszédében; korrekcióra mindenképpen szükség van, ehhez pedig az kell, megtanulják meghallani, amit mondanak. Ha úgy hallanak, ahogy beszélnek, nem is észlelik a hibákat. És ennek nyoma lesz az írásban is. Ez egyébként itt nálunk is tapasztalható, ezért nem ártana nálunk is hasonló diagnosztikai lapot készíteni a hallgatókról a tanárképző karon. Eöry Vilma azt foglalta össze, hogy a Nyelvtudományi Intézet Nyelvművelő Közönségszolgálatához milyen kérdésekkel fordulnak, hogyan igazodnak a normához a telefonálók. Koltói Ádám azt mutatja be, hogy milyen hatással van az ifjúság nyelve a mindennapi nyelvhasználatra. T. Somogyi Magda témája az, hogy milyen szerepe van a normának a magyar mint idegen nyelv tanításában.

A harminc előadás arról győz meg bennünket, hogy milyen széles a normával kapcsolatos kutatások hatásköre. És persze meggyőződhettünk arról is, hogy a nyelvi normával való foglalkozást nem lehet lezárni, mert a magyar nyelvészeknek ma is fontos mondanivalójuk van e témával kapcsolatban. Kiderül az, hogy vannak még tisztázatlan kérdések, megoldandó feladatok. Az olvasó csak azt sajnálhatja, hogy a (biztosan érdekes és tanulságos) vita anyagából nem közöltek szemelvényeket.

LÁNCZ Irén

ELŐRE A FELVILÁGOSODÁS ÚTJAIN

Tallár Ferenc: Korlátozott szkepszis. A kommunikatív racionalitás elméletéhez. T-Twins Kiadó–Lukács Archívum, Budapest, 1994

Rosszul hangzó és elkoptatott kérdés, mégis gyakrabban fel kellene vetni, vajon milyen hatásuk is van a társadalomtudományi műveknek magukra az eseményekre, a vizsgált jelenségekre nézve. A válasz a kérdéshez hasonlatosan triviális: általában véve semmilyen. A huszadik század egy tekintetben bizton büszkélkedhet: se szeri, se száma a kiváló munkáknak. Mégsem lehetünk elégedettek, hisz hatásuk szinte észrevétlen maradt, leszámítva egyes szerzők műveinek totalitarizmusok általi kiszipolyozását, s akár kudarcként is felfoghatjuk a nagy művek hatástalanságát „az élet szempontjából", miközben maradandó értékként jelennek meg az eszmetörténetben. Társadalomjobbító szándékaik süket (vagy „rossz") fülekre találtak, ám ez már nemcsak az alkotók számlájára írható. Az effajta kérdésfeltevés mindazonáltal több szempontból nevezhető értelmetlennek, hiszen a különféle tudományokról többé-kevésbé mindig lepereg a felelősség, ám ha valami olyasmiről szól, ami nagyon is szoros kapcsolatban áll a mindennapok gyakorlatával, az „életvilággal", s ha még lehetséges és helyesnek vélt utat is fölvázol, már igenis rákérdezhetünk eredményességére. És ez az, ami szinte hiányzik.

Kézenfekvő, hogy Tallár Ferenc könyvének esetében, mely szervesen kapcsolódik Jürgen Habermas munkásságához, a fentebb említetteket magának Habermasnak az esetén szemléltessük. Adott a tény: Magyarországon ígéretes módon folyik a Habermas-recepció, sorra jelennek meg lefordított írásai és a velük kapcsolatos irodalom – mint Tallár műve is. Örülhetünk, hogy a nyugat-európai szellemi hadszíntér egyik – ahogyan mondani szokták – legnagyobb filozófusa, társadalomtudósa immár meghallgattatik Keleten is. Ám ebből az égvilágon semmilyen messzemenő és optimista következtetést nem vonhatunk le, sajnos. Elég felidéznünk azt, hogy az egykori Jugoszláviában korábban megismerték és érdemben méltatták a racionalizmus védelmezőjének munkáit, és – természetesen – az utóbbi évek (látszólag) irracionális, „érthetetlen" történései ettől teljesen függetlenül zajlódtak. Habermast ugyan olvassák a szakmabeliek, éppen csak őket nem olvassa senki.

Tallár Ferenc *Korlátozott szkepszis*ével is csak ennyi a „baj": előre lehet tudni, kik fogják elolvasni és megfontolni szavait: a témához közel álló értelmiség és diákok. Ahhoz sem kell különösebb jóstehetség, hogy úgy ítéljük meg: a kommunikatív racionalitás tolerancián alapuló elméletére nemigen lesz vevő. Jó és helyes, hogy van, de ha ennyire nem kell senkinek, rossz pillanatainkban úgy érezzük, hogy akkor felesleges is.

Tallár tanulmánygyűjteménye két részre oszlik, s az elsőnek – mint a szerző előszavában megjegyzi – Habermas nem tárgya, hanem „vezérlő szelleme" volt, míg a másik részben már a habermasi kommunikatív racionalitás elmélete kritikai reflexió tárgya is. Az első blokkba tartozik a „Sztálinizmus és reszakralizáció" című 1988-as esszé, mely arra tesz kísérletet, hogy a habermasi elmélet alapfogalmaival írja le a kelet-európai viszonyokat, pontosabban a harmincas években kialakuló és azóta már régen felbomlófélben lévő, ám mindmáig megőrződött „klasszikus sztálinizmus" életvilágát. Mindeddig általában a Nagy Terror mindenhatóságából vezették le a rendszer sajátosságait, s amelyből mindent megmagyarázhatónak véltek, ám Tallár azt állítja, hogy a „Szovjetunióban kialakult a sztálinizmusnak egy – önmagában tekintve – rendkívül hatékony, nagy integratív erővel rendelkező életvilága" (53. old.). Ez persze nem vonatkozhat magának a terrornak az áldozataira, de a politikai rendőrség és a nagy perek árnyékában a társadalom paradox szerkezete feldolgozta és belsőleg tett normává emelte a szisztematikus terrort, amelyet ugyanakkor a belsőleg gyarmatosított társadalom erőszakként élt meg. Az itt Habermastól kölcsönzött életvilág fogalma – ha kiszakítjuk a nyugati racionalizmus elméleti kereteiből – tehát lehetővé teszi, hogy az eseményeket a résztvevők belső perspektívájából elgondolt és csupán hermeneutikailag megközelíthető módon értsük meg. Így a sztálinizmus sem a puszta terror hatalmi eszközein alapulhatott, hanem egy kulturális tradíció belsővé tett normáin is. Ez többé-kevésbé minden más diktatúrára is érvényes. Bármilyen eszmerendszer képes egy szűk elitet mozgósító ideológiából megszervezni a mindennapokat a társadalom azon szereplői számára, akiket nem kell terrorral elnyomnia vagy megsemmisítenie, s mindez a későbbiekben a társadalom integrációját biztosítani képes kulturális tradícióvá alakul át. Tallár a sztálinista társadalom életvilágát reszakralizáltként értelmezi, ahol az adott normák vitathatatlan autoritása és nem a megvitatható konszenzusok biztosítják a közös cselekvések összehangolását. Ez a szerkezet persze nem zárja ki a racionális szempontok érvényre jutását az objektív tényállásoknál. A szent és a profán éles elhatárolásával a reszakralizált életvilág nyitottá vált az uralomgyakorlás sztálini formáival szemben. A sztálinizmusban nem a modernitás „igazi arca", hanem az „észvallások" utópizmusa, azaz egy premodern jelenség lepleződött le, mint írja.

Tallár e Habermas-adaptációja paradigmatikus jelleggel bírhat számunkra, ha majd a jugoszláv háborúk belső, a különféle életvilágok alapján történő elméleti megértésével próbálkozunk – a mindeddig teljesen sikertelen, s inkább tisztán nyugati tradíciókon és politikai elveken nyugvó értelmezésekkel szemben. Ám az már rejtély, hogy maga Tallár is miért emlegeti az egykori Szovjetunió és Jugoszlávia „posztmodern" háborúit. Az értelmiségi körök szeretik – mintegy frappánsan – posztmodernnek titulálni e válságokat, de

kérdés, hogy lehet-e egyáltalán ott valami ehhez hasonló, ahol nyugati értelemben vett modernitás soha nem is volt és lehetett.

Szintén a tanulmánykötet első részéhez tartozik a „Válaszúton? Jegyzetek a modernről és a posztmodernről" c. írás, mely szintúgy 1988-ból datálódik, és a habermasi Nagy Elmélet segédletével készült, s melyet kétségkívül a posztmodern körül kialakult magyarországi vita egyik legfontosabb állomásának tekinthetünk, figyelembe véve Tallár elméleti felkészültségét a sokakra oly jellemző felszínességgel szemben. Megjelenésének időpontjában, amikor Magyarországon még nem is igen beszélhetünk ilyen jellegű diskurzusról, voltaképpen Tallár az európai és amerikai vitába száll be – így otthon inkább „megelőzte korát", és jellegzetesen posztmodernellenes álláspontot képvisel, s Habermas nyomdokain haladva, annak kommunikatív cselekvését felvázolva foglalja el pozícióját. Így a posztmodernt modernitásellenes attitűdként kezeli, és elveti a gyökeres újrakezdés létjogosultságát és igényét a Felvilágosodás elutasítása által; ezt nemcsak gyakorlatilag tartja lehetetlennek, hanem elvileg is veszedelmesnek véli, okulva abból, hogy a „harmincas évek két temetési menete csak a barbársághoz vezetett" (13. o.). Ám maga a modernitás-kritika megalapozott, hiszen eltűnni látszik a jövőtudat, az utópikus perspektíva, mely mindig is a modern fejlődés motorja volt. A politikai életben ez a modern politikai fejlődést meghatározó konszenzuselv eltűnésében mutatkozik meg, egyszersmind a demokrácia válságát is jelzi: a döntéshozatal a nyilvánosság teljes kizárásával, az érdekszervezetek egyeztetése által történik, s kérdéssessé vált, hogy vajon még mindig a demokratikus választások teremtik-e meg a politikai rendszer legitimását, vagy esetleg éppen fordítva: maga a politikai rendszer termeli ki önnön legitimitását. Tallár rákérdez arra, miért pozitív folyamat a történelem összeomlása – ha egyáltalán lehetséges az ilyesmi –, melyet nem fékezni, hanem éppenséggel siettetni kell és érdemes, ahogyan ezt a posztmodernek vélik. Érdemes kiemelni azt az iróniát, mellyel felszerelkezve Tallár a posztmodern inkonzisztens voltát bombázza, pl.: „A posztmodern (. . .) kiürült univerzalizmusnak tűnik csupán, mely egy [nem hagyományos, kacsalábon forgó] múzeumban ütött tábort." (27. o.)

A tanulmány szépséghibája csak annyi, hogy mert a téma aktualitását vesztve a szemeteskosarak alján kötött ki, Tallár írása is leginkább izgalmas kordokumentumként olvasható, ha csak hat-hét év telt is el a megírása óta. Kirajzolódni látszik az a térkép, amelynek mellékutcáin a posztmodern karaván halad, amerre halad, s mi már egyre kevésbé vagyunk válaszúton.

A kötet második része öt rövidebb-hosszabb tanulmányt foglal magában, amelyek először külföldi, főképpen német folyóiratokban jelentek meg 1992–93 folyamán, s Habermas két központi témájához, az igazság és a morál területéhez kapcsolódnak. Az írásokból már nem a habermasi rendszerelmélet kritikátlan tisztelete látszódik, hanem annak belátása, hogy „több nagy, azaz jelentős elmélet van, több olyan 'kályha', amelytől elindulhatunk, ám ezek egyike sem arra való, hogy annak tüzén süssük meg saját pecsenyénket" (7. o.). Ezekre az elméletekre azért van szükség, hogy létrejöhessen egy értelmes párbeszéd, amely ha nem is visz el bennünket az Igazsághoz, de segít bennünket abban, hogy ezáltal mi mint résztvevők váljunk igazzá. Tallár így ahhoz az Arisztotelésztől Habermasig húzódó vonulathoz csatlakozik aktív szerepet

vállalva, amely a racionális diskurzív praxisban való részvételt tartja feladatunknak a társadalom előbbre vitelének szempontjából – s amelyre egyre kevesebb lehetőségük nyílik maguknak az állampolgároknak az állami ki- és szétterjeszkedés miatt.

Amennyiben a habermasi gondolatokhoz viszonyítjuk, egyfajta falszifikációs eljárásnak is felfoghatjuk Tallár írásait. A nagy, átfogó igénnyel fellépő absztrakt elméleteknek különben is mindenkori gyöngéjük a konkrét példákkal való szembesülés, ám a szokásos egy-egy kis példával történő igazolás a cselekvés- és nyelvelméletekben a tudósok részéről hallgatólagosan gyakran elegendőnek tartatott. A szüntelenül konkrét példákkal, cselekményekkel és élethelyzetekkel való felvezetése a témáknak több mint szerencsés megoldás: az olvasmányosság nem megy a tudományosság kárára, s Tallár írásai „emberarcúbbak" (ha lehet még e kifejezést nem pejoratív módon használni), ezáltal komolyabb elméleti felkészültség nélkül is érthető, miről is van szó, és „miről is vitatkozunk" – ahogyan ezt az egyik írás címe mondja.

Tallár Ferenc először is arra mutat rá, hogy a racionális érvelés lehetőségei erősen korlátozottak. Az életvilágbeli beállítódás már eleve dönt arról, hogy egy vitában melyik oldalra állunk. Gondoljunk példának okáért a cigány- vagy nőkérdésre: kész álláspontlal, véleményrendszerrel bocsátkozunk a beszélgetésbe, s ha partnerünk nem vall hasonló elveket, vele szemben nem működik az argumentáció sem. Az értékeket nem, csak a tényeket lehet megvitatni, mondja. A vitás kérdésekre választ találni, azaz konszenzust elérni csak akkor lehet, ha lényegében már azonos módon látjuk a dolgokat. Ha eltérés mutatkozik, nem létezik a „jobbik érv kényszermentes kényszere". Ha valakit nem tudunk meggyőzni moráljának helytelenségéről, és nem csökkenthetjük argumentatív úton a cigányokkal vagy nőkkel szembeni előítéletességét, akkor ugyan a Felvilágosodás eszméiben való hitünk alapján „joggal" gondoljuk, hogy nekünk van igazunk – mert amennyiben kialakulhatott volna egy racionális vita, akkor meg is győztük volna beszélgetőpartnerünket –, de igazunk csak annyiban biztos, hogy mi toleráltuk a másik meggyőződéseit, míg ő általában hallani sem akar a mieinkről, s csökönyösen ismételgeti, mereven elzárkózva az esetleges ellenvéleményektől, hogy a cigányok, nők ilyenek meg amolyanok.

A vitában nem logikailag értékelhető ítéletek csatája zajlik, hanem eltérő gondolkodásmódoké, „Wittgensteinnel szólva: különböző nyelvjátékok, azaz életformák álltak szemben". Ezért adja fel Tallár az igazság habermasi konszenzuselméletét, s állítja helyére a diskurzív praxis igazságát. Ezáltal a racionalitás lehetőségei nem szűkülnek, hanem ellenkezőleg: bővülnek. A kötet címe is erre utal; korlátozott szkepszis, s nem mindent leromboló kételkedés szükséges a racionalizmus át- és újragondolásához.

Az igazság konszenzuselméletének hibájául azt rója fel, hogy egy meghatározott jellegű diskurzust feltételez, „azaz egy érvényességigényt, melyet egy világ vonatkozásában emelnek" (109. o.). E túlfeszített konszenzus eszméjét fel kell adnunk, s a tények mineműségét nem szabad elválasztani a normáktól és fordítva. S a racionális diskurzus még mindig nem szükségszerűen egy igaz diskurzus, mert egy életformán belül, a résztvevők belső perspektívájából nézve is lehet racionális. Ám ezt nem szabad összekevernünk azzal, hogy akkor

normatíve nem határozhatjuk meg egy életvilág helytelen voltát, mint például a totalitarizmusokét. A nacionalisták nyelve eleve romlott nyelv, mert képtelen a megértésre, de nemcsak másokat, magát sem érti meg bezártsága miatt. A megértés viszont morális kötelesség, az ezt elhanyagoló fundamentalisták nemcsak az irracionálist testesítik meg, hanem a helytelent is.

Tehát: „meggyőződésünket jó okok nélkül nem tudjuk feladni" (135. o.), de a másikat sem tudjuk argumentatív eszközökkel meggyőzni igazságunkról. Ennek fényében az igazságot a racionális akceptálhatósággal kell azonosítanunk: „azt, amit jó okok alapján akceptálunk, nem tudjuk másként, mint igazként értelmezni" (128. o.). Emiatt saját tudásunkat is fenntartással kell kezelnünk. S mivel konszenzus csak azonos alapokon állva jöhet létre, a konszenzus csak a kommunikatív praxis egyik lehetősége, melyet nem kell megkoronáznunk Habermas módjára.

Tallár felvázolja az életvilág „tudománytalan" igazságfogalmát. Eszerint „az igazság nem a levegőben lóg, hanem mindig egy szituációt illetően releváns és egy kontextustól függ" (164. o.). Egy kijelentésnek egy meghatározott szituációban értelemszerűen emelt érvényességigény vonatkozásában kell igaznak lennie. Maga az igazság és megalapozása is kontextustól függ. Egy kijelentés nem lehet igaz, ha mi magunk nem tartjuk annak. „Csak mi, az életvilág tényleges szubjektumai ismerhetünk el valamit igaznak, miközben (. . .) »hitelt« vehetük fel egész közös kultúránkra" (172. o.). (Tallár Habermas tézisét, miszerint az igazságigények csak diskurzív módon válthatók be, egyszerűen hamisnak tartja.) Mindezt, tehát az igazság megalapozásának eljárását a szocializációs folyamatban való részvétel során tanuljuk meg, s nem eleve tételezetten. Csak a kontextushoz kötött antinómiák maradnak fenn, ezekkel azonban együtt kell élnünk.

Mintegy az eddigiekből kifolyólag vázolható fel a tallári kommunikatív etika. Vitáink tárgya sohasem lehet egy „természetes tény" (valami a világban), amit akár azonosan is láthatnánk és értelmezhetnénk, ha jobban odafigyelnénk. Mert a vita nem akörül folyik, hogy mit látunk valójában, hanem arról, hogyan konstruáljuk meg valóságunkat. A vitatott kérdésekben nyitottságot és megértést kell tanúsítanunk mások látásmódjával szemben, s ez lenne az univerzális etika alapkövetelménye. A probléma ott jelentkezik, amikor beszélgetőtársunk továbbra is azt vitatja, ami a világban van, tehát egy természetes tényt, s az elvakultabbak ragaszkodnak is e tévedésükhöz, ezért meggyőzhetetlenek, érveinket nem fogják tudni belátni. A megértő ember ellenben belátja határait, ezáltal túl is lép rajtuk. Tallár az ésszerű morális életvezetés kritériumát abban látja, ha valaki tisztában van autonómiájával és szabadságával, mint ahogy tisztában van ezek határaival is. Az autonóm ember az, aki tudja, hol verődött híd értékek és tények között, s így tudja azt is, mi vitatható, mit kell normatíve (újra)szabályoznia, s ugyanakkor biztosan mozog már adott erkölcsi szituációkban.

Tallár Ferenc kommunikatív etikája méltán sorolható a hume-i alapelvekből kiinduló, ma leginkább Karl-Otto Apel és Jürgen Habermas nevével fémjelzett kommunikatív etikához, melyet argumentatív vagy diskurzus-etikának is neveznek. Semmiképpen sem nekik róható fel, hogy a társadalomnak nem igen akaródzik egy ideális kommunikatív közösséghez hasonlatossá lennie,

ahol ezen etika megvalósíthatóvá válhatna, s hogy a tolerancia egyre inkább kiürülő fogalommá válik, emiatt a kommunikatív racionalitás diskurzusa nem valósul meg az alapvetően más értékeket valló csoportok között. Másrészt az állam már régóta magának hasította ki a közös értékek, szükségletek meghatározásának jogát, azaz megszabta, mi is nekünk a jó és helyes. A kommunikatív etika következetes alkalmazásával pontosan azt kellene elérni, hogy egyre több kérdés megvitatása kerüljön újra az állampolgárok diskurzusának szférájába.

HORVÁTH György

FUNKCIONALIZMUS ÉS CSELEKVÉSELMÉLET

Jürgen Habermas: A társadalomtudományok logikája. Atlantisz, 1994

Amióta a társadalmi tények problémája az egyik legfontosabb módszertani kérdéssé vált a szociológiában, a modern társadalomtudományok vitákkal teletűzdelt új korszakukat élik. Durkheim óta a társadalom születő tudománya egy olyan metodikai-logikai kérdéssel találja szembe magát, amivel a természettudományoknak egészen a legutóbbi időkig nem kellett szembenézniük. A kérdés voltaképpen egyszerű formában vetődött fel: mi a kultúrtudományok és ezen belül a szociológia tárgya? Noha Comte még egyszerűen társadalmi fizikaként jellemezte a születő tudományt, német nyelvterületen a századforduló táján már sokan rávilágítottak a két tudománycsoport, nevezetesen a természettudományok és a szellem-, ill. kultúrtudományok dualizmusára. A neokantianizmus vetette fel élesen ezt a kérdést, és egyben neki is fogott, hogy megalapozza a kultúrtudományoknak a virágzó természettudományokétól eltérő metodikáját, és megalkossa tárgyát. A német nyelvterületen szellemtudományoknak nevezett diszciplínák szoros szálakkal kötődtek ehhez a módszertani önreflexióhoz, így a társadalomtudományok is a századforduló (pontosabban Durkheim és Weber) óta alapvető metodikai gyökereikre itt lelhetnek. Habermas 1967-ben megjelent könyve is egy történeti áttekintéssel indít – a megértő szociológia kezdetének felvázolásával –, és századunk hatvanas éveinek szociológiai és filozófiai elméleteiig egy szakirodalmi áttekintést ad ezen elméletek társadalomtudományi recepciójáról és applikációjáról.

A kultúrtudományok – Rickert és a neokantianizmus szerint – abban különböznek a természettudományoktól, hogy tárgyukat már eleve konstituáltan találják, és vizsgálódásaik már a történelem érvényes értékrendszereinek dimenziójában folynak. Ezek az értékrendszerek befolyásolják a társadalomban és a történelemben cselekvők értékorientált cselekvéseit is; ezen tevékenységek módszeres vizsgálata pedig csupán az „értékek transzcendentálisan kifeszített hálójában tarthat igényt érvényességre". Az értékvilággal – amit Rickert az összes tevékenység és elméleti ítélet profizikai előfeltételének tartott – adott volt a szellemtudományok különös tárgya és feladata is: az áthagyományozott értelem elsajátítása és rendszerezése. Ernost Cassirer a nyelv transzcendentális analízisének szükségességére és a szimbolikus formák nyelvi hagyományára hívta fel a figyelmet: a szimbolikus formák cassireri analízisének

a nomologikus tudományok formális jelrendszereken belül tett kijelentéseinek formai és morfológiai viszonyait kellett explicitté tenni. Max Weber megértő (értelmező) szociológiája is az előbbiekkel rokon interpretációs gondokkal számolt, hisz a társadalom weberi elméletének kulturális vonatkozásukban kellett a társadalmi tényeket megértenie. Az értékmentesség elve ezt a követelményt tartotta szem előtt: azt, hogy a társadalmi cselekvés vizsgálatainak mindenkor bizonyos értékinterpretációs előfeltételei vannak, és ezt a megértő szociológiának deklarálnia kell. „Weber – írja Habermas – az értékvonatkozás Rickert által használt kategóriáját használja, és szigorú transzcendentállogikai értelemben alkalmazza: elsősorban nem a tudományos problémák kiválasztására terjed ki, hanem egyáltalán a tudományos kutatás szempontjából releváns tapasztalat lehetséges tárgyának konstitúciójára."

Ehhez kapcsolódik a mai társadalomtudományok Habermas által a kötetben elemzett másik kérdése: a különböző társadalomtudományi elméleteknek vajon ilyen értelemben vett cselekvési maximákból kell-e kiindulniuk, amelyeket az intencionalitás síkján értelmeznek, vagy megelégedhetnek csupán a cselekvésösszefüggések empirikus analízisével, s lemondhatnak erről a normatív interpretációs tényezőről? A közgazdasági versengéselméletek például nem törődnek a cselekvés általános kulturális összetevőivel, csupán a társadalom gazdasági alrendszerének célracionális cselekvőit veszik tekintetbe, és úgy tesznek, mintha a társadalmi cselekvésnek a stratégiai és döntéslogikai összetevőin túl elhanyagolhatók lennének más értelmi vonatkozásai. Persze a társadalom normatív felfogásának is felfedhetők a gyengéi: az empirikusan igazolható törvényhipotézisek és leírások hiányáért túl magas árat kell fizetnie. Habermas gondolatmenete röviden a következő: a cselekvő szubjektum által vélt értelem interjúk vagy a megfigyelhető szimbolikus összefüggések révén fedhető fel, és ez az, ami a cselekvéstudományok tapasztalati bázisát meghatározza és jelentősen korlátozza, mivel igen súlyos gondok adódnak akkor, ha a cselekvők sokféleségét általános társadalmi összefüggésekké absztraháljuk. Ennek ellenére a cselekvésközpontú módszertan nem tekinthet el az interpretált értékösszefüggések kulturális hagyományától és e hagyomány szimbolikus tartalmának hermeneutikus kifejtésétől. A cselekvési maximákkal interpretált viselkedési minták kifejtését meg kell hogy előzze az adott értelemtartalmak hermeneutikus megértése, vagyis a cselekvésformák értelmezését egy további síkon, a hétköznapi életvilág kulturális örökségének szimbólummegértő interpretációja révén kell véghezvinni. De Habermas tovább megy: az életvilág fenomenológiai horizontjában megmutatkozó összefüggések nem a tények szintjén elemezhetők, hanem az életvilág nyelvi interpretációjának, azaz a hétköznapi kommunikáció nyelvi „grammatikájának" síkján. A társadalomtudós, aki vizsgálódásával belép egy, már megkezdett kommunikációba, maga is e szituáció részesévé válik. A szimbolikus megnyilvánulások „észlelése" világossá teszi – írja –, miben különbözik az értelemmegértés a fizikai tárgyak észlelésétől: interperszonális kapcsolat felvételét követeli meg azzal a szubjektummal, aki a megnyilvánulás szerzője . . . A társadalomtudós kénytelen az adatok megszerzésének szakaszában a kommunikáció résztvevőjének szerepébe helyezkedni, és álláspontját ennek megfelelően módosítani, mert csak ekkor tudja később – kommunikatív tapasztalataira támaszkodva – beszédszekvenciaként leírni ezt a folyamatot. Ezek szerint magukat a cselekvés-

elméleteket is végső soron a hétköznapi kommunikáció metanyelvi elméleteiként kell felfogni.

G. H. Mead és a szimbolikus interakcionizmus a kommunikatív cselekvés várakozási horizontjait tárta fel, és megmutatta, hogy a társadalmi cselekvés vizsgálata során igazából nem a benne kifejezésre jutó nyelvi-szimbolikus tartalmak puszta ígéretekkel, kötelezettségvállalásokkal megteremtett konvencióinak és elvárásainak explikálásából, vagyis az interpretációnak a további cselekedeteik számára a közös várakozási horizontot megteremtő normák horizontjában kell mozognia. A szándéknyilatkozatokkal szabályzott kommunikatív cselekvés interpretációjának ezek szerint a nyelvi interakciók grammatikai szabályait sem szabad figyelmen kívül hagynia. „Bárhogyan is álljon a dolog – írja Habermas –, a beszélő, beszédet megértő és nyelvet tanuló személyek viselkedésének elemzése semmiféle sikerrel nem kecsegtet, ha e viselkedést nem a nyelv tőle függetlenül megragadott grammatikai szabályaira vonatkoztatják." Miről is van szó? A beszédaktusok austini elmélete és a hozzá kötődő nyelvészek csoportja világosan elkülönítette azoknak a nyelvi mondatoknak az osztályát, amelyekkel különböző cselekvések kezdeményezhetők, attól az osztálytól, amelyet a tények nyelvi konstatálására használnak a cselekvők. Az előbbi csoport további osztályokra bontása világosan definiálja azt a normatív keretet, amelyben a kommunikatív cselekvés formái elképzelhetők. „A cselekvés határait a lehetséges leírások játéktere határozza meg. Ezt a játékteret annak a nyelvnek a struktúrái rögzítik, amelyikben valamely társadalmi csoport önértelmezése és világfelfogása artikulálódik. Tehát a cselekvés határait a nyelv határai vonják meg." Habermas szerint pontosan erre támaszkodik – még ha ezeket az előfeltételeket nem tisztázza is – a cselekvéselmélet, amikor ragaszkodik ahhoz, hogy az elemzésnek a cselekvők önértelmezéséhez kell kapcsolódnia.

Habermas ezt az itt röviden felvázolt módszert veti össze azokkal társadalomelméletekkel, amelyeket rendszerelméleteknek nevez a szakirodalom. Parsons és Luhmann rendszerelméletét Habermas ebben a kötetben röviden elemzi, de néhány későbbi fejezetben éppen ebből a szemszögből gondolja végig a XX. sz.-i szociológiai irányzatok néhány kiemelt szerzőjének a témával összefüggő álláspontjait. Ilyen az Alfred Schütz megteremtette fenomenológiai szociológia, P. Winch Wittgenstein nyelvjáték-elméletére építő lingvisztikai szociológiája és a gadameri hermeneutika. Voltaképpen csak az első kettő tekinthető szigorúbb értelemben társadalomtudományi elméletnek, a hermeneutika elemzésére pedig azért került sor, mert – mint az éppen e könyv kapcsán később kialakult, Gadamerrel kapcsolatos vita mutatja – Habermas nem tud egyetérteni a hermeneutika módszertani univezalitás-igényével, noha saját vizsgálódásai is a nyelvi diskurzusok hermeneutikai kérdései felé vezetnek. Pontosan a funkcionalista társadalomelméletek szemszögéből születik meg a kritika, miszerint a hermeneutika gadameri felfogása a társadalmi autoritás egy olyan fogalmát védi, amely a tradíció kritikátlan elismerésén, az így adódó autoritás reflektálatlan elismerésén alapszik. Habermas szerint éppen a funkcionalista és a konfliktuselvű elméletek fedték fel, hogy a mai társadalmakban nem ez a szabad konszenzualitás érvényesül, hanem a társadalomban intézményesült és szisztematikusan eltorzított kommunikációval kell a kutatónak számolnia. Szinte visszarettent a kemény habermasi kritika: „Gadamer a műve-

lődési folyamatnak azt a típusát tartja szem előtt, melyben a hagyományt individuális tanulási folyamatokba ültetik át, és mint tradíciót sajátítják el. A nevelő személye itt előítéleteket legitimál, melyeket a tanulóban tekintéllyel felruházottan – azaz, bárhonnan is nézzük: a szankciók potenciális fenyegetésével és gratifikációk segítségével – ültetnek el. A példaképpel való azonosulás teremti meg azt a tekintélyt, ami egyedül teszi lehetővé a normák belsővé tételét, tehát az előítéletek belsővé leülepedését . . . Gadamer előítélete a hagyomány által legitimált előítéletek iránt elvitatja a reflexió erejét, amelyet pedig éppen az igazol, hogy a reflexió vissza is utasíthatja a tradíciók igényét. A szubsztancialitás felolvad a reflexióban, mert nemcsak igazol, hanem meg is töri a dogmatikus hatalmakat. Tekintély és megismerés nem konvergál." Ez a kritika – véleményem szerint – kissé túloz. Közismert az a habermasi tézis, miszerint mára már felbomlottak, formalizálódtak és a köztudatból eltűntek azok a klasszikus értékrendszerek, melyek a napi életgyakorlatban való eligazodást a hagyományra hivatkozva elősegíthetnék. Ezért Habermas törekvése egy ideális és uralommentes kommunikáció formális feltételeinek megragadására irányul, s nem veszi észre kellő hangsúllyal, hogy ezt a problémát Gadamer is érzékeli, csakhogy a nyelv hagyományteremtő erejében bízva a hagyományok újrafelfedésén és ezeknek a jelenbe való átmentésén fáradozik. Habermas viszont a kulturális hagyományt funkcionalista keretbe ágyazottan, kritikai éllel interpretálja.

A kötet konklúziója is ez. A szociológiai elméleteknek az értelemmegértés problémájával kapcsolatban hozott megoldásai csak akkor lehetnek gyümölcsözőek, ha ezen kérdéseket egy szélesebb, történeti irányultságú funkcionalista keretben vetik fel újra. Ezzel a parsonsi konstruktivista kategóriahalmaz is hermeneutikai tapasztalatok hozadékával töltődhetne fel, s az ilyen keretbe illesztett cselekvéselmélet sem csupán egy analitikus javaslatként volna érthető. Ez irányba mutat Luhmann kísérlete, ki megkísérelte a cselekvéselméleteket beilleszteni a rendszerelméletbe, és magukat a társadalmi intézményeket is bizonyos jól megadható bináris-logikai keretekre szűkített kommunikációval magyarázza. Nála minden társadalmi intézményhez egy, a maga sajátos racionalitását meghatározó érték-kód tartozik, amely mintegy vezérli és öntudatlanul irányítja az intézményen belül kommunikációt.

Ennek ellenére, ha jól sejtem, a jelenkori szociológia még ma is birkózik ezzel az itt explikált kérdéssel. Hogy a társadalmi cselekvés sokat elemzett mikrostruktúráinak törvényszerűségeit egy általános, holisztikus társadalomelmélet keretébe miként lehet beilleszteni, ez egy olyan kérdés, amelynek kielégítő megválaszolója méltó módon számíthat arra, hogy bekerül a jelenkori szociológiatörténet nagy alakjai közé. Habermas ugyan adott *A kommunikatív cselekvés elmélete* c. könyvében erre egy választ, de válaszát sokan nem tartják eléggé meggyőzőnek. A kérdésnek tehát továbbra is érdemes szentelni néhány órányi figyelmet.

NAGY Attila

LÉTEZIK-E SZABADSÁG KISEBBSÉGI KÜLÖNJOGOK NÉLKÜL? FORDULAT A LIBERÁLIS SZEMLÉLETBEN

Will Kymlicka[1] *: Multikulturális állampolgárság, avagy a kisebbségi jogok liberális elmélete. Oxfordi Egyetemi Könyvkiadó, 1995*

A bevezető elé

Vannak könyvek, amelyek nem csupán új tudnivalókkal ismertetnek meg bennünket, de gondolkodásra és írásra is ösztönöznek. Kymlicka műve mindenképpen ebbe a csoportba tartozik. Amikor elkezdtem írni Kymlicka könyvéről, két cél lebegett előttem, egyrészt szerettem volna megismertetni a magyar olvasóközönséget ezzel a remek és újszerű művel, amely idén látott napvilágot, másrészt tollba mondani gondolataimat, amelyek a könyv olvasása közben fogantak. Ilyetén írásom a könyv kivonatos ismertetésén túl saját gondolataimat és példáimat is tartalmazza, úgy is fogalmazhatnék, hogy Kymlicka gondolatainak fonalát helyenként magam szőttem tovább.

Bevezető

A második világégést követően a nemzetközi szervezetekben, az ENSZben és a legbefolyásosabb nyugati demokráciákban a kisebbségvédelem évtizedekig másod-harmadrangú kérdésnek számított. A nemzeti kisebbségek jogai, alkotmányos helyzete a közelmúltig az adott országok kizárólagos belügye volt. A nemzetközi politikai színtéren az egyetemes emberi jogok biztosítására helyezték a hangsúlyt, mondván, hogy ezen jogok tiszteletben tartása egyúttal a kisebbségek védelmét is szavatolja. A nemzeti kisebbségeknek pedig nincs joguk, de szükségük sem speciális kisebbségi jogokra. A hátrányos megkülönböztetés tilalmán túl a nemzetközi jog nemigen biztosított különjogokat a nemzeti kisebbségek számára (anyanyelvi iskoláztatás, politikai szervezőség, nyelvhasználat, kisebbségi sajtó stb.). A kétpólusú világ megszűnésével, Kelet-Európa demokratizálódásával a kisebbségek helyzete és jogai mind gyakrabban kerültek az érdeklődés homlokterébe és a viták kereszttüzébe – elsősorban Európában. Újabban számos nemzetközi egyezmény tartalmaz kisebbség-

védelmi cikkelyeket, hovatovább több egyezmény és nemzetközi szerződés pedig kizárólag a kisebbségek jogait taglalja.[2]

Mindazonáltal a kisebbségek anyaországai és a kisebbségi szervezetek, illetve pártok kisebbségi különjogokat, kollektív kisebbségi jogokat és bizonyos fokú önrendelkezést követelnek, és ezen jogok nemzetközi érvényesítéséért harcolnak. Ezzel szemben a nemzeti kisebbségeknek otthont adó államok és a vezető nyugati demokráciák többsége ezt elutasítjha, és legfeljebb az egyéni kisebbségi jogokat ismeri el. *A kisebbségi különjogok, a kollektív jogok és a kisebbségi önkormányzatok vehemens ellenzői leggyakrabban a politikai liberalizmus elméletére támaszkodnak, amely a polgárok egyenjogúságát, az egyének szabadságát és jogait hangsúlyozza csoport-hovatartozásuktól függetlenül. A liberálisok szerint sérti az egyenlőséget és az egyén szabadságát, ha a nemzeti kisebbségeknek különjogokat biztosítanak, illetve ha elismerik a kisebbségek kollektív jogait.* Ez a szemlélet a gyakorlatban kitűnő szellemi hátteret biztosít a kisebbségek eltérő nyelvének, kultúrájának és hagyományainak az elsorvasztásához. Mert ha, mondjuk, Romániában minden polgár diszkrimináció nélkül, egyenlő feltételek mellett tanulhat tovább a *román* tannyelvű egyetemen – ettől még nem lesznek egyenrangúak a román és a magyar anyanyelvű állampolgárok; az előbbi az anyanyelvén fejezi be az egyetemet, az utóbbi azonban egy rákényszerített idegen nyelven teszi ugyanezt. Az egyetemi tanulmányok a román hallgatónak a román kultúra elmélyítését, a magyar hallgatónak a magyar kultúra részbeni feladását eredményezik. Tehát a formális egyenlőség nem egyéb, mint a többségi kultúra, nyelv stb. ráerőltetése a nemzeti kisebbségek tagjaira.

Ezen a ponton elérkeztünk Will Kymlickához, *aki nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy alapjában ingassa meg azt a már dogmává izmosodott felfogást, amely a politikai liberalizmus és a kisebbségi különjogok, valamint az egyéni szabadságjogok és a kollektív kisebbségi jogok összeférhetetlenségét hirdeti. Kymlicka megkísérli bebizonyítani, hogy a liberális demokrácia, az egyenlőség és az egyén szabadsága egyenesen megköveteli a nemzeti kisebbségek pozitív megkülönböztetését!* Voltaképpen Kymlicka tollából megszületett az első liberális elmélet a kisebbségi jogokról.[3]

A szerző megállapításaival persze lehet vitatkozni, és talán kell is, de az nem kérdéses, hogy gondolatmenete, érveinek logaika egysége és ereje azokat is gondolkodásra ösztönzi, akik a politikai liberalizmus és a kisebbségi különjogok első hallásra bizarr nászát teljesen elvetik. Meggyőződésem, hogy Kymlicka műve korszakalkotó munka, amely akár új fejezetet is nyithat a kisebbségvédelem viszontagságos történetében. Mert ha Kymlickának történetesen igaza van, és ha a liberalizmus és a kisebbségi (egyéni vagy kollektív) jogok között nincs alapvető ellentmondás, akkor ebből logikusan következik, hogy a nemzeti kisebbségek követeléseivel szembeni merev és hagyományos elzárkózás (amelyet az egyéni szabadságjogok védelmével igazolnak) csupán nagyhatalmi álca, amely voltaképpen Franciaország, az USA és az Egyesült Királyság lappangó és megoldatlan kisebbségi problémáit igyekezett palástolni.

A liberális hagyomány átértékelése

A kortárs liberális gondolkodók többségét nem foglalkoztatja az etnikai és nemzeti kisebbségek jogainak kérdésköre, azon kevesek pedig, akik hangot adtak véleményüknek, általában ellenzik, hogy a nemzeti kisebbségek különjogokat évezzenek; szerintük a megtűrés politikája a helyes megoldás. Ez azonban nem mindig volt így. A XIX. században és a két világháború között a liberális elmélet kiemelt helyen foglalkozott a kisebbségi jogok kérdéskörével. *A kisebbségi különjogok sokkal inkább részei a liberális hagyománynak, mint a „megtűrés politikája".* De ha ez így van, akkor miként vált uralkodóvá az a nézet, amely az egyéni emberi jogokkal összeegyeztethetelennek tartja a kisebbségi különjogokat?

A liberális hagyomány igen sokszínű, ami a kisebbségek megítélését illeti. Így például a XIX. század folyamán uralkodó volt az a liberális szemlélet, hogy az többnemzetiségű birodalmakban (Osztrák–Magyar Monarchia, Török Birodalom és Oroszország) elnyomják a nemzeti kisebbségeket. Elnyomáson pedig nem csupán az állampolgári és politikai jogaik elnyomását értették (mert ezen a téren a többségi nemzetek sem voltak jobb helyzetben), hanem a „nemzeti önrendelkezés", „nemzetiségi önkormányzat" megtagadását és elnyomását. *Ezen liberális nézet szerint a „nemzetiségi önkormányzat" az egyéni jogok szükséges velejárója. „Hiszen a szabadság gyökerei, a szabadság bázisa a nemzetiségi csoport autonómiájában található".* Ez a liberális nézet a legtisztábban Wilhelm von Humboldt és Giuseppe Mazzini műveiben fogalmazódott meg, akik kimondták, hogy az egyéniség fejlődése elválaszthatatlan a nemzeti hovatartozástól, mert a választás többek között a nyelv és a kultúra függvénye. *A liberálisok másik tábora, John Stuart Mill-lel az élen, elképzelhetetlennek tartotta a szabad demokratikus intézményrendszer kiépítését a többnemzetiségű országokban. Szerintük a közös hagyományok, a közös nyelv és kultúra elengedhetetlen feltétele a képviseleti elven működő demokráciáknak. Ebből adódóan a nemzeti kisebbségeket (ha kell, erőszakkal is) asszimilálni kell, illetve a határokat úgy kell módosítani, hogy etnikailag tiszta államok keletkezzenek.*[4] Kymlicka szerint ez utóbbi liberális nézet elterjedéséhez sokban hozzájárult a brit gyarmatosítási politika is, amely a többnemzetiségű kolóniákon is a brit intézményrendszert kívánta meghonosítani, amely intézményrendszer pedig inkább sajátosan angol volt, mintsem liberális. Ezen angol intézmények jól funkcionáltak a meglehetősen homogén Nagy-Britanniában, de a többnemzetiségű gyarmatokon nem volt létjogosultságuk. Tehát sok liberális gondolkodó képtelen volt megkülönböztetni a liberalizmust és annak sajátos brit gyakorlatát. A kisebbségvédelem liberális megítélése szempontjából hasonlóan káros volt a francia és az amerikai példa is, ezekben az országokban a mai demokratikus intézmények kiépítése a másság kipusztításával párhuzamosan folyt.

A mai liberális gondolkodók elutasító álláspontját, illetve hallgatását Kymlicka több más tényezővel is magyarázza. Ezek közül kiemelkedik a Népszövetség kisebbségvédelmi mechanizmusának az összeomlása,[5] és a faji megkülönböztetés felszámolása az USA-ban.[6] Mindazonáltal Kymlicka szerint a liberális gondolkodók elutasító viszonyulása a kisebbségi különjogok és a kisebbségek autonómiával szemben eredendően igazságtalan.

A kulturális sokszínűség kihívása

A szerző már műve bevezetőjében igyekszik rámutatni a kisebbségi probléma jelentőségére és súlyára. *A hidegháború utáni legvéresebb konfliktusok hátterében leginkább a megoldatlan nemzeti, etnikai kédések állnak. Akár tetszik, akár nem, földünk országainak óriás többsége nemzeti-etnikai szempontól tarka.* Különböző kultúrák, nyelvek élnek egymás mellett, keverednek egymással. A nemzeti és etnikai kisebbségek pedig mind hangosabban követelik jogaikat, amelyekkel nemzeti-etnikai sajátosságaikat, sajátos kultúrájukat kívánják megőrizni. *Kit illetnek meg ezek a jogok, és meddig terjedhetnek? Olyan kihívás ez, amelyre a liberális demokrácia elmélete még nem nyújtott kielégítő választ. Az egyetemes emberi jogok tiszteletben tartása (szólás-, gyülekezési, lelkiismereti szabadság, választójog stb.) képtelen maradéktalanul szavatolni a kisebbségek önazonosságának, kultúrájának a megőrzését.* Az egyetemes emberi jogi normák segítségével a többnemzetiségű, többkultúrájú országokban felmerülő kérdéseket egyszerűen képtelenség megválaszolni. Ilyen kérdések például: mely nyelvek legyenek hivatalos használatban a tövényhozás, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás területén? Jogosultak-e a nemzeti kisebbségek államilag támogatott anyanyelvű iskoláztatásra? Az ország közigazgatási felosztásakor figyelembe kell-e venni a lakosság nemzetiségi arányait? A politikai és egyéb tisztségek betöltésénél kell-e ügyelni a nemzetiségi arányokra?

A kulturális sokszínűség eredete

„Nemzeti kisebbségek" és „etnikai csoportok"

A multikulturális (többnemzetiségű) országokban élő különböző kulturális csoportokat (kisebbségeket) Kymlicka két részre osztja: egyfelől „nemzeti kisebbségekre", másfelől „etnikai csoportokra". Míg az első kategóriába azok az őslakos, korábban önállósággal rendelkező, illetve többségi pozícióban levő csoportok tartoznak, amelyek önhibájukon kívül – gyarmatosítás, hódítás vagy területcsere folytán – kerültek kisebbségbe, addig a második fogalom a különböző bevándorlókat, vendégmunkásokat foglalja magában. Az első csoportba tartoznak például az észak-amerikai indiánok és eszkimók, az USA spanyol ajkú őslakosai (azokon a területeken, melyeket az USA 1846 után hódított el Mexikótól), a kisebbségi sorban élő kárpát-medencei magyarok, a kosovói albánok, a horvátországi szerbek stb. stb. Ezzel szemben a németországi török vendégmunkások, az észak-amerikai gazdasági bevándorlók, a szlovéniai szerbek és bosnyákok „etnikai csoportot" alkotnak.

Ez a megkülönböztetés meghatározó jelentőségű Kymlicka elméletében, hiszen a fent említett két csoportnak eltérőek a céljaik és érdekeik. *A „nemzeti kisebbségek" általában kisebb vagy nagyobb fokú autonómiát, önrendelkezést követelnek, ennek segítségével kívánják fenntartani közösségük különbözőségét és különállását. Ettől eltérően az etnikai csoportok csupán nemzeti sajátosságaik megtűrését követelik a többségi társadalomtól, valójában céljuk a többségi társadalomba való integrálódás, beilleszkedés.* Attól függően, hogy területén nemzeti kisebbségek vagy „etnikai csoportok" élnek, Kymlicka a multikulturális

országokat „többnemzetiségű", illetve „etnikailag tarka" államokra osztotta. Ugyanakkor elismerte, hogy egy ország lehet egyidejűleg „többnemzetiségű" és „etnikaikag tarka", azaz élhetnek benne „nemzeti kisebbségek" és „etnikai csoportok" egyszerre. *Ennek a felosztásnak azért van nagy jelentősége, mert a szerző szerint más(több) kisebbségi jogok illetik meg a „nemzeti kisebbségeket" és más(kevesebb) az „etnikai csoportokat".*

A különböző csoportspecifikus jogok

A különböző csoportjellegzetességeket, a különbözőségeket csakis úgy lehet megőrizni, ha a csoportoknak különjogokat biztosítunk. Ezek a különjogok csoportspecifikusak, azaz nem minden állampolgár számára biztosítottak, csupán a nemzeti és etnikai kisebbségeknek. Kymlicka három csoportba sorolja ezeket a jogokat. Az első csoportba az önkormányzati jogok tartoznak. Az önkormányzati jogokon a szerző a különböző autonómiákat érti, amelyek biztosítják a kisebbség számára, hogy bizonyos kérdésekben (elsősorban a kultúra, az oktatás, a földtulajdonlás, az igazságügy és a helyi közigazgatás) önállóan dönthessen. Az önkormányzat biztosításával megakadályozható, hogy a többség a demokratikus intézményekben leszavazza a kisebbséget, és rákényszerítse a többség akaratát. Az önkormányzati jogok az állam föderalizálásával is biztosíthatók, ebben az esetben az állami jogosítványok megoszlanak a központi kormányzat és a különböző regionális egységek között (tagállamok, tartományok, kantonok). Természetesen a föderalizmus csakis akkor jelenthet autonómiát a kisebbség számára, ha a föderális egységben a kisebbség alkotja a többséget. Példaként megemlíthető a kanadai Quebec tartomány, ahol a Kanadában kisebbségben levő franciák alkotják a többséget, de ugyancsak megemlíthetnénk a francia és olasz kantonokat Svájcban, vagy a Puerto Ricó-i „Commonwealth"-et az Amerikai Egyesült Államokban. A föderalizmust mint megoldást elutasítók leginkább avval érvelnek, hogy a jogosítványok ilyen megosztása az állam destabilizálásához, kiváláshoz vezetne. Álláspontjukat legtöbbször Csehszlovákia, a Szovjetunió és Jugoszlávia példájával támasztják alá. Anélkül, hogy bővebben tárgyalnánk ezt a kérdést, két ellenérvet hadd említsek. Először is ezek az országok csupán formális jogi szempontból voltak szövetségi államok, hiszen a hatalom nem volt megosztva a szövetségi kormány és a tagköztársaságok között, az mindvégig az egységes kommunista pártok kezében volt. Tulajdonképpen a párvezetőségekben történt törés vezetett a felbomláshoz. Másodszor pedig (ez leginkább Jugoszláviára érvényes) éppen a szövetségi államberendezés felszámolását célzó központosítás gerjesztett leginkább az elszakadási törekvéseket.

Kymlicka szerint a csoportspecifikus jogok, főleg az önkormányzat, inkább erősítik a nemzeti kisebbségek lojalitását, mintsem az elszakadási törekvéseket táplálják. Az egységes Svájc talán fenn sem maradhatott volna, ha az olasz, német és francia nyelvű népcsoportok nem rendelkeznek jelentős önkormányzattal. Mindazonáltal a központi és helyi hatalom közötti egyensúly kialakítása korántsem könnyű. Persze a föderalizmuson kívül a kisebbségek önkormányzati jogai úgy is biztosíthatók, hogy bizonyos állami jogosítványokat, ha-

táskköröket olyan alacsonyabb közigazgatási egységekre ruháznak át (városok, községek, helyi közösségek), melyeket a kisebbség képviselői irányítanak.

A csoportspecifikus jogok második csoportját az ún. *etnikai jogok* alkotják. Kymlicka ebben a csoportba azokat a jogokat sorolja, amelyek biztosítják a kisebbségek számára különbözőségeik ápolását, de (szerinte) elsősorban nem a nemzeti sajátosságok tartós megőrzését célozzák, hanem sokkal inkább a kisebbség zökkenőmentes beolvadását, integrálódását a többségi társadalomba. Szerintem ez a megállapítás elnagyolt, és leginkább az észak-amerikai gyakorlatot tükrözi, amely ebben az esetben nem általánosítható. Hiszen az etnikai jogok igenis elősegíthetik a nemzeti kisebbségek megmaradását, még akkor is, ha önmagukban gyakran kevésnek bizonyulnak, és nem alkalmasak a nemzeti identitás, elsősorban az anyanyelv megőrzésére. Ide sorolhatnánk a hagyományápoló nemzeti egyesületek működését, a nemzeti ünnepek megünneplését, az anyanyelv fakultatív tanulását, a hagyományos viseletek szabad használatát, különböző kivételezéseket (például a zsidók számára a szombati szünnapot stb.).

A jogok harmadik csoportjába az úgynevezett *különleges képviseleti jogok* tartoznak. Ezek a jogok arra hivatottak, hogy a kormányzati szervekben biztosítsák a kisebbségek képviseletét abban az esetben is, ha egyébként a választási rendszer révén nincsenek biztosítva. Köztudomású, hogy a választási törvények fonákságai miatt számos társadalmi csoport egyáltalán vagy számarányait nem tükröző módon van képviselve a kormányzati szervekben, illetve a törvényhozásban. Ezt elkerülendő, egyes társadalmi csoportok képviseletét törvények írják elő, még akkor is, ha a leadott szavazatok alapján ezen csoportok képviselő nélkül maradnának. A „különleges képviseleti jogok" gyakran kiegészítik az önkormányzati jogokat, hiszen a jelenlét a központi kormányzatban megakadályozhatja, hogy úgymond felülről korlátozzák a különböző kisebbségi autonómiák jogkörét. Ez különösen hatásos akkor, ha a képviseleti jog párosul az ún. egyetértési vagy kötelező véleménynyilvánítási joggal. Magyarán ez annyit jelent, hogy a nemzeti kisebbségek képviselői beleszólhatnak minden olyan döntésbe, amelyet a központi kormányzat hoz és a kisebbségek helyzetét érinti. Kymlicka gyakorlati példái Észak-Amerikából valók, de ehhez hasonló megoldásokra közvetlen környezetünkben is találhatunk példákat. A nemzeti kisebbségek különleges képviselete a legkövetkezetesebben talán a Szlovén Köztársaságban biztosított, ahol az alkotmány 64. szakasza kimondja, hogy az olasz és a magyar kisebbség számára kötelezően fenntartanak egy-egy parlamenti mandátumot, és hogy ezeket a képviselőket a két kisebbség tagjai választják. A szlovén alaptörvény még ennél is tovább megy, amikor úgy rendelkezik, hogy a kisebbségek helyzetét rendező jogszabályok elfogadásakor ezen parlamenti képviselőknek „egyetértési joga" van. Mivel a szlovén alkotmány és törvények kulturális és személyi autonómiát biztosítanak a két nemzeti kisebbségnek, a szlovén példát említhetjük úgy is, mint a Kymlicka által felvázolt háromfajta kisebbségi jog ötvözetét, vagyis a kisebbségek különbözőségét több lépcsőben védik az eltérő „csoportspecifikus jogok". Hasonló elveken nyugszik a magyar kisebbségi törvény is, de ez a jogszabály már kevésbé következetes, és lehetővé teszi, hogy a kisebbségi képviselők és önkormányzatok megválasztásánál a többségi nemzet képviselői is

voksoljanak. Ez a gyakorlatban azt is eredményezheti, hogy a kisebbségek képviseletét a többség által megválasztott személyek lássák el.

Végül, de nem utolsósorban Kymlicka szerint az önkormányzati jogok és a különleges képviseleti jogok csupán a nemzeti kisebbségeket és nem az etnikai csoportokat illetik meg, ezen utóbbi csoport kizárólag az etnikai jogokra tarthat igényt. Ennek indoklását később fejtem ki.

Egyéni és kollektív jogok

A fent említett „csoportspecifikus jogokat", azaz nemzetiségi különjogokat sokan a kisebbségek kollektív jogai közé sorolják. Számos liberális gondolkodó teljes egészében elutasítja annak lehetőségét, hogy egyes személyek csoporthovatartozásuk alapján olyan jogokat élvezzenek, melyeket a többi állampolgár nem élvezhet. *Szerintük az ilyen megkülönböztetés szemben áll az egyéni szabadsággal és egyenlőséggel, előtérbe helyezi a közösséget az individuummal szemben. Kymlicka szerint ez a merev álláspont mindenekelőtt a csopotspecifikus jogok téves értelmezéséből ered.* Ezen jogok pártolói és ellenzői egyaránt szívesen sorolják ezeket a kollektív jogok csoportjába. Mint ismeretes, a kollektív jogok igen hetrogének, ide tartozik sok minden, a „tiszta környezetre való jogtól" kezdve a „szakszervezeti jogokig". A kollektív jogokat közösségek gyakorolják, az egyéni jogokat pedig egyének, így sokak szerint a kollektív és egyéni jogok ellentétbe kerülhetnek egymással. A liberálisok szerint pedig elfogadhatatlan az egyéni jogok ilyen korlátozása. Ezzel szemben *Kymlicka szerint a csoportspecifikus jogok zöme nem áll ellentétben az egyéni jogokkal, sőt kiegészíti őket, attól függetlenül, hogy a csoportspecifikus jogokat a kisebbséghez tartozó egyén vagy történetesen maga a kisebbségi közösség gyakorolja.* Ezen a helyen elérkeztünk Kymlicka liberális kisebbségjogi elméletének a legsarkalatosabb pontjáig. Kymlicka ugyanis megkísérli újraértelmezni a kisebbségi jogokat, és feloldani az egyéni és kollektív kisebbségi jogok közötti hagyományos ellentétet. Azaz Kymlicka nem feloldja az ellentétet, hanem átvágja. *Szerinte ugyanis a csoportspecifikus jogok eddigi felosztása kollektív, illetve egyéni jogokra, zavart keltő és megtévesztő, csupán arra jó, hogy a kisebbségi követeléseket mesterségesen szembeállítsa az egyetemes emberi jogokkal és szabadságjogokkal. A szerző szerint új kifejezésekre, új felosztásra van szükség, amelyek pontosabban kifejezik a kisebbségi különjogok természtét és hatásait.*

„Belső korlátozás" és „külső védelem"[7]

A „belső korlátozás"-ba olyan kisebbségi jogok tartoznak, amelyek a nemzeti kisebbséget a belső ellenkezéstől, azaz a kisebbség olyan tagjaitól védik, akik nem hajlandók a közösség normái szerint élni és cselekedni. Ezzel szemben a „külső védelem" fogalomkörébe olyan jogok tartoznak, amelyek a közösséget a többségi társadalom hatásaitól hivatottak megvédeni. Noha ezeket az eltérő jogokat gyakran egy kalap alatt (mint kollektív jogok) emlegetik, ezek a jogok minőségileg különböznek egymástól. A belső korlátozásokkal a közösség, hatósági jogkört gyakorolva, korlátozhatja tagjainak szabadságát a

csoportszolidaritás nevében, és ezzel veszélyeztetheti az egyének szabadságát. Ezek a kisebbségi különjogok általában nem támogathatók a liberális demokrácia álláspontjáról. *Ezzel szemben a külső védelem célja, hogy megőrizze a nemzeti kisebbség jellegzetességeit, és hogy megóvja a kisebbséget a többségi társadalom kedvezőtlen döntéseitől. Ezek a jogok nincsenek ellentétben a liberális elvekkel, sőt elősegítik a többség és kisebbség egyenlőségét, hiszen csökkentik a kisebbség sebezhetőségét. Így hát a kisebbségi jogok meghatározásánál és a nemzeti kisebbségek követeléseinek az elbírálásánál nem az a döntő, hogy ki gyakorolja a csoportspecifikus jogokat, hanem az, hogy ezek a jogok a csoporttagok szabadságának a korlátozását (belső korlátozások) vagy a csoport külső védelmét (külső védelem) szolgálják-e.* Az előző fejezetben megemlített kisebbségi jogok (önkormányzati jogok, etnikai jogok és különleges képviseleti jogok) némelyike egyaránt korlátozhatja a csoporttagok szabadságát és szolgálhat külső védelemként.

A külső védelem és az egyéni jogok között semmiféke ellentét sincs, hiszen ezek a jogok a többségi és a kisebbségi csoport (nemzet) közötti viszonyt szabályozzák, és nem befolyásolják a kisebbségi közösség és a kisebbségi egyén viszonyát!!

Közép-Kelet-Európában az őshonos nemzeti kisebbségek úgyszólván kivétel nélkül „külső védelmet" követelnek magaiknak, és a gyakorlatban fel sem merül a „belső korlátozások" igénye. Az autonómiakövetelések, a nyelvi és oktatási különjogok egyike sem a kisebbségi csoporttagok szabadságának korlátozását célozza, ezek a jogok csupán a nemzeti kisebbségek sajátos kultúráját, önállóságát védik a többségi nemzet asszimilációs törekvéseivel szemben. A belső korlátozások, mint például a nemek közötti megkülönböztetés, vagy a kötelező vallásgyakorlás nem jellemzik a kelet-európai kisebbségeket. Hiszen amikor a kisebbségek államilag támogatott, önálló-autonóm iskolarendszert követelnek, akkor nem azt követelik, hogy az anyanyelvű iskoláztatást ráerőltethessék a kisebbséghez tartozókra, vagy hogy azokban az egyéni jogokat sértő módon iskoláztassák a kisebbségi diákokat, hanem csupán a kisebbségi közösség kultúráját igyekeznek védelmezni a többségi kultúrától. Minden egyén továbbra is szabadon dönthetne arról, hogy milyen tannyelvű iskolában tanuljon.

Visszatérve a kollektív és egyéni jogok kérdésére, a szerző szerint egyáltalában nem az a fontos, hogy a csoportspecifikus (kisebbségi különjogok) jogokat valójában ki gyakorolja[8], erkölcsi szempontból csupán az számít, hogy miért indokoltak ezek a csoportjellegzetes jogok, és miért illetik meg a nemzeti kisebbségeket? Miért van joga autonómiára a nemzeti kisebbségeknek, és miért nincs az etnikai csoportoknak? *Kymlicka szerint a csoportok közötti egyenlőség, így az igazságosság követeli meg, hogy különjogokat biztosítsunk a nemzeti kisebbségek számára.*

Szabadság és kultúra

Kymlicka szerint az egyén szociális kultúrájának rendkívüli jelentősége van abban, hogy megértsük, miért is létfontosságúak és megokoltak a kisebbségi különjogok liberális álláspontból is. „Szociális kultúrán" a közös nyelvet, hagyományokat, értékeket, intézményeket értjük, amelyek behálózzák az emberi tevékenység legtöbb területét. A nemzeti kisebbségek (kisebbségi sorba kerülésük

előtt) önálló, teljesen kiépített szociális kultúrával rendelkeztek, és ezekhez szorosan kötődtek. *Minden asszimilációs kísérlet ellenére a nemzeti kisebbségek nem hajlandók (vagy csak elvétve) feladni saját kultúrájukat, hiszen ezek a kötelékek meghatározó fontosságúak a szánunkra, ezekről a nemzedti kisebbségek nem mondanak le. Akaratuk ellenére kerültek kisebbségbe, és saját kultúrájukat egyenrangúnak tartják a többség kultúrájával.* Ezzel szemben az etnikai csoportok (bevándorlók) önként mondanak le saját kultúrájukról, és választanak egy új kultúrát. De hogyan kötődik a szociális kultúra az egyén szabadságához? *Leegyszerűsítve, az egyén szabadsága nem más, mint szabad választás különböző lehetőségek között. Ez a választás azonban sohasem elválasztható az egyén kultúrájától, mindig egy bizonyos kultúrán belül történik. A különböző választási lehetőségeket a szociális kultúra nyújtja, de nem csupán biztosítja az opciókat, de egyúttal a kultúra tölti meg értelemmel. Kymlicka Dworkint hívja segítségül, aki azt állítja, hogy „a kultúra nemcsak biztosítja a választás lehetőségeit, de egyben olyan lencse, amelyen át a lehetőségeket értékeljük".* Ezért a megörökölt kulturális struktúrát mindenáron védelmeznünk kell. Kymlicka szerint az egyén szabad választásához tehát nem elég, hogy szabadon hozzáférhessen az információkhoz, hogy szabadon megvitathassa őket (egyetemes emberi jogok: sajtó-, gyülekezési és szólásszabadság, választójog...), ehhez arra is szükség van, hogy hozzáférjen saját kutlúrájához, mert döntése csakis így lehet szabad. De feltehetjük a kérdést: miért éppen a *saját* kultúrájához? *Miért nem elég, ha a nemzeti kisebbségek számára biztosítjuk a többségi kultúra hozzáférhetőségét? A választ az egyén és kultúra szoros kapcsolatában találjuk.* Elképzelhető ugyan, hogy valaki kultúrát cseréljen, de ez kivétel, általában az egyén mélyen kötődik saját kultúrájához. Ezt a megállapítást a vezető amerikai szociológusok is alátámaszják. Rawls szerint például „a nyelv, melyen gondolkodunk, amellyel kifejezzük és megértetjük magunkat . . . a kulturális kötődések . . . túl erősek ahhoz, hogy feladjuk őket" (Rawls 1993). Összegezve a fentieket, a nemzeti kisebbséghez tartozó egyén szabadsága csakis akkor lehet teljes, ha biztosítottak a számára azok a csoportspecifikus jogok, amelyek segítségével hozzáférhet, megőrizheti és ápolhatja saját önálló kultúráját. *Tehát a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek egyéni jogai nincsenek ellentétben a csoportspecifikus jogokkal, hovatovább az egyén szabadsága megköveteli a kisebbségek különjogait, a pozitív diszkriminációt.* Szükséges tehát többletjogokat biztosítani a nemzeti kisebbségek számára, mert ezek nélkül a kisebbséghez tartozó egyének nem rendelkeznének azonos jogokkal és szabadságokkal, mint a többséghez tartozó állampolgárok.

Kymlicka tehát nem csupán argumentáltan lerombolja az egyéni szabadságjogokat és a kollektív, csoportspecifikus kisebbségi jogokat szembeállító, mesterségesen gerjesztett, téves következtetéseken nyugvó liberális nézetet, hanem megkísérli liberális álláspontból bebizonyítani, hogy a csoportspecifikus jogok szükségesek és kívánatosak a liberális demokratikus társadalmakban. Ezt egyfelől a többség és a nemzeti kisebbség közötti egyenlőség, valamint a nemzeti kisebbséghez tartozó egyén szabadsága követeli meg. E két érv pedig hamisítatlanul és mélyen liberális, ezért bátran állíthatjuk, hogy Kymlicka elmélete eredendően liberális, műve tehát nem a liberális kisebbségelmélet elleni támadás, hanem ennek az elméletnek átértékelése és újrafogalmazása. Kymlicka nem jogász, de a kisebbségvédelem sem elsősorban jogi kérdése, ezért nem zavaró, sőt egyenesen hasznos, hogy az író nem rekedt meg a száraz jogfilozófiai elmélkedéseknél, hanem

példáit és érveit az Egyesült Államok gyakorlatából meríti, elméletének támaszát pedig a vezető amerikai szociológusok legfrissebb tanai adják.

Remélhetőleg Kymlicka könyve sokakhoz eljut, és tartalmával azok is megismerkednek, akik több évtizeden át vehemensen ágáltak a kisebbségek pozitív megkülönböztetése ellen; talán megértik, hogy a kisebbségi jogokra, az autonómiára, a különjogokra pusztán a kisebbség és a többség egyenlősége érdekében van szükség; ezek a jogok valójában nem többletjogok, csupán arra szolgálnak, hogy biztosítsák az eredendően hátrányos helyzetben levő, veszélyeztetett kisebbségek megmaradását és esélyegyenlőségét.

Ifj. KORHECZ Tamás

Jegyzetek

1 Will Kymlicka a kanadai Ottawa Egyetem professzora és kutatója, számos munkája jelent meg a politikai liberalizmus és a kultúra összefüggéseiről, valamint a kisebbségvédelem kérdéseiről.

2 Ilyen szerződések és egyezmények többek között: Az Európa-Tanács Kisebbségvédelmi Keretegyezménye (1994) és Parlamentjének számos Ajánlása, az ENSZ Kisebbségvédelmi Nyilatkozata (1992), az EBESZ Koppenhágai Dokumentuma (1990), a Magyarország és Szlovénia (1993), a Magyarország és Szlovákia (1995), valamint a Németország és Lengyelország (1991) között megkötött alapszerződések.

3 Will Kymlicka: Multicultural Citizenship, Liberal Theory of Minority Rights (Multikulturális állampolgárság, avagy a kisebbségi jogok liberális elmélete). Clarendon Press, Oxford, 1995

4 Lásd: J. S. Mill: „Considerations on Representative Government in Utilitarianism, Liberty, Representative Government". Szerk. H. Acton, J. M. Dent, London, 1948

5 A Népszövetség bizonyos országokban élő kisebbségeknek nemzetközi szubjektivitást biztosított, jogaikat szerződésekbe foglalta, melyek végrehajtását a Népszövetség szervei szavatolták. A Népszövetség kisebbségvédelmi mehanizmusa összeomlásához több más tényezőn kívül az is hozzájárult, hogy a náci Németország a német kisebbségeket eszközként használta a II. világháború kirobbantásához. A háborút követően a Népszövetség kisebbségvédelmi rendszerének az összeomlásával indokolták a kisebbségi jogok kihagyását számos jelentős nemzetközi dokumentumból.

6 Az amerikai legfelsőbb bíróság Brown. vs. Board of Education (oktatásügyi tanacs) perében hozott ítéletét, amely kimondja, hogy alkotmányellenes az ún. „külön, de egyenlően" doktrína, amely lehetővé tette a faji megkülönböztetést, egyesek tévesen úgy értelmezték, hogy alkotmányellenes a nemzeti kisebbségek pozitív megkülönböztetése is (anyanyelvi oktatás stb.).

7 Angol eredetiben „Internal restriction" and „External protection"

8 Kymlicka szerint a csoportspecifikus jogokat gyakorolhatják a kisebbséghez tartozó egyének egyénileg (az anyanyelv használata a közigazgatásban), a kisebbségi közösség (a kisebbségi önkormányzat megválasztása), területi autonómia esetén pedig a tartomány önkormányzata (például az önálló iskolarendszer létrehozása).

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Dr. Bosnyák István, egyetemi tanár – Újvidék
Milovan Đilas, politikus, publicista
Horváth György, egyetemi hallgató – Kishegyes – Budapest
Dr. Juhász Erzsébet, egyetemi tanár – Újvidék
Dr. Claude Karpoouh, egyetemi tanár – Kolozsvár
Mgr., ifj. Korhecz Tamás, jogász – Szabadka
Dr. Láncz Irén, egyetemi tanár – Újvidék
Dr. Lengyel András, muzeológus, művelődéstörténész – Szeged
Dr. Losoncz Alpár, egyetemi tanár – Temerin
Dr. Molnár Cs. László, egyetemi tanár – Ada
Nagy Attila, egyetemi hallgató – Zenta – Szeged
Dr. Vukašin Pavlović, egyetemi tanár – Belgrád
Dr. Milan Podunavac, egyetemi tanár – Belgrád
Dr. Székely László, szociológus – Belgrád
Végel László, író – Újvidék

LÉTÜNK – társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. – Kiadja a Forum Könyvkiadó, Újvidék. Szerkesztőség: 21 000 Novi Sad, Vojvode Mišića 1. Tel.: (021) 611–300 / 600-as mellék. Előfizethető a 45700–601–3–14861-es folyószámlára. Kérjük, a számlán tüntessék fel: „Létünk". – Egyes szám ára 5 dinár, kettős szám ára 10 dinár. Előfizetési díj egy évre 20 dinár, külföldre 40 dinár, külföldön 25 dollár. Forum Nyomda, Újvidék, 1996